

84(2)943

Э 450

JSSN 0235—1218

ЭЛ-АЛТАЙ

1

1988

Кызыл Куладынине коммунар келиндери, 1930 жыл, жай.

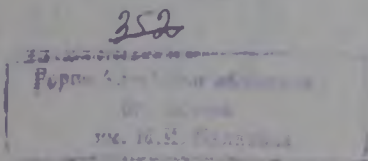
ЭЛ - АЛТАЙ

Туулу Алтайдын Бичиччилик биригүзи белетеген
чүмдемел-кеендик дептер

1

1988

Алтайдын бичиктер чыгарар издательствозынын
Туулу Алтайдагы бөлүгү

«ЭЛ-АЛТАЙДЫН» РЕДАКЦИЈАЗЫНЫН КОЛЛЕГИЈАЗЫ

Б. Я. Бедюров — Туулу Алтайдын бичинчилик биригүзининг каруулу качызы, *И. И. Белеков* — поэт, партия обкомынынг инструкторы, *Э. М. Палкин* — бичинчи, *Т. Т. Торбоков* — Бичинчилик биригүнинг литконсультанты, тургузаачы редактор, *А. Я. Ередеев* — поэт ле прозаик, *С. С. Каташ* — критик, литература шигдеечи, *С. М. Каташев* — филология наукалар кандидады.

Э 450 Эл-Алтай: Литературно-художественный сборник. — Горно-Алтайск: Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1988. — 144 с.

Бу дептер январьган жылда — баштапкы. «Бичинчи ле перестройка» деп текши бажалыктын алдында ой ло жүрүм, литература ла чүмделги керегинде бичинчилердин шүўлтелери, Кызыл Куладын 60 жылдыгына учурлалган ла өскө дө материалдар жарлалат.

Редакциянын адрези: 659700, Горно Алтайск город, Киров оромы, 16, Советтер Байтими, Бичинчилик биригү.

Телефондоры: каруулу качынын 60 67, тургузаачы редактордын 69 50.

Э 4701000000 — 001 75 — 88
М 138 (03) 88

© Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного, издательства, 1988

•КЫЗЫЛ КУЛАДЫГА• — 60 ЖЫЛ

(Туулу Алтайдын бичиичилеринин уткуулы)

Кундүлү нөкөрлөр, Карагол-ичинде XXIV партсъезд колхоз-тын ал-жоны!

Кызыл Куладада область ичинде баштапкы алтай өмөлик-коммуна-колхоз төзөлгөн 60 жылдыкка колбой Туулу Алтайдын бичиичилерининг ончогорго изу уткуул!

Озогызын ойгортып оморкойтон, эртеги эрлер мактулу керегин такып ойто эзедетен, жаңы жүрүм башталгазында, жаан жол белтиринде кемдер турган, кызаланду жылдарда кызу-кырлу тартыжуда кызыл тынын кысканбай кемдер турушкан — эс алатан эркетендү бу кереес кун историягар страницазын илистейлик.

Жирменчи жылдар. Чакка, жууга чаксырап, чагы чыгып, чарак чылап чачылган калык-жон, актар бажы базыларда, арка-туудан өзөккө түжүп, амырзынып, коммунисттерге баштадып, өмөлик-тургун жадын төзөгөн.

Булгамал-бускалан ол жылдарда жүрүмди шак анайда төзө-өргө жүзүн буудак, уур-күч, узун-узун жолдор өдөргө келишкен эмей. Орөкөлөр биригип өмбөлжип иштезе, өзөк-тыны бек, өрө өзөр салымду болор, уйаланып чук жатса, улу жаан керектер башталар деп, чындык-чыдым большевик-коммунисттер билип-ондоп, комыдалду конылтак жүрүмнөн кайран жонды айрыырга кобы-жик сачын жүрүп, Улу Октябрь жүрүмдик утка-идеязын таркадып, жарыкка, жаңы жүрүмге кычырган. Жаңыга жай бербей, өчүркеген класс өштү — куркуны жетире кыркылгалак кулакбайлар колынан башкы коммунистер Кырлу Майчиков, Адар Мандаев өлтүрткен.

Же олордын кереги өлбөгөн, өмөлү журты өчпөй, ондойип онжиген, тазыл-тамырланып, жулук алынып, там элбеп таранга г, ар-жөөжөзи, ак малы арбыдап, областька магы жайылган. Жааны-жаы бичик көзин танып, ичкирим көгүс жүрүми элбеп, билимге, кеендикке тартылган, келер өйди сананган. Ол бийик салымду улус тоозында: Көйлүк (коммуна жааны), Тектий Майчиковтор, Тран Кайбашев, Адун, Адучы Мандаевтер, Тайбан Анатов, Какай Кыймаштаев, Киске Таймергенов, Шумар ла Чумаш Түдүрменовтор, Кудачы Баарчыков, Этен Чулунов, Оокчы Ерехонов, Агыжы ла Бабинас Содоновтор, Жулунгыр Баянтинов, Улаа Шуров, өскөзи де. Коммуна-колхозко болуш-жөмөзинди комсомолдор Жаманай Майчикова, Унутпас Чекурашева, Жала, Кадыш ла Ара-жапчы Карчановалар, Токна Кудачинов ло өскөзи де жетирген эди.

Бажыбысты жабыс эңилтелик, баатырлык жүрүмдү күжей-абаларга! Көбизи олордын Ада-Төрөлдик Улу жууда короды, артканы төрөл колхозын көдүрижип, тун-түш иштеп, жөнүни жууктатты.

Жакшынак жанжыгулар жайрадылбай, коммуналар керегин колго балдары алып улалткан. Коммунар Тектий Майчиковтын уулы мөрлү эр — Мөрүш Майчиков журтка баштапкы радио экелип, баштапкы электроот өткүрген. Токым алдынан ат бүдүп, тон алдынан эр бүдүп, Токна Баарчыков — Кудачы-аба уулы — одузынчы жылдарда колхозчылардын Бастыроссиялык съездинде турушты. Этен Чулуновтын уулы — эл-калык өзөгинен туулган ээлү композитор Сорпон Этенев алтай күүлик кеендикте солун ис арттырды.

Бу бай ла кин алтайдан ады-чабы жарлу бичиичилер — Борис Укачин, Бронтой Бедюров, Шатра Шатинов чыккан. Шумар одузынан Ногон Шумаров — баштапкы алтай профессионал режиссер...

Өмөлү журт туткан өрөкөндөр, коммуналар жеендери!

Бүгүнгү күнигер жаркынду. Жадын-жүрүм жеткилдү. Колхозыгар озочыл. Онон артык жадыгар. Кызыл Мааныны колдон ычкынбай, «Кызыл Кулады» магын чек тудуп, чебер апарып, жаңы бийиктерге, жөнүлерге уулангар, баштапкы коммуналар жүрүми баладан балага, үйеден үйеге улалзын, олордын кеен чырайы келер өйлөрдө там жаркындалып, жүрерге, амадаарга, сүүрге, тартыжарга кычырзын!

«КЫЗЫЛ КУЛАДЫНЫН» 60 ЖЫЛДЫГЫНА УЧУРЛАЛГАН
КОДУРИГИЛУ ЖУУНДА КАРАГОЛ-ИЧИНДЕГИ
XXIV ПАРТСЪҒЗД КОЛХОЗТЫН ПРЕДСЕДАТЕЛИ
М. Б. ЧЕКУРАШЕВТИН АЯТКАН СОЗИ*

Күндүлү нөкөрлөр!

Амыр-энчү сүүген совет албатыбыс коммунисттер партиязына башкартып, адалар баштаган жолун 70 жылдын туркунына алаңзу жогынан ичкери көндүктирет.

Кызыл Питерде «Авроранын» күзүрти Алтайдын тууларына жаңылгазы једип, алдынан бери базынчыкта, түрөнгиде јаткан алтай албатыны јайымга, јаркынду келер јүрүмге кычырган. Ак бандиттерди, јербойынын кулак-байларын баскан кийнинде Туулу Алтайда жаңы јүрүмнин корболоры башка-башка јерлерде өзүм алынган.

Бис бүгүн, күрөң күстин ойинде, орооныстыг төс законы — Конституциянын күнинде төрөл колхозыстыг, эл-јоныстыг, ада-энелеристин өткөн јолун, эткен керектерин темдектеп јадыбыс.

62 жыл мынан озо, 1925 жылда Карагол өзөктин бажында Куладада алтай јоктулардын область ичинде баштапкы нөкөрлиги төзөлип, келер ойдин, жаңы јүрүмнин жарыткыжы камызылган, маанызы көдүрилген. Он алты өрөкө өмөликке бириккен. Бир жылдын бажында бу өмөлик «Јаңы јурт» деп коммуна боло берген. Эң баштапкы коммуналар — Адун Мандаев, Киске Таймергенов, Кудачы Баарчыков, Этен Чулунов, Оокчы Эрехонов, карындаштар Тектий ле Кырлу Майчиковтор, Агы-јы ла Бабинас Содоновтор, Шумар ла Чумаш Түдүрменовтор, Кыймаштаев Какай, Матаков Маргачы, Семеев Тайтак, Шуоров Улаа, Укчекев Талбас, Баянтинов Јулунур. Коммунанын партиейказынын качызы Кайбашев Траг, председатели Майчиков Көйлүк болгондор. Коммунада 17 ат, 3 салда, 1 тырмууш, 40 саар уй ла 200 кой болгон. Жаңы јүрүм учун курч класс тартыжуда јиит коммуна, И. И. Долгихтин отрядынын партизаны Майчиков Кырлу байлардын колтыкчызынын колынан өлгөн.

Је баштапкы коммуналар, колхоз јүрүмнин пионерлери јана баспаган. 1925 жылда октябрь айда төзөмөлдү жуунда Кахаев Күндүбей комсомол ячейказынын качызына көстөлдгөн. Куладынын, бу бистин кичинек Төрөлистин баштапкы комсомолдоры болгон улус — Борбошева Эштег, Бедюрова Роза, Темеева Шымды, Јала ла Кадыш Карчановалар, Чекурашева Унутпаз, Шуорова Тырлак, Чекурашев Кас ла оног до өскөлөри.

* Жуун 1987 жылда 7 октябрьда Карагол-ичиндеги Кулады јуртта өткөн.

Баштапкы коммунаны башкарган партийный ячейканын члендери — Анатов Тайбан, Майчиковтор — Тектий, Көйлүк, Кырлу, Мандаевтер — Адар, Адун, Адучу, Шуров Улаа болгондор.

1926 жылда коммунада улусты бичикке үредер ликбез дейтен пункт ачылган. Школдын, яслянын, текши малчынын туралары тудулган.

1928 жылда областьтын «Кызыл Ойрот» деп газединде Түймештин уулы Көгөө деп кижы мынайда чийген: «1928 жылда Куладыда аш-кыранын, малдын нөкөрлиги төзөлгөн. Онын ады «Ленин Чедиргенн». Ол нөкөрлик алты кыра арба, алты кыра сула салган, жайына 200 бугул өлгөн эткен, 40 саар уй, 156 кой, 28 жоон бее туткап. Нөкөрликтин члендери 43 кижиге жеткен». Ол ок газет 1929 жылда 17 декабрьда мынайда бичиген: «Бийик кырларда жолдон ыраакта 20-ге шыдар чадыр айылдар чачылып калган, олордын ортозында көсти сүүндиретен школ, ясля, мылча. Бу Куладынын коммуназынын культурный төзөлгөзи.

Бастыра үч турлу бириккен — Кулады, Ак-Кем, Текпенек. 89 кижы бичик билбес, 30 кижы бичикти коомой билер. Энгирде жааны-жакы ээчижип, үредүге баргылайт. Школдо бичикти коомой билер 30 кижы, олордон 16 үй кижы, 22 жокту, 2 батрак. Олор ончозы бичик билери учун жаан тартыжуда».

Коммунарлар коммунисттерге баштадып, культурага, бичикке, качан да өчпөс өмөлик ишке темигип үренгендер. Ликпункттын, яслянын ижинде комсомолдор Шалтаева Евдокия, Иванова Полина, Кахаева Жалаа, Карчанова Жалаа ла онон до өскөлөри эрчимдү турушкандар. Партияга, комсомолго улус Жоло-Кайырлыктан, өскө дө жерлерден келип, Куладынын ячейказына киретендер.

Ой, иш кату, күч болгон, же албатынын жайымга, жарыкка чыгар амадузы ончо буудактарды женип чыккан. Озочыл күүни, мергендү ижи учун бу баштапкы коммуна область ичинде «Кызыл Кулады» деп адалып, ады-магы жайыла берген.

Одузынчы жылдардын бажында коммунага областьтын башкараачы ишчизи, чындык большевик, латыш укту Папардэнинг ады адалган. Ол өйлөрдө улус мынайда кожондогон:

Койды, малды семирткен
Кобы жердин өлгөн.
Колхозысты тыгыткан
Коммунисттер ийдези

Онон өскө өйлөр келген, өскө кожондор айдылган. Ол социализм ижинин жегүзин, ырысты, жасты ла келер өйдин салымын, Октябрьдын жаркынын мактаган кожондор болгон.

Папардэнинг адыла адалган коммуна жаңыс ла 1932 жылдын ичинде аш салар кыразын 218 гектарга жаанаткан, ончо текши малын чеден-кажаандарла жеткилдеген, кышка өлгөнүн жеткил белетеп алган. Областьтын 9-чы партийный конференциясында

«...коммуна алтайларды жаңыс жерге өмөлөжип иштеп жадарына көчүреринде жаан учурлу болгон, онын учун аймактын ла областьтын организацияларына көп катап кайралдаткан» деп темдектелген.

1933 жылдын бажында Куладынын комсомолдоры текши малдаг чыгым чыгарбай корып алары жанынан баштапкай эткен. Коммунисттер ле комсомолдор сыраңгай ла күч ле каруулу жерлерге барган. Сүт-товарный ферманын бажына комсомол ячейказынын качызы Кудачинов Токна, малдын бригадазынын бригадирине Окчинов Унаачы тургандар. Мал ижинде 12 комсомол турушкан. Кажы ла кижжи планду, молжулу болгон. Мал ижнинин ончо ишчилеринин ортозында эрчимдү социалистический мөрөй башталган. Куладынын комсомолынын бу жаан учурлу баштапкайын комсомолдын областьтагы комитеди бийик баалап, изү жөмөшкөн.

Текши малды корулап, өскүрүп алар иште жаан једимдери учун комсомол ячейказы областьтын малчыларынын I-кы съездинде Кызыл мааныла кайралдаткан. Токна Кудачинов крайдын мергендүчилеринин съездине, онон ары Москвага колхозчы-мергендүчилердин I-кы съездине делегат болуп барып жүрген. Албаты хозяйствонун једимдеринин көрүзинде Баянтинова Тробос турушкан.

«Кызыл Кулады» областька национальный ишчилер белеттеринде жаан учурлу болгон. Транг Кайбашев облизполкомнын председателинин заместители, Кахаев Күдер аймакисполкомнын председатели, комсомол обкомынын баштапкы качызы болгондор. Кахаев Күндүбей Москвада КУТВ-та (Күнчыгыштын ишкүчиле јаткандарынын коммунистический университеди) үренип, область ичинде каруулу иштерде иштеген. Майчиков Көйлүк аймак ла областьта журтхозяйственный иштерде, Ойынчы Көкүлеков комсомол обкомынын качызы, «Кызыл Ойрот» газеттин редакторы болгондор. Партячейканын качызы Мандаев Адун партиянын XVII съездинин делегады болгон. Бу өрө адалган улустан да өскө көп коммуналар область ичине каруулу иштерге барып, колхоз керегине, культурага, албаты үредүзине ле өскө дө жанынан жаан жөмөлтөзин, болужын јетиргендер. Ондый улус Туулу Алтайдын башка-башка жерлеринен ол өйдө көп чыккан, бистин јон ол тушта Совет жагнын кичеемели ле ажарузынын шылтузында канча чакка киженделген арга-күчин толо тузаланар арга алган.

Көч эрлерди кату өй келип, актуга каралаган, бурузы јогынан бажын баскан. Ол өйдөн ас улус эзен артып, јанып келген. Олор Лениннин партиязына бүткен, онын учун көп ченелтелерди бдул чыккан.

Совет орооннын ийде-күчи тыгып ла келеткен өйдө, 1941 жылда фашист Германия келип табарган. Бу табыш Туулу Алтайга једерде ле, бастыра жерлерде митингтер, јуундар өткүрилип, фронтко бойынын уулдарын аткарып баштаган. Эки журттан

канду жууга 133 киж и атанган, олодон 92 киж и жуунунг жаландарында жажын-чакка артып калган, көп фронтовиктер уур шыр-калардан улам төрөл Алтайына жанып келеле божогондор. Олодонг тоозында: Бедюров Жага Тодошевич, Белеков Жылчы Майманович, Шумаров Бокту Түдүрменович, Аспанов Жажун, Сарбашев Жажнай, Бушалдаев Какту, Анатов Укаш, Мамыев Көлий ле оног до өскөлөри.

Бүгүнг и күнде жуунунг он сегис ветераны жаш үйенп тазыктырарында төрөл колхозына күчи жеткенче болужын жетирип жат. Оло: Абакаев Д. М., Ороев К., Кискин Ч. Т., Чекурашев Б. Б., Сарбашев С. Я., Кохоев В. Е., Борсуков С. М., Иженеров Ф. И., Дибакоев С. К., Тундинов А. Э. ле оног до өскөлөри.

Оштүни жегеринде жаан болужын бистинг тылда артып калган жаш балдар ла үй улус жетирген, курсагы-кийими, амыры жок уур-күч өйлөрд и жегип чыккан. Олодонг тоозы көп, ол — бастыра журт, ончо жон. Укчекова Төкүреш, Бедиекова Куйкачы, Абысова Жүгүрүк, Кучинова Куйкачы, Чаминова Токна, Айылдашева Жалаа, Кабайчинова Уйа, Күндүева Тадыл, Янинова Шагай, Бочкина Төтүш, Жойунова Кымыс, Экчебеева Эртечи ле оног до өскө жаан да, жаш та улус — бу ончозы тылдын ветерандары.

Жуунунг кийинде жылдарда албаты-хозяйствоны орныктырар иштер башталган. Бистинг жон-улус бу керекте база эрчимдү турушкан. Журтка баштапкы радио, электроот экелген Майчиков Мөрүш, алтын колду ундылбас ус Баянтинов Жааган, кожонг жүректү албаты композитор Сорпон Этенов, Октябрь революциянын орденин тагынган Иришев Эжер-Адайын, озочылдардын Москвадагы съездинин делегады Янинова Шагай, комсомолдын 13-чи съездинин делегады Жолдошева Танабай, СССР-дин Верховный Соведининг 6-чы созывынын депутады Эчибесова Нина Окчиновна, 11-чи созывтын депутады Эчешева Светлана Эрелдеевна, колхозтордын Бастырасоюз III-чи съездинин делегады Калбаев Владимир Кулдушевич — бу биске жуук өйлөрдинг озочыл улузы, баштапкы коммунарлардын бала-барказы, жеендери.

Совет жаннын баштапкы жылдарында колхоз жүрүмнинг пионери болгон «Кызыл Кулады» — эмди партиянын XXIV съездининг адыла адалган колхоз. Аш салатан жерис алты кыранан 1600 гектарга, соок тумчукту мал 2000 тынга, кой 200-тен 18 мунга, жылкы мал 1000 тынга чыкты. Колхозто 60-нан ажыра машина-трактор, жүзүн-жүүр өскө техника, орто ло бийик үредүлү специалисттер, ончозы 350-ге шыдар улус иштейт. Колхоз бойынынг жагыдаг төзөлгөн 14 жылына улай ла ончо молжуларын ла государственнй пландарын жегүлү бүдүрип, аймак ла область ичинде озочылдардын тоозынаг чыкпайт, көп катап Күндүлү дипломдорло, Кызыл Мааныларла, КПСС-тинг Төс

Комитетинин грамотазыла кайралдаткан. Колхоз жылдын ла орто тооло 300—350 мун салковой ару кирелте алат. Калганчы жылдарда колхозчылардын жадын-жүрүмн онон артык жаранды, жыл сайын 10—15 турадан тудулат, өскө дө једимдер бар.

Колхоз бойынын бу жаан байрамына јакшы једимдерле келген. Тогусайлык пландар ончо јанынан бүткен. Эмди бистин амадубыс — 12-чи бешжылдыктын 2 жылын Улу Октябрьдын 70 жылдыгына бүдүрип салары.

Колхозчылар ортодо бүгүнгн күнди иштеги једимдерле уткып јаткан улус ас эмес. Бешжылдыктын эки жылын бүдүрип, келер 1988 жылдын чодына иштеп јаткан улус: Мамыев Капитан Одунчинович — механизатор, койчылар — Абаков Иван Айылдашевич, Ойноткинов Александр Бөлөшевич, Урбушев Дмитрий Коммунашевич, Мамыев Таңза Көлиевич, Эрехонов Школчы Кергилович, Эчешев Эзелдей Айдунович.

Күндүлү нөкөрлөр! Айылчылар! Ончогорды Совет орооннын Конституциязынын күниле, «Кызыл Кулады» коммунанын алтан жылдыгыла колхозтын парткомынын, правленнезининг, профкомынын ла ВЛКСМ-нын комитетинин адынан изү уткып, су-кадык, ырыс-кежик, ижигерде жаан једимдер күүнзейдим. Баштапкы коммунарлардын көдүрген маанызы, эткен улу кереги баланын балазына, үйенин үйезине жаңы једимдерге, јенүлерге бисти кычырзын, олордын озочыл күүни жүрегисте өчпөзин, каныста соксын!

* * *

Унутпас ЧЕКУРАШЕВА — коммунанын ветераны.

Күндүлү нөкөрлөр, коммуна башталарда, бистин јаткан јерис — Кара-Суу, бу боочынын ары јаны. Кобы-јикте јатканыс.

Коммунаны бириктирип турар тужында ол јенгил керек болбогон. База күч өйлөр өткөнис. Ол Караголдын-Оозында политучеба бар (1927-28 јј.), бис барыл үренип турганыс. Атту ла, машина-эш јок. Јети ле кижн! Олор бу ла Укчеков Талбастын тойына ол политучебадан ойынга келгилеген. Ол өйинде байлардын колтыкчылары сүмелү келгилейле, жаңыс кижн Кырлуны эмес, бу коммунисттердин бир канчазын өлтүрерге умзанган. Таң адып барадарда, ол акабысты кожондоп турган улустаң алдыртып, казан азып турган јууканын јанына јет-јетпей ле жүргенче, ол орто бычактап койгон... Бат, андый өйлөр болгон.

Коммуна төзөлөрдө, бу дөөн көчкөнис. Мал-ашты бириктирип, байа улустын уйларын бириктирген. Агаш көлөк, кыл буулу. Бу отурган каргандар үзези чын деп айдар. Јууларыста, бир кичине-ек отделение. Је канчыйан деер! Бис ол көнөктөргө саап, ол бириктирип койгон уйлардын сүдин бир флягага (ол тушта бис оны ондобой «көндөй көнөк» деп турганыс) јуујла, эки көлөсөлү абрага салала, Текпенектин алдына тартеер турганыс. Онон коммуна мында болор деерде, бис ол уйды кабырып, саап турган балдар, айдап түжүп келдис. Бу ла болчок-

тын жанында коммунанын улузы жаан чеден-кажаан тудуп кой-тыр. Бир 15—16 өрөкө биригерде, бир чеденге толтыра уй. Ол коммунанын улузы ол Матов Мөрөйдиг турганына жаңы отделениени кол бажына тудыйтир. Ол бириктирген уйды ондо саайтан. Ого десе ак-ак сабаттар экелерде, бис кайкап турус — бу кандый жараш сабаттар деп. Бис Кара-Сууда кыл буулу агаш көнөктөргө сааганыс. Сobotтын директоры Пупуйланов Көкө ол какпакту ак сабаттар экелерде, сүтти ого саадыс. Шуров Улаа, Карчанова Жалаа, Карчанова Кадыш — бис ондый-ондый улустар ол уйды саайла, ол эмеш жаан эттире туткан сobotко табыштырзабыс, ондо сүтти толгойло, жаңыс каймагын апарып турган. А Кара-Сууда сүттин бойын бир-эки фляга апарып турган.

Коммунага келерде, канайда келген дезеер! Кем, кажы кижинин айлында канча малта, кире (темир тырмууш ла темир айрууш деп неме ол тушта жок), бу ла кайыгла эткен агаш айрууш-тырмууштарды экелип, бириктирип, ол ло бир жамаан сарай ба, кажаан ба, ого экелип тоолойло, табыштырып жат. Мен мынча айрууш экелдим, мен мынча малта деп. А серипти. бу кыра кезетен тыйрык немени, оны база чий жат. Малтан канчу, киреен канчу.

Слер каткырбай ла угаар, нөкөрлөр, бис канайда коммунаны баштаганысты. Ол сарайдын жанында бир бичикчи уул туруп жат. Үзе-үзе бичип кой турган. Ишке чыксаар, малтаны онон барып алараар. Одынга барган улуска киреени онон тоолойло, берип жат. Энирде иштең келзен, ого табыштыраынг. Айруушты алган болзон, барып база табыштыраынг. Онойып жүргенис бис. Техника деп неме бисте жок, көөркийлер, оны аайлап та болбозыс.

Онон коммуна база аш салып турган. Аш бисте аай-бажы жок какшы бүдүп турган. Оны, балдар, серипле кезип турган. Бу ла отурган карган келиндер үзе билер. Бис, 15—20 киж, жергелей турала, бу ла жаан кыраны кезип, снаптап, буулап койорыс. Айла, алмарлар жок. Соккон ашты чанакту атла тартып келеле, бу ла салмар чадырларга (андый чадыр эмди де менин турамнын жанында туру не) тобрагын жалмап ийеле, уруп саларыс. Онон коммуналарга үлештирерис. Көнөккө сузуп, тере арчымактарга, «тулуп» дейтен сумалдарга урарыс. Таарлар ол тушта кайдан келетен.

Онойып иштегенис, жатканыс.

Жайгыда ишке ончыбыс барарыс. Кахаев Күндүбей — бистин комсомолдордын качызы. Ол сүрекей тың иштеген киж. Каланды десе онын айлында азып жат. Беленгир аяктарды, коммуналардын аягы деп, барчактап салып койгон. Көп тө эмес — 10—15 аяк, а бис кайкап турарыс: кандый көп, кандый жараш!

Салданын сынык темирин төгөшкө илип койор. Бис Чаргы-

да иштеп турган болзобус, ол жедеен шыйдамла согор. Обедти «уделеп» деп айдып туратан. Салданын сыныгын эки-уч тарый ла токлоктозо, үзөбис келип жадыс. Күндүбейдинг казаны кайнап жат. Ончобус тойо ажанала, ойто ишке чыгып жадыбус.

Онон ары ишке барзабус, бир чоргозын толгойетен эди — оны толгойеле, кажыбус ла аяагыла тозуп, чай ичип жадыс.

Оной жүрген эдибис. Оной биригип, оной жатканыс. Көрүже-көрүже, озо коммунарларды көрбөс улус база жууктажа берип жат не. Коммунага кирип жат.

Мен алты күнге городко конференцияга жүреле, келзем, Карагол-Оозында жалы кырутыган чанакту аттар тургулары. Ончо немени ондо шаап, колхоз төзөп жадыс деп айдышты.

Анайып, баштап ла коммунаны төзөөргө жеңил керек болбогон.

Эмди, нөкөрлөр, бу алдаарда коммунаны төзөгөн каргандар отуры. Олорды көрүп, олордыг керегин улалтып ичкери баралы. Аракы-чеген эмди тегин де тудулу. Колхозтын бу жолун качан да таштабай, онон ары тынгыдып, көдүригер. Бу ла отурган улус, бир ле көрзөгөр, жок болуп калар. Же олор баштаган керек жол алынзын!

Капитан МАМЫЕВ — озочыл механизатор.

Жаңы ла жаан жаштулардын куучынынан олор жаңы жүрүмди канайда баштаганын угала, олордын керегин эмдиги жиит үйлик жедимдү улалтат деп сананып калдым.

Мен тракторго 64 жылдан бери иштеп келдим. Бойым Бичиктү-Боомнынг кижизи, же Куладыны төрөл журтым деп бодойдым.

Эмдиги техникала, ол алдында 60 га жерди канча күнге токтоп жаткан болзо, эмди үзе кызыл колло эдип турган эмес, тоолу ла күнге жуунадып алып жат. Бистинг мехбригада эки жыл кайра подрядка көчкөн. Ондо оогош улус, коммунисттер ле комсомолдор иштеп жат. Алган планысты ажыра бүдүредис. Быжыл ашты база артыгынча алдыбус. Кече-башкүн чотоп көрзөбис, үзе уулдар тогусайлыкты бүдүриптир. Былтыр бистинг коллектив Улу Октябрьдын 70 жылдыгына эки жылды бүдүрер деп сөзүн берген эди. Оны бүдүрерге бистинг уулдар үзе күчин салар деп бүдедим.

Жуунды өткүрөөчи, колхозтын коммунисттеринин башкараачызы Раиса Ивановна Киндякова комсомол обкомынын адынан, коштой колхоз-совхозтор, танынан улус ийген уткуулду телеграммаларды жарлады. Онон сөсти жиит коммунистке, албаты депутаттардын областьтагы Сөведининг депутады Валентина Ороевага берди.

В. ОРОЕВА. Мен жашөскүрим адынан бу отурган улусты ончозын уткып тура, айдарга турум:

Бистинг колхозто бастыразы жүстенг ажыра жиит иштейт. Олордонг 74 кижинг комсомол. Олор мехнизаторлор, малчылар, койчылар. Бистинг жиит үйе бу байрамды база жакшынак жедим-

дерле уткып туру. Темдектезе, Эчешева Светлана, Ченчулаева Чечек ле өскөзи де. Олор бастыра пландарын ажыра бүдүрүп койды.

Бис коммунарлар баштаган жолун онон ары улалтарыс деп сөзисти бередис.

Көдүринилү жуунда уткуул сөс айдып, партиянын Ондойдогы райкомунун баштапкы качызы нөк. А. В. Илаков колхозко, райкомнун кереес Кызыл маанызын табыштырды.

* * *

Куладыда байрамла колбой бичиичилерле литературанын туштажу эири өткөн. Ондо Туулу Алтайдын бичиичилик биригүзинин башкараачызы Б. Я. Бедюров, поэттер Аржан Адаров ло Шатра Шатинов, оос чүмдемелдин узы Шуны Ялатов, ойынчы, режиссер Ногон Шумаров турушкан. Эмди онон эдилген жетирүни кычырыгар.

Б. БЕДЮРОВ. Бис бу ла жуукта орус тилле бичилген «Мудрый богатырь» деп бичикти кепке басып чыгардыс. Мында бистин баштапкы үч поэдибис керегинде сөс айдылган, олордын чүмдемелдери орустап баштапкы катап жарлалган. Алтай бичиичи-үредүчи Михаил Васильевич Чевалков 1901 жылда Ондойдо жадып божогон. Онын кийнинде Павел Чагат-Строев деп улу поэт болгон, 20—30 жылдарда атту-чуулу, албатыга текши жарлу бичиичи. Оны 1938 жылда актуга кара бажын басып койгон. Эм бис, жаны үйе, онын ады-жолун жагыдан билип жадыбыс. Онон — Мирон Мундус-Эдоков. Олордын чүмдемелдери жүрүминде де, жүрүминин кийнинде де орус тилге көчүрилбеген эди. Бу бичикти Улу Октябрьдын 70 жылдыгына учурлай кепке басканыс ол. Онын тиражы көп тө эмес — жүк үч мунг экземпляр.

Бу бичикти мен бойым жууп, ого «Эленчиктер керегинде сөс» деп адакы сөс бичип салгам. Мында бистин Карагол өзөктө озодо бичик билетен, судур айладатан улустардын ады-жолдоры база бар. Боочыда журтту болгон Солтоннын уулы Боор, Шимесудурчы, Устүги-Карасууда жаткан Көкүл керегинде мен база айткам. Эмди бастыра жерлердин учунылары оны айландырып, айладып, бу улусты билип алар аргалу.

Музейеер керегинде аңылу айдарга турганыс не десе, азында жан аайынча кийген кийимни, тудунган ээринен ала адына жетире койлого эдип, үзе оноор сал койотон. Ончо жөжөзи, эдинген немези жер алды дөөн корымга жүреер жат. Шак онын учун бистин озогы бичиктерис жылыып калганы ол. Үзе өртөгилеп койгон. А ол бичиктер артып калган болзо, бүгүн бис кандый көпти билип албас эдибис! Ол озодо Боор оной айткан не: «Сөөгимле кожо өртөп койыгар. Оны жети үйеге жетире билер кижитабылбас...» Ол чын айткан ине. Жирме жыл үренген кижитабылбас ол, бойынын ойинде академик аайлу кижитабылбас эмей. Тере тонду

тегин улуска ондый бичик неге керектү болгон деп? Же эмди биске ондый жүрүм келген, оны ончозын ойто айладар, көдүрөр керек.

Эмди бис «Алтай үлгерликтин антологиязын» тургузып жадыбыс. Онын тургузаачызы Жыман Белеков. Оны белетеерине бис ончобыс жаба иштеп жадыс. Аржан Адаров, Эркемен Палкин, Паслей Самык, оско до улус. Совет жан туркунына чүмделген эн талдама үлгерлерди жууп, тизип саларыс. Бу жанынан Шатра Шатиновты өнөтөйин городко алдырып жүрдибис. 20 печатный лист. Ол тапту жакшы бичик болор. Ондый бичик эм тургуза 70 жылга бисте болбогон. Бис өткөн жолы бысты ойто такып айладып, көрүп турганыс ол. Андый иш мынан да ары улаларында аланзу жок.

Ол бичиктердин эн учурлузы керегинде. Кем бойы тан алдынан кандый бичик быжыл чыгарганын мен айтпай жадым, оны бойлороор соныркап, алып кычыратан тураар.

Төзөмөл иш жанынан. Литературалар ортодо колбулар тургузары жанынан бис база эки улу-жаан керек эттибис. Оны, байла, слер ончогор билеригер. Олордын учуры жангыс ла бистинг литературала колбулу эмес, бастыра автоном областьла, алтай албатынын бастыра жүрүмиле колбулу.

Бис Ленинградта — революциянын кабайында аңылу жол-жорыкту болбогоныс. 230 жылдын туркунына оноор алтай албаты адынан жол болбогон. Онын учун быжыл, Улу Октябрьдын 70 жылдыгы толор алдында, бисти өрө көдүрген, өңжиткен Октябрьды алкап, бисти бойынын колтыгы алдына сугуп алган Россияга быянысты айдынып, оноор барып жүргенис ол.

Онон эл-куреелик томылгылу керек аайынча жуукта «Правда» газетте Янис Петерс бичигенин кычырган болбойоор. Эмди бис Латвияла сүрекей нак колбулу болуп калдыбыс. Латыштар мынан Алтайды кайкап баргылаган. Жаңгыс ла Алтайдын ар-буткенин эмес, агаш-тажын эмес, элден озо эрјинезин, Алтайыстын байлыгын — албатызын кайкап баргылаган. Литературанын эгири Горно-Алтайскта башталганынан ала олорды барып Барнаулдан самолетко отургысканча айдынып, алкап бардылар. «Слердин Алтайаар чөрчөктій јер, слердин албатыгар кандый бек тазылду!» — деп, олор кайкашкан. Олор тегин сөс айтпас, куруга калчыбас, тудунар, соок албаты. Бир катап сөс айтса, олор калай айтпас, учурлай айдар.

Ол керегинде бүгүн, колхозтын юбилейинде, айдып турганым — Латвия жаар жол качан да «Кызыл Куладынан» башталган деп билип жүригер, нөкөрлөр. Мынан, Уч-Сүмердин алдынан, «Кызыл Кулады» деп коммунанан, онон Папардэнин адыла адалган колхозтон! Ол Коммунар байа айдып турды не: «Чаңкыр көстү кижн мени анай адап койгон. Көрөр болзо, ол Ойрот обкомнын баштапкы качызы Папардэ болгон эмтир»...

Ол өйдө олардо Советтен башка буржуазный республика боло берерде, латыш коммунисттер Сибирьде жадып иштеген.

Эмди бис Европага көзүңкүти ол Латвия ажыра ойо сокконус. Биске мынан ары колбуларды тыңыдар керек. Слерге де оноор жорыктап, Юрмаланын жарадына амырап турар керек. Бодойдыс, ол Прибалтиканы жараттай журтаган үч албатынан бис эн жалакайын таап алганус. Ненин учун десе, латыштар бойының историясында бистер, алтайлар чылап ла, качан да, кемнин де канын төкпөгөн. Карын, оларды 700 жылдың туркунына өскөлөри базынчыктаган. Латыш тил жоголып, кунурап калбазын деп, латыштардың эн талдама эрлери ол учун тартышкан. Немец барондор латыштардың тили тил эмес, латыш культура культура эмес деп базынгандар. А эмди көригер, олар канайып өзүп чыккан! Олардың салымы биске де жаркынду темдек болуп жат. Совет интернационализм ле калыктардың нажылыгының чындык кереези ол болуп жат. Ол керегинде мен төрөл Куладаыда оморкогонду айдып жадым, нөкөрлөр!

Бистин бичиичилик организациябыстын ийдезиле чыгып турган «Эл-Алтай» деп альманахтын быжылгы үчинчи номери бүткүлинче латыш нажыларыбыстын чүмдемелдериле жазалган.

Бу альманах керегинде тоолу сөс. Бис оны жылына алты каттап чыгарылар журнал эдип аларга партияның Төс Комитединен сурадыбыс. Айсак болзо, эмди ырыс болуп, келер жылдан ала ондый жагырту болзо, ижисти элбедер арга табылар эди.

Бичиичилер кайда ла жүргенде, «бичиктер садылбайт» деп комыдалду айдылганын угуп келгилейт. Бичиктерди таркатпай турганы коомой. Ол жанынан бис облпотребсоюзты тыдарлап, санааларын чыгарып, айдып ла жадыс. Бичиктерди таркатпай, көндүрө макулатурага ийип турганы — олардың бир жаманы. Экинчизи — ол бистин бойыстын жаманыс. Жаан журттарга жүрүп, бис бичиктер албай жадыс. Мен бооро Көш-Агашка барала, койчыларла чайлап ла туруп, 102 салковойго бичиктерди чүрче ле таркадып ийгем. Мен ол бичиктерди Москвадан экелбегем не. Бу ла Көш-Агаштын магазининен алгам. Же ол менин эдетен ижим эмес ине. Бойлоры керексинбей жат, бистин улус. Мында Күүгей Төлөсов, Эзендей Токушев ле Токшын Торбоков Беш-ичиле жүргендер. Ол Беш-Өзөк, Шыргайты — бек тамыр-тазылду журттар, ары эмеш булгалып калган Мукур-Чаргы, Улус-Чаргы, Ильинка, Отогол деп жерлер бар база. Анда улус база ла комыдалду: «Слер биске не бичик экелбейдеер?» — деп сурап жат. Карын, озо туштажар алдында онын бичигин алып, жазап кычырып алардың ордына. Машина садалып турган улуска 60 акча — ол акча эмес не.

Айдарда, нөкөрлөр, «Эл-Алтайды» алып кычырып турыгар. Бис онын кажы ла номерин жилбилү материалдарла толтырарга албаданып жадыбыс. Келер жылдың баштапкы ла номеринде бу Кулады керегинде көп жилбилү материалдар жарлалар.

Айдатап сѳс кѳп болуп јат, нѳкѳрлѳр. Менип бу юбилейлѳ кѳнде база бир айдарга турганым мындып. Эмди нѳкѳр Горбачевтын айтканыла, алдында чылап, юбилейде јангыс ла «мак! мак! мак!» деп кыйгырыжар эмес, а элден озо эртенги кѳнис керегинде, иш-тожысты, јадын-јѳрѳмисти јарандырарын шѳѳри.

Куладынны улузы. 1987 јыл, 7 октябрь. Солдон ои јаны јаар — К. Јойунова (јесниле кожо), Э. Экчебеева, У. Чекурашева, С. Борсуков, Ј. Кохоев, Э. Јамаев, А. Тундинов

Кулады ѳрѳ ѳзѳп чыккан. Мынан да ары ѳзѳринде бир де алапзу јок. Је, мен кѳрѳп турзам, бир чочыдулу айалга бар.

Ол кату јылдарда бу отурган ветерандар, азыпгы коммунарлар, кызыл колдып кѳчиле бу јуртты, бу мал-ашты кѳдѳрип чыккан. Эмди пенип учун бистип јѳрѳмисте мындып учуралдар болуп јат: аргалу-чакту јипт кижип бойынын «темир абразына» отурып алала, ѳлѳгипне ѳрбедеп, јойу базып бараткан карганды арай јыга табарбай ѳдѳ конуп турар. Токтобос, отургыспас. Азып алтай улус бой-бойла јолыкканда, адынан тѳжѳп, кѳс-тѳрине кѳрѳжип, «Јакшы ба?» деп суражып јѳретен. А эмди дезе, ипт чилеп туура кѳрѳлѳ, кѳрбѳчѳн болуп, ѳткѳре мантаткылай берет! Машиназын токтотпас. Куучындашпас.

Бой-бойын уткыжатаны, бой-бойына сѳѳнетени, бой-бойын тоойтоны, нак болотоны — албатыны кѳдѳретен шылтак ол.

Эмди улус бай јадып јат. Је не де биске тѳнгей ле јетпейт. Мен ои јылга јуук Борис Укачинле бир диспут ѳткѳредим. Ол мында јогы карам. Онын «ѳлѳргѳ јетире эм де узак» деп пове-

зининг төс геройы керегинде. Ол тушта автор айдатан: «О, бу бистинг албаты кандый уйан! Бала-барказын керексибес, акчазын ичип койор, онду тура да бойына тудуп албас... Көрөөр, ол менин Майнуум жедеен тураны бойына тудуп алган, бала-барказын чыдадып алган, машиналу, акчазы бар — ас эмес...»
Je мен бодозом, андый кижини көксинде эржинедин жылытарга жуук жүрөт. Ол эң жаан байлыгын жылытат. А бистинг Кулады өскө журттардан незиле аныланып жат? Шак ол көгүс байлыгыла. Шак ол кожончы болгоныла. Куладынын улузы кандый? Куладынын улузы кожончы, кокырчы. А эмди Куладынын кожонгы угулып жат па? Каа-жаа ла.

А былтыр бис ненинг учун Чуй-Бажында «Кызыл Мааны» колхозтын койчызын Латвия жаар алтай литературанын Күндерине апарганыс? Ненинг учун 65 жашту Шыма Клешеваны бис Кырлыктан апарганыс? Ненинг учун дезе, латыштар биске айдып койгон: «Бис слердин тегин ле улустын — тойдо, иште эмезе кой кабырып жүреле кожондоп туратан улустын жагарын угарга турубыс. Ол — слердин чындык культурагар». Ол Саблаковтый, Тарбанаевтый, Клешевадый, Сомоевтый улус, бистинг литературага Латвияда, узак-ыраак жерде жөнү аларга болушкан. Ол тегин улус. Шыма-өрөкөн самолетло учпаган кижини. А барала, биске кандый тын жөмөшти!

Айдарда, бистинг Куладынын улу ийдези бу Уч-Сүмердин жаркынында. Ол чокторды көксисте өчүрбес керек.

Алтай кожонго балдарды шкодо база үредер керек. Мен канча айдып жадым: Кулады журттын хорын көрөр күүним бар. Ол Тадыл Күндүевадый кожончыларды жууыла, хор төзөөр керек. Бисте кожончы улус ас деп пе? Бу ла Куладыда, Боочыда, Бичиктү-Боомдо толтыра. Олорды жагыс жууыла, бириктирер керек. Журттарда албаты хорлор болзо, не аайлу жагыс болбос!

Мен Пушкин журтаган Болдино деп жерде карган орус эмегендердин хорын көргөм. Ол хорго 65 жаштан төмөн улус албай жат. Жүк онон өрө жаштуларын алар. Каргандардын хоры — олор ойноп, кожондоп жат. Олордын кожон-комыды бичилген пластинкалар өскө ороондорго таркап жат. Олор су-орус кожондор кожондоп жат, бир де инструмент жогынан! Оной эдерге бисте арга жок эмес, бар. Ол керегинде бу ла отурган Аржан Адаров былтыр Латвиядан келеле «Алтайдын чолмонына» бичиди не. Сыркомбинатка барала, «Слерде кожондойо турган улус бар ба?» деп сураарда, олор «бар» деген. А кемдер? Божоп калган тоолу улус... А тирү улус, жагынан ала карганына жетире, үзези кожондоп жат. Айдарда, ол хорды төзөөргө колхозтон чыгым да керек жок, культурадан да суранбас керек. Ончозы бойыстан ла камаанду.

Аржан Адаров: Мен кожорго турганым — бу байа ла мында, бу залда карган коммуналарды уткыдыс не. Олорды слер эбире турала, кожонду экелген болзогор, не аайлу жараш бол-

бос эди! Олордын жүреги торт кайыла берер эди. Байрам ондый болор учурлу.

Бронтой Бедюров: Ол күүн-таптын сурактары деп турганы, орустап болзо, «нравственность» жанынан, бисте эдетен көп керектер бар. Чын, алдында жылдарда биске эмеш те болзо, өңжиир керек болгон. Кижн болуп, курсакка тойынар керек болгон. Же эмди ойинен өткүрө тойынып калбайлы. Тойынала, өскө немени ундып койзобус, бис албаты болзобус.

Бу ла жууктарда жарлу орус бичинчи Распутин Алтайыска келеле, «Бойысты албаты деп бодойлык!» — деп айткан. Ол бичинчи бойынын улу орус калыгы керегинде сананып жүрет. Ол санаалу кижн «орус калыктын кожонгы жылыып барады, калак!» деп тегин не айтсын, билип айткан.

Аржан Адаров: Ол бир латыш айылчыларла Кырлыкта болорыста, мен бойым да бу жердин улузы бисти андый якшы уткыыр деп билбедим. Олор сүрекей якшы, жараш ойындар беле-теп алтыр. Каргаидар чүмдү кожонду уткыгандар! Карган өрөкөндөргө баш болзын! Онон алтай күреш, ойын ыргал, кожон болгон. Аттар жарышкан. Не аайлу жараш! Кыстар, келиндер алтай кийим, борүк көктөп алган. Кайкаараар торт! Мен оны көрүп, сүрекей сүүндим. Сананзам, бистинг де бу жердин улузы онойып эдер аргалу. Бу ла Карагол-ичининг албатызы көбөрөңкөй не. Онон артык көбөрөп чыкса, не де токтодып болбос... Айдарда, андый кожон-ойындарды жангыс ла байрамдарда эмес, тегин де жүрүмде, кандый ла күнде болуп турзын деп эдер керек.

Ол тушта быштакты экелген, кымысты амзаткан, курутла күндүлеткен. А биске айылчы келзе, бис кара калашты салып бередис — ме, чокып жи. Алтай албатыда бойынын аш-курсагы жок чылап.

Эмди, тегин де бой-бойын керексибес улус болзын, онын үстине телевизор деп неме табылган — жангыс оныла ла кучактанып алган отурып каладыс. Соныркашпас, куучындашпас. Жангыс оноор ло кадалып калган отурадыс. Калак, удабастанг бой-бойысты, бир журтта улусты таныбай бардыс. Коштой ло айылдашты «Кандый жердин кижизи бу?» деп, билбей сураарыс.

Биске журттын эл-жонни кандый бир текши керекке жууй тартып ла турар керек. Бу ла мындый күрее куучынга, туштажуларга. Бир катап он, он беш ле кижн келгей. Удабастанг онон көби келер. Онон чүрче ле бастыра журт жуулып кел турар.

Шатра Шатинов: Ол калыктын бир кезек якшынак кылык-жандарын не орныктырбас? Жаанды жаан деп тоойтонын. Бис ончозын ундып, таайын-жеенин ондошпой барадыс.

Бу телкем телекейде бисте бойыстын аңылу «чырайыбыс» база болор учурлу. Онын жылынар аргазы жок. Ол тушта бис бойыстын жангы сөзибисти айдарыс. Онон башка ончозы ла бир түнгей, бир аай болор. Анчада ла литературада аңылу сөс жаан баада.

Аржан Адаров: Чын да, нөкөрлөр, бистин алтай албатыга не жетпей жат? Мен бодозом, санаа да бар, жакшы күүни де жеткил, улузы да жалакай. Жаңгыс, байла, көпти керексибейдис. Алдында, чын, «алтай кожонды кайдар, алтай тил не керектү?» деп айдыжатан. Оныла жаан үредү де алалбас, жамылу ишке де кирип болбос. Андый өйлөр база болгон. Эмди ондый шүүлтенин жастыразын, каршулузын кажы ла кижиге билип жат. Же жаңгыс билип отураары база да ас не. Көрзөөр, ол телекейди эбирип, тенип жүрген сыгандарды. Бир журтта эки сыган улус журтаган болзо, олардын балдары төрөл тилин билер. А ол Түнгүрде эки орус кижиге журтаган болзо, бастыра журт алтай тилин билбес. Бу ла Карагол-Оозы база андый не. Бис кайткан улус?! Алтай улустын балдары алтай тилин билбес. Бу ла күндерде «Алтайдын чолмонында» бичиичи Борис Укачин көндүрө сурап жат: «Алтай кижиге алтай тили керек пе?» Кезик айалгаларла жөпсинбезем де, же көп сабазы чын. Кижиге немени тили ажыра ондоп жат. Жарашты, жакшыны. Бойынын тилин билбес кижиге, мен көрзөм, көпти жетире ондобой жүрет. Энезинин сүдиле кожо келген тил өлөрдүн өлгөнчө артар учурлу.

Ол школдордо алтай тилди үредеринде жаан жедикпестер бар. Олорды капшай жоголторы — өйдүн некелтези.

Бу ла байа бир жаан жашту кижиге куучындады не. Бис оны тындап отурдыс. Онын тилинин чокумын, жаражын! Унутпас-өрөкөн партиянын бастыра политиказынан бери бир де конспект жогынап алтайлап жартап берди. А онын жүрүми — бастыра колхозтын, текши орооннын бүткүл историязы.

Бронтой Бедюров: База бир айданан сөс бар, нөкөрлөр. Бисте бүгүн же деген школдор, клубтар туруп жат. Телкем квартираларлу. А канча кып турада сок жаңгыс бала, жаан ла болзо, эки-үчтен. Азый куба жылаңаш жуу-чактын өйинде улус 9—10 баладан чыдаткан. Эмди неге жединбейдис? Ол керегинде база сананар керек, жерлештер! Тегин де Сибирьде албатынын тоозы ас, а Сибирь — бистин келер өйис. Бисте дезе өскө Алтай жок. Бистен өскө алтай улус тууразында база жок, бу ла акту бойлорыс. Биледе беш баладан ас эмес болорына жединер керек — анчада ла журт жерлерде.

Айдарда, нөкөрлөр, бистин литературалык энгиристи түгезип, мында өткөн күрөө куучыныстын учында слердин сурак-тараарга каруулар жандыраарыс. Жаңгыс айдарга турганым — бу бистин ачык-жарык куучыныс. Жүрүмис керегинде, салымыс керегинде.

Текши алза, төп кылык-жаңгысты, онын жакшызын талдап, жылытпазы керегинде. Ол үйеликтерге уалып жүрер учурлу. Кем эмдикчил болзо, балазын база ого үредип алзын, кем чалмачы — база энчилезин...

Онойып, алдыста жолыс узун болор.

(Кепке базарга В. Камылдин белетеген).

Шатра ШАТИНОВ

ӨСКӨН ЖЕРИМ

Кар сумерлер алдында
Карагол деп өзөк бар.
Канатту суунун жанында
Кайран өскөн колхоз бар.

Бир кураалаш уулдарла
Биригип, анда ойногом.
Сырсанчакты түреле,
Сыр жарыжып жүгүргөм.

Ак жылдысту түндөрдүн
Тымыгын анда кайкагам.
Агын суунун табыжын
Билерге анда тындагам.

Анда көгүске баштап ла
Ару санаалар илинген.
Олорды чыгара айдарга
Керектү сөстөр жетпеген...

Жылдар өдөт. Эмдиге ле
Жылу сөстөр талдайдым.
Карагол керегинде түңей ле
Качан бирде айдарым.

ӨЙДИҢ УНДЕРИ — ИСТОРИЯБЫС ЈАҢЫЛҒАЗЫ

«Кызыл Куладынын» 60 жылдыгын темдектеген күн Кулады керегинде бичик јогы јарталды. Бу сурак өйинде ле кезе тургузылган. Јартын айдалы, эмдиги бистердин билерис сүрекей ас ла калай. Бир кичинек билеристи де теренжитпей, јилбиркеп шингдейтенин керекке албайдыс.

Кулады керегинде бичиир учур бар, ненин учун дезе, ондо Туулу Алтайда эн баштапкы алтай өмөлик-коммуна төзөлгөн. Је ады-чабы јарлу Куладынын өткөн јолы, улузы керегинде, чын, бичик јок.

Бар литературадан дезе Ј. П. Потаповтын «Очерк социалистического строительства у алтайцев в период коллективизации» (Горно-Алтайск, 1961 ј.) ле В. Параевтин «За новый быт» («Звезда Алтая», 1982 жыл, 27 апрель) статьясында улусты актуга јабарлаганына туштайдыс. Олордын јартына чыгарга јербойынгы јашөскүрими ууламјылу иш өткүрер учурлу.

Је тагынан бичикти кем бичиир? Чикезинче каруу берзе, ол ло Карагол-ичинин јаанду-јаштузы. Андый ченемел Украинада бар: колхозчылар бойынгы төрөл јери ле онын улузы керегинде толо бичип јадылар. Айдарда, Кулады јурттын бичикчи улузы јалтаныш јоктон бойынгы колхозынын историязын бойлоры шингдеп көрөр учурлу. Темдектеп алза, Тайтаков Сергей, Беленов Мөрөй бичиир аргалу. Олор көргөн-укканын тегин ле јетирү де эдип бичиир аргалу. Кем де бойынгы өбөкөзиле јилбиркеер. Момый Чекурашев колхозтын экономиказын бичизин, экинчи кижі культуранынг өзүмин шингдесин. Бронтой Бедюров эне угын јартап көргүссин. 1987 жылдын «Сибирские огни» журналынын сегизинчи номеринде онын өйинде бичилген очерки јарлалган. Ол сүрекей солун ла кажы ла кычыраачыга јарамыкту. Бичиичинин јагыс ла эне угын алза, олор — атту-чуулу баштапкы коммунарлар. Б. Укачин, Ш. Шатинов ло Ј. Маскинадан көпти сакыйдыс.

Бу јүк ле темдектер болзын. Өмө-јөмө куучындажып алганда, ишти јилбиркеп этпей. Айдарда, ағылу докторлордын, кандидаттардын бичигин сакыбай, бис бойыс казынып ла бедренип, атту-чуулу Куладынын төзөлгөни, өткөн јолы ла онын шыраңкай улузы керегинде тагынан бичик чыгарар аргабыс бар. Ол озо баштап эске алыныштардый эмезе статья бүдүмдү бичилер, онон научно-популярный бичигеш кемине де једер. Өмөлөжип

иштензедис, Туулу Алтайдын автоном облазынын 70 жылдыгына уткый эмезе Кызыл Куладынын 70 жылдыгына учурлай тапту жаан бичик чыгар эди. Бу суракты жылгырларда оны бичинчилик биригүзи, колхозтын правлениези ле партийный организациясы жаба шүүжер, жөптөжөр учурлу.

* * *

1980—1981 жылдарда мен бистинг научный институттын директоры И. П. Эдоковтын jakылтазыла Кулады журтка жол-жорыкка жүргем. Ол тушта жууп алган материалдарды тем эдии жарлап турум. Аjarу эдигер: күндер, айлар, жылдар кыйыжып турар, улустын ады-жолы булгаку да болордон айабас... Jarлап та турганыстын амадузы — jашөскүрим jилбиркеп, бу сурактардын аайына чыгышсын деп.

Л. П. Потаповтын өрөги адалган бичигинде Мандаев Адунды жарлыкчы ла националист деп jабарлаганы бар (52—53 с.). 1927 жылга jетире ол кудайга бүдүп, жагы чыккан балазын жарлыкчыга табыштырган деп бурулайт. Ол ло сөстөрди шингеш jоктон, тирү кереечилерден сурап укпай, керек дезе сөсти көпчидип, партия обкомындагы политүредүниг консультанты В. Параев озо темдектелген статьясында jазымы jоктон тузаланган. Мындый jedикпестердин аайына чыгарга бис jербойынын улузына агылу сурактар бергенис. Олордын каруузы төмөнгү улустын jетирүзинде болор. Мынайда ла бу бедрениш ишти школдын үренчиктери, пионерлер ле комсомолдор, жаан-jаштулар улалтар деп иженип турум.

Н. КИНДИКОВА, ГАНИИИЯЛ-дын ишчин, филология наукалар кандидады

Кахаев Күдер (1907—1985) куучындаган:

1925 жылда ТОЗ (Товарищество по обработке земли) деп өмөлик төзөлгөн. Jоктулар биригип, ат ла салда садып алала, jер сүрүп баштаган.

1927 жылда коммуна төзөлгөн. Je мал-аштын чодын өткүрбей турган учун, оны удабай ла колхозко көчүрген. Баштапкы коммунисттердин тоозында Майчиков Көйлүк, Мандаев Адун, Мандаев Адучы, Кахаев Күндүбей болгон. Агам Кахаев Күндүбей Москвада КУТВ-та 3-чи курста үренип турарда, оны актуга ла айдай берген. Кайбашев Траг колхозтын жуунын өткүрүп туратан. Ол жуунда колхозтын Уставы аайынча нени бойына арттыргызар, нени колхозко болуш эдип берер деп шүүжип туратан.

Бабиначов Кару, Чекурашева Унутпас ла Майчикова Жамай комсомолдын ижин эрчимдү башкаратан. Колхозчылардын Москвада өткөн баштапкы съездине jakшы ижи учун Сепсен Борсуковтын энези Кыра Аспанова ла Токна Кудачинов барып

жүргөн. Мен бойым 1932 жылда облысполкомнын качызы Ала-гызовло кожо Новосибирскке жуундап жүргенис.

Жаңы жүрүм төзөөрине жербойынын бай-кулактары сүрекей чаптык эдип туратан. Комсомолдорды «канзабаштар» деп чололойтон. Амыев Кадыдак ла Эркемей Таймергенов, Кульджин Аргымайга көрө, сүрекей ле бай улус болбогон. Амыев Кадыдак Чаргы өзөктө жаткан. Онын туразын ла кой-малын айрып, колхозтын жөөжөзине кошкон.

1927 жылда Онгудайга трактор экелген дежип, бис оны көрөгө барганыс. Кезик улус «темир атты» көрөр деп, Урсул сууны таң атту кечкен. Куладыга трактор экелгенин мен көрбөгөм. Комсомол ижинде иштеп жүреле, Куладыда тракторды мен жүк ле жуу божогон кийнинде көргөм.

Коммунаны төзөп турарда, мени Томск жаар үредүге аткарган. Совпартшколго үренеле, мен райком комсомолдын качызы болуп, 1925 жылдан ала Улаганда, Көш-Агашта, Кан-Оозында, Ондойдо ло Горно-Алтайскта иштегем. Менин фотожуруктарым Аспанов Коляда болор. Кезиги Караголдын музейинде. Бир өйдө Демидов деп кизи менен керектү материалдар алып туратан. Ол керегинде С. С. Каташ толо билер.

(Бу куучын 1980 жылда 11 декабрьда бичилген).

Шумаров Бокту (1917—1982) куучындаган.

Коммуна узак турбаган. Жаан ла болзо, эки жыл: 1927 жылдан ала 1929 жылга жетире. Кулады журтка Согојоктон, Текпенектен, Талдудан јоктулар көчүп келген. Уй-малды өмө-јөмө бириктиреле, текши кажаган-чеден тудуп, ого кийдирген. Ончозын бириктирип келерде, кой-мал Амыев Кадыдактын энчизинен ас болгон эди. Онын жөөжөзин 1931 жылда айрып, колхозтын чодына кийдирген: 100-тен ажыра кой, 10-го шыдар айгырлу мал, 40—50 уй. Кадыдактын кажаан-чеденин, жаткан туразын Кулады дөөн көчүрип экелген. Бистий јоктуларга ол жаан сүүнчи болгон эди.

Ада-Төрөл учун Улу жуунын алдында колхозко бир трактор экелген, көлөсөлү. Оныла Щербаков деп орус мантадып туратан. Соондо трактористке Күндүева Тадыл, Бочкина Төтүш ле Јојунова Кымыс үренип алган.

(1980 жылда 14 декабрьда бичилген)

Абакова Тыйык (1904—1986) куучындаган.

Колхоз болголокто, Куладыда 14 өрөкө айыл болгон. 1925 жылда өмөлик төзөлгөн. Ол тушта биленин тоозы 16 боло берген. Уй-койды бириктиреле, чодын аларыста, колхозто 400 кой, 40—50 уй ла 100 ат болгон. Кучинова Куйкачы ла Төкүреш

Укчекова колхозтын уйларын сааган, мен дезе Текпенекте 400 койды кабыргам.

Комсомолго мен 1926 жылда Чекурашева Унутпасла, Аспанова Күндешле, Майчикова Жаманайла кожо киргенис. Ол тушта комсомолдын качызы Кахаев Күндүбей болгон. Ол кижги бисти бичикке үреткен. Түште иштейле, арыганысты да сепзис, эгирлер сайын жуулыжып ойнотыныс эмезе комсомолдын жакарузын бүдүретенис. Комсомолдын жуунында агылу якылта берип жат: улусты колхозко кирзин деп сураар, жашөкүримди комсомолго кирзин деп.

Бир катап мени Ак-Кемге комсомол жуунын өткүрзин деп ийген. Жолой аралла жойу базып отурала, аза бергем. Једер јерге түн ортозында једеле, жуунды түнгей ле өткүреле келген эдим. Ол тушта Ак-Кемде 30—40 биле јаткан. Олор 1927—1928 жылдарда Кулады дөөн көчкөн.

Баштапкы жылдарда колхозто трактор кайдан келет. Салдалу атла јер сүретенис. Трактор Куладыга 1935—1937 жылдарда келген болор. Өлөң кезер чалгы бар болгон. Арткан ишти ончозын колло бүдүретенис. Колхозтын баштапкы председатели Мандаев Адун болгон, оноң Кайбашев Тран, Майчиков Көйлүк ле оноң ары. Бир эмеш ле иштеп ийзе, олорды өскө јерге иштедип апаратан.

Чаргыда Амыев Кадыдак деп бай јуртаган. Ондо 12 айгыр мал, 60—70 саар уй, 1000 кой болгон. 1930 жылда онын уй-малын айрып алган. Туразын бери көчүрүп экелгендер. Оноң башка Кадыдакта аш, тук сугар алмар болгон. Ончозын колхозко кошкон. Јерин кыралайла аш салган, одорлу јерди кой кабырар јер эткен.

Колхозчылардын ортозында озочылдар болгон. Баянтинова Тообос өзөктөөн көп сүт тарткан учун 1936 жылда Москва јаар барып жүрди.

(1980 жылда 12 декабрьда бичилген)

Майчиков Көйлүк (1901—1984) ле Мешкинова Јалаа (1907—1987) куучындаган:

Озо ло баштап «сыпрык» (супряга деген орус сөс) төзөлгөн. Бир канча өрөкө биригип, јартын айтса, аттарын бириктирип, кышка өлөң белетейтендер, јер сүрүп кыралайтан.

1924 жылда март айда Кулады јуртта өмөлик төзөлгөн. Ондо 18 јоктунын мал-ажы турган. Озо 200—300 гектар јер сүрген болор. Бойынын күүниле кажы ла кижги бирден-экиден ат эмезе уй, кой табыштырган.

1927 жылда март айда ол коммуна деп адалган. Бу тушта улустын тоозы 20—30 өрөкөгө једе берген. Јер полду туралар тудуп баштаган. Коммуна эки ле жыл турды. Оны ойто колхозко көчүрген. Анайда 1928 жылда ясля туткандар, 1929 жылда —

школ. Туралары турганча. Школдың печкезин корей улус салган. Кирпич эдетен балкашты бу ла школдың тужынан алган. Школ тударын Параев деп кижн башкарып туратан. Ол Беш-пелтир журттан болор. Ясляда Кочеева Анна иштеген. Ол биске тилмеш болуп туратан. Сабранькина Дуся — няня.

1929 жылда колхоз төзөлгөн. Бис оны өмөлик дейтенис, эме-зе сельхозартель. Колхозко баштап ла үч өрөкө бириккен. Со-гожоктон, Ак-Кемнен ле Текпенектег. Текпенектен Утушкиндер (Бакчабай), Барнуловтор (Бачым), Экчебеевтер (Эрте-одузы), өскөзи де көчкүлөп келген. Чаргыда Амыев Кадыдак деп бай жаткан. Онын жөөжөзин 1931 жылда айрыла, мал-ажын колхозко кошкон. Эркемей Таймергенов 1936 жылда бойынын күүниле колхозко кирген, жажы жажаганча колхозтын койын кабырган. Бадин Иженердин колында 30—40 айгыр мал.

1936 жылда Тообос Чекурашева ла Бабиначов Кару көп сүт тарткан учун Москвага барып жүрген. Микоянла кожо отурган фотожурук бар. Тообос — Баянтиннов Жулуңурдын үйи. Олордын уулы Жайан. Жайаннын уулы Паслей (1949 жылдын). Жулуңур — Куладада баштапкы чотобот.

1931—1932 жылдарда өлөң чабар чалгылар экелген. Ол чалгыларды Арсентий Змановский деп орус жазап туратан. Онын уулы эмди Карагодо журтайт. Тракторды Куладага 1935 жыл киреде экелген. 1938 жылда Ондойдо МТС ачыларда, Жоунова Кымыс, Иженерова Жакшылай, Бочкина Төтүш, Күндүева Тадыл тракторго мантадып үренип алгандар. Коммунисттерди кажы ла аймак сайын иштедип ийетен. Мен, Көйлүк, Улаганда иштегем.

(1980 жылда бичилген)

Чекурашева Унутпас (1909) куучындаган:

Бистин оду алдында Алтыгы-Карасуу деп өзөктө журтаган. Комсомол тужымда мен жоктуларды колхозко кирзин деп кычырып туратам. Анайда мен Шибилектен Кыдатовторды Куладага көчүришкем. Олордо алты кижн болгон: Киндик, онын үйи Кырачы ла олордын төрт балазы. Көп кийим-тудум болгон эмес, атка ла терепшилейле, артала, жойулу-учкашту боочыны ажып келгенис. Онын кийнинде колхозко Чекурашев Акыйлар, Кайрылыктан Какыновтор (Кемжик, Жамай одузы) киргендер.

Мандаев жарлыкчы болгоны көк-төгүн. Мен ол керекти жакшы билерим. Өскө дө улустаң суразаар, төгүн деер. Мандаев Адун коммунист кижн. Балдары токтобой турарда, калганчы чыккан уулын ол өскө кижиге берген. Эм бу ла керекти көпчиделе, оны жарлыкчы деп жабарлап турганы ол. Бу ла бала чыкса, жүрбес, өлүп калар. Адун Мандаев бүдүмжи жок калган ине. Калганчы бала чыгып турарда (ол тушта мен олордо казан-айак уруп, јунуп тургам, бу ла эки көслө көргөн учуралды ай-

дып турум), ол күн, айлында ден кондырбаган да. Эненин эдегине кел түшкен баланы, тургуза ла бөскө ороп, чуулап, кемге де көргүспей, Чугин Купийттин эне-адазына табыштыргандар. Олордо Качкынак төрт жашка жетире жүргөн. Качкынак Мандаев Чуганын азыранты балазы дежетен. Адуннын уулы Качкынак эмди Ленин-Жолдо (Алтыгы-Талдуда) журтайт. Онон сурагар.

Мандаев Адунды 1937 жылда айдай берген. Ол ло барганы, жанбаган.

Кысту-Кат деп јер јок. Текпенекте Тышту-Кат деп јер бар. Ондо мүргүүл болгоны санаама кирбейт. Текпенекте ол тушта собот турган. Ондо јаан туралар тудатан. Онын јанында — уй саачылардын фермазы. Тыйык Абакова уй кабырган. Эркемей — лаборант, Табакаев — директор, Экчебеев — каруулчык. Кара-Суудан, Ак-Кемненг, Согојоктон сүт экелип уратаныс.

(1981 жылда 27 июльде бичилген. 1987 жылда чокымдалган)

Ямаев Эрке (1927) куучындаган:

Мен Кахаев Күдерден укканымды јетирейин. Кырлу Майчиков (кара майман) айыл тудар ой једерде, Кайрылыкта Ма-кыштын кызын, кыпчак сөөктү Сырга деп јараш кысты сөстөп, эш эдип экелген. Ол ло кысты Сопок байдын уулы Јымжай (көгөл сөөктү) аларга сананган. Је Кырлу озолоп ийерде, Јымжай ачузын бадырып болбой, оны некеп келеле, канча күн ара-кыдаган. Учунда јокту Курдангы айгыр ат сыйлап берерим деп көкиделе, оны Кырлуны өлтүрүп салзын деп сүмелеген.

Талбастын тойы болуп турган күн, тагары јуук, Курдан атанып јаткан Кырлуны кетейле, бычактап ийген. Сырганы алтай жаңла Көйлүкке — Кырлунын ийнизине отургыскан. Сырга керегинде Мөрүштин үйи Чынар Майчикова јакшы билер болор. Көйлүктин кийнинде Сырга Магышка барган.

Майчиков Көйлүк баштапкы председатель болуп эки ай кизи иштеген, онон оны аймакисполкомнын ишчизи эдип апарган. Ордына председатель болуп Адун Мандаев, Кайбашев Транг деп улус иштеген деп угуп туратам.

Мандаевтер төрт карындаш: јааны Адар ангылу јакару бү-дүрүп барадарда, бандиттер оны истежип, Туяакту тужына өлтүрүп салган. Экинчи карындажы Адун — ВКП(б)-нин XVII съездинин делегады, колхозтын председатели болгон. Оны 1937 жылда 58 статьяла айдай берген. Ол кижини көргөн, јакшы билер кизи — Бедиекова Куйкачы. Адучы олардын үчинчи карындажы. База председатель болгон. Төртинчизи — Сайму деп кизи.

Баштапкы ячейканын төзөлгөни керегинде јакшы билер кизи — Борсуков Сепсеннин айдыжыла, Василий Жарков. Ол

эмдиги өйдө Горно-Алтайскта журтап жат. Мен Аргокова Мария Андреевна деп кижиге жолуккам (ол эмди божоп калган). Ол кижини Кахаев Күндүбейле кожо Москвада КУТВ-та үрениптир. Күндүбейди 1937 жылда 3-чи курстан апарган. Аргокова бойунун эске алыныштарын качан да бичиптир. Оны Демидов тузаланган деп айдатан.

(1981 жылда 8 октябрда бичилген)

Туулу Алтайдын бичинчилик биригүзинин Бюрозынын жакылтазыла литконсультант Т. Т. Торбоков былтыр 9—15 ноябрда Кулады журтта база жүрүп иштенген.

Эмди оной жуунаткан материалдардын кезигиле слерди таныштырып турубыс.

Жепишке Ороев (1899 жылдын, төөлөс сөөктү). Коммуна туужында аймактан улус келип жуундап турар. Укту-төстү малды бириктирзин, чук жадар, өмөлөжип иштеер, школ-неме болор деп. Жуундап турган улус: аймакисполкомнон Мандаев, Сафронов, мал башчызы Барпанов.

Эки-жагыстан уй-кой жууган. Аргымай деп кижини бир үйр айгыр мал берген. Мен айдап келгем. Кенги-Бажынан, Жаш-Агаш деп жерден. Куладынын өрөртинен агаш жыгып тартып алала, двор тутканыс. Жалдаарга акча-манат та жок. Кызыл колдын күчиле, бойыс ла. Эки-үч жылга эки кире жедеген двор тутканыс. Тоолу агаш тура. Бир үйеден, эки кыптан.

Жуулып, арбыдап, коммуна жаананган. Кузнецкий деп городтон укту эки айгыр экелген. Малга кожуп. Боро айгырлар. Малаш көптөөрдө, койлордын кажаанын тутканыс. Бистин ижисти Жаңы Кайбашев ле Бочый Чекурашев башкарган. Айылдаш Эчешев, Көкө Пупыйланов, Эртечи Жойунов жос жарган. Школды тударда, аймактан улус чыгарган. Ол школ-неме эмди де туру.

Мен эм 89 жашту болдым. Көп неме ундылган. Же улу башчы Лениннин лекциялары эмдиге санаамнан чыкпас. Ол Совет жан женер, бай-кулак жоголор, жер-алтайын албаты бойы ээленер, аргалу жакшы жадын болор, оок өскүрим көдүрөзи бичикчи болор деп айткан. Кандый мыны коркышту чын айткан! Узези ле чын болуп баады. Ленин өрөкөн эмес болзо, мындый жүрүм болор беде.

Тектий Жозуева (1922 жылдын, кара-майман). Кожо отурган эш-нөкөрим Жепишке чын айдат. Эмди не жүрбес, не иштебес. Жаңыс жуулашканын айтпады. Ол керегинде куучындаарга сүүбес. Смоленскте тын шыркататкан. Жуунун экинчи группа кенеги.

Бистин сыгындый эрлер жууга атанып жада, мынайда кожондогоны санаама кирет:

Одыракта жолым бар,
Ол дөбн база жорторым

Ойноп оскөн алтайды
Ойто келзем, көрөрим.

Кајудагы жолымла
Карам басса, жорторым
Кайран Карагол алтайым
Кайра келзем, көрөрим

* * *

Кайың агаш төзине
Отурганым ундыбаар.
Кайран Карагол ичине
Каткырганым ундыбаар.

Эргиш агаш төзине
Отурганым ундыбаар.
Эне-Карагол ичине
Эбиргенеер ундыбаар

* * *

Сары сапту саргайды
Казып жириң түңей ле.
Сары чечек алтайым
Кайра келзем, көрөрим.

Күрөң сапту саргайды
Казып жириң түңей ле.
Күрөң чечек алтайым
Кайра келзем, көрөрим

Мен бойым жажына колхозто иштеген кижини. Нени көрбөдүм, нени укпадым дейин. Жуу-чактын шыразын да өттүм. Аргаданган немебис — кожонг. Көскө лө илинген немени чүрчө ортозына кожонго салып ийген турарыс. Бир тоолу кожонгымды айдып берейин.

Кайран Кулады алтайым
Кара-туйук сугатту.
Кайран Кулады алтайым
Канча үйгө ырысту.

Эне Карагол алтайым
Эбирип аккан сугатту
Эне-Карагол алтайым
Эр-жагына алкышту.

* * *

Караголдын тайгада
Кандый куулгы жок дейдеер
Карындаштын көксинде
Кандый санаа жок дейдеер.

Куладынын тайгада
Кандый куулгы жок дейдеер.

Кулугур балдар көксинде
Кандый санва жок дейдесер

• • •

Кайран Карагол алтайым
Кайың, ээргиш агашту.
Кайран чыккан таайларым
Кара-туйук кабакту

Чийс түшкен Кулады
Чиби кайың агашту.
Чыккан-бүткөн таайларым
Чийик кара кабакту.

Төкүрөш Укчекова (1900 жылдын, тодош сөөктү). Коммуна-
нанын уйын саагам. Транг Кайбашев тужында. Чегедек кий-
бес, бажы-көзине тана-жыламаш тагынбас дешти. Жаңы жүрүм
башталып жат. Кайың адамды соботтын жуунына алдырып
толгогон, келдин кежегезин томырбай турган, чегедегин суур-
бай турган деп.

Эртенгизинде кайың адам эки жараш батинка тудунып кел-
ди. Арчынын алганча. Жаңыс чачын томырба деди. Байла-
нып турган не. Чегедекти суурган, аластаткан. Же чек энчик-
пезим, чегедекти кийип ле аларым.

Бир катап чегедекти суурала, уй саадым. Сүтти урала кел-
зем, оным жогыла. Бир ай өткөн. Табылбат. Кайың адамнын
кылыгы болбайдар. Эби жок неме турган. Же оного үрениже
бербей.

Школдын качызы Тозыяков деп кижн болгон. Онын кий-
нинде Штанаков, Калатский деп качылар иштеди. Жалаа Меш-
кинова — жасланың жааны. Оного Дуся Завранкина болгон.
Жасла коно-түне иштеген. Калажын Куйка Аспанова деп кижн
быжырган.

Меестин эдегине жуулгылап турар. Коммунисттердин жуу-
нын өткүрүп турус дежнп.

Азыйдагызынаң мындый бир кожон арткан:

Жанайын деп бододым,
Жаандардаң коркыдым.
Барайын деп бододым,
Палейводтоң коркыдым

Унутпас Чекурашева (1911 жылдын, кара майман). Он эки
карындаш улус болгоныс бис. Кара-Суу деп өзөктө чыкканыс.
Ада-өбөкө туштаң ала ондо жатканыс.

Коммуна төзөлип турарда, он адты ла өрөкө болгон. Мен
коммунанын бириктирген уйын саагам.

Комсомолго 29 жылда киргем. Агаларым үзеи коммунист-
тер болгон. Көйлүк агам коммунаны башкарган. Кырлу агам-
ды Жоло-Кайрылыктаң келген Курдаң Матаков деп неме өл-
түрди. Ол агыдулу, куучынду болуптыр. Жаңыс та Кырлуны

эмес, база бир канчузын өзөп салар деп. Бай-кулактарга жаңы жүрүм кайдан жарайтан эди. Же Кырлуны өлтүрзе де, өскө коммунисттер болбос чылап. Бастыра албаты туруп чыккан да.

Жиит улусты комсомолго тартып алары сүрекей күч болгон. Бис тоолу ла комсомол. Бир кобыда бала жаткан болзо, ого ийер, оныла кожо ойноор, мекележер керек. Комсомолго тартып аларга. Эптеп болбозон, экче билединди столго сал, оны тудар жаңыг жок дежер. Табала экел, божогоны ла ол.

Алтай улус ол тушта одын-суузы жуук жерлерде кобы-жик сайын жаткан ине. Олорды өзөккө түжүрүп, чук жаттырарга не аайлу күч болгон дейдеер. Ого жүрүп, газет-неме кычырып, жаңы жүрүмди жартаар керек. Аайлангылабас та. Эмди кажыкча да бала неме ондоор.

Кышкыда атка чанак жегип, Ондойдон, городтон бери жуундап турарыс. Ондойдо райком комсомолдын качызы Иженер Чапыев болгон. Бир катап жуундайла, онын айлына конгоныс. Кежегеерди кезеле, карузып турган болзогор, өдүгеердин кончына сугуп алаар деген. Кежегемди кончыкка сугала, городко конференцияга барган эдим. Же тен сан ла башка. Бу ла жипени кийереер дезе, уйалып турарыс. Чегедекти кажанга киреле, уштыыр. Онон: «Комсомолго кирбеген болзом кайда-дым!» — деп калактаар. Же онон түнгей ле аайлап турбай. Башчы Лениннин жолыла барар керек деп. Ол өрөкөн үзе ал чыккан.

Көйлүк агам мени атка учкаштырып алып, туку Кеңи-Оозынан бери бичикке үреткен. Эликпут деп немеге. Туште божобой, түнде тогысты жарыдала, бичик кычырар. Комсомолдын качызына база эки жыл кире иштедим. Газетти кычырала, солун-сорокойды улуска айдып беретем. Эмди бош уядашкан. Кос мокоргон. Буквага жедеген аттый болзо, жедерден башка. Анда да жок, эмдиги жүрүмнен артпас ла деп. Бу бир Куладынын жылдыгын байрамдаарда, кожо ло «камдалыштым». Айдыңдым да. Билгилезин, көгүске алып жүргүлезин деп.

Анайып бистинг өмөлү журтыс он алты өрөкөдөн башталган эди. Бириккелек тушта жаңыс ла бир адыс кыра салар, ашты серпле кезер. Жерден идирген жазап, ашты күрекле чачып, собырып, курсагын азыранар. Малы көдүртип өлөр. Коммунала жадарда, беш-алты атты бириктиреле, камык жерди энтере сүрер, аңказынан ажыра аш бүдер.

Бат анайып башталган неме ол. Көрүже-көрүже журтыс жаан-п, өңжүгип, көндүгип барган. Ол ло кичинек немедег башталган не. Эмди недег калатан, бүткүл тууны да жемирип салбай. Же ол ойди ундыбас керек, оок өскүримге айдып, жакып жүрер керек.

Жаңар Кудачинова (1910 жылдыг, кергил сөөктү). Адам Барчыков Кудачы деп жокту кижжи болгон. Байларга жалданып иштеген. Жакшы жаң келерде, коммунанын малын кабырган. Ады чыккан эмдикчил. Эмдик ат чалмадайла, жодозы сынып шыралады.

Бойым коммунанын уйын кабыргам. Кадыш Карчанова, Токна Чаминава, Кыйгас Болдырова-сулар. Уйды ол тушта күнине үч такып саар.

Колхоз-неме төзөлип турарда, туку Оймон ичинен тогузон кирези уй экелген. Ондый жеерен-чоокыр жоон-жоон уйлар. Кызыл-Таштаг, Борбоктог бери уй. Жаңылай сыйным база мал-даган. Эм де эзен.

Эликпутка база үренгем. Чырбык Кискин деп кижги үреткен. Бу ла жердин. Бичикчизи сүрекей. Комсомолго мени агам Токна тартып алган. Агам ол тушта комсомолдын качызы. Улаган, Кош-Агаш, городтог, крайдан бери жуундап турар. «Телегиттердин тоны ошкош тон эдинетем, көктөп береер» дейтен. Бөрүктин камдузын экелип турар. Курч, курч кижги. Жастыра кылынзанг, айдар, арбанар. Улуска болужайын ла деер, өрө лө тартар күүндү. Колхозтын председателинин заместители де болгон. Жаан жуудан озо финдерле турушкан. Шүүлеги Сайдановло кожо.

Кайран агам алтын бажын жаан жууда салды. Агам жууга атангалы, Кулады ичи ээн калды. Жүзүн кожонг чүмдейтен эр эди. Же онын баштап салган керегин бала-барказы улалтып апарып жат.

Токна Чаминава (1915 жылдын, көгөл-майман). Адам граждандан жууда божогон. 1919 жылда.

Колыс кокту улус болгонус, коммунага мал кошконус. Коммунанын жааны Көйлүк Майчиков. Санаамнан сай чыкпас, Көйлүк баштагандар жылкыны сойоло, эдин айылга экелип берер. Балдардын малы деп. Жаска жетире жип жадарыс.

Согојокто «Кызыл кырачы» деп колхоз болгон. Комсомолдын качызы — Күндүбей Кахаев. Онон менин агам Жаңмыр болгон. Жаңмыр көгүстү кижги болгон. Совпартшколдо база үренген. Ийним Жардак Жолодон бери јойу базып үренген. Ортозында мен онойып «булгалып» калдым. Же онызы кокыр. Мен де иштегем ле, он эки өрөкөлү коммунанын уйын да саагам, комсомол до болгом.

37 бе, 38 пе жылда угында кам кижги болгон дежип, комсомолдон чыгарарга жастаган. Мен ый-сыгытта. Жаңмыр агам адылган, бу не отурун, Ондой бар, аайына чык, ондый кижги комсомолго не кирген деп. Мен јаш баламды кучактанала, Ондой бардым. Райкомдо Сақышев деп кижги иштеген. «Калак-кокый, өрөкөн, бистинг угыста кам болордо болбогон, комсомолдон ло мени чыгарбагар, комсомол јокко менде јүрүм јок» — деп, ого арай мүргибей, жалынып јадып аргадандым не.

Бат андый болгон. Эмдиги ач-үрен оны билип јүрзин. Быјыл Москвада комсомолдын жаан жууны өткөнин база радионеменен уктым ла. Комсомолдын учуры ойто бийиктейтен јат. Ондый ла болзын.

Ток Майчикова-Бедюрова (1912 жылдын, кара-майман). Комсомолго 29 жылда киргем. Кыштулу-Кобынын оозы деп јерде јашөскүримнин бригадазында өлөнг жууйла үделеп отура-

рыста, төрт кижги келген — коммунисттер Оокчы Эрехонов, Кару Бабинов, райком комсомолдын качызы Дуся Алагызова, комсомол ячейканын качызы Күндүбей Кахаев. Бригадирис коммунист Тектий Майчиков болгон. Мени, Шымды Теменованы, Чырбык Кискинди, Эштегн Экчебеованы эртен өзөктө коммунага түжүрөөр, комсомолго аларыс дешти.

Эжелү-сыйынду Майчиковалар — Ток, Жаманай (А. Коптеловтын «Улу көчүш» деп романынын геройнын кебери), Унутпас. 1955—1956 жж.

Эртенгизинде күн чылбыр туркуны болордо, өзөк түштис. Тере тондорысты жабынып, жебечен. Дуся Алагызова баштаган-дар бистерди жагыс жерге жууйла айдышты, коркыбагар, сана-аркабагар, ару-чек жүрерөөр, мылчага јунунаар деп. Кејеге деп немени комсомол эдинбейтен. Дуся бисти ыйладып туруп, кејегести тоорды. Комсомолго јөптөди, билет туттурды. Биле-деерди качан да јылытпагар деп, такып-такып јакып турды. Тонысты суурып, сарафан кийдирген. Этен Чулунов, Күндүбей Кахаев бисти эки көлөсөлү абрага тартып алып, Ондойго јетирип, комсомолдын райкомы деп јаан турага кийдирип табыштырды. Јаткан јерис эки кат агаш тура. Ол эмди де туру. Эски-саскыбысты комендантка табыштырган. Тапчан орын тургускан. Столовыйга апарып ашкарган. Је онон — үредү. ШКМ дежер. Ленин комсомолы мынайда жүретен деп үредер, јангалипле үреткен, математикага, анатомияга, ботаникага, орус тилге, тоого. Соколов Константин Константинович деп кижги үреткен. Азы ол абыс болуптыр. Эки игис уулы бисле кожо уренген.

Урене-үрене келеле, Чырбык ла мен арттыс. Бис экүни 31 јылда Кызыл-Өзөккө зооветтехникумга ијген. Алтын Чапыева

деп бала кожо үренген. Техникумның директоры чуваш укту кижн болгон. Көп сабазында хозяйственный иштерге үреткен. Маала ажын көп салганыс, көп иштеткен. Журт жерлерде алтай специалисттер керек дежер. Бир жыл үренеле, жангам. Күч не, курсак-неме кирелү, айылдан болуш жок...

Жуу башталарда, балдардын адазы фронтко атанган. Уч жаш балалу арткам. Кольцевик болуп, Караголдон төрт жыл почто тарттым. Жайгыда таң атту, кышкыда чанакту. Ат бертинзе, жойу базар. Почто городтон келбегенче сакыыр. Жажытту пакет-неме келзе, жанала, айылга кирбес, көндүрө председателге једер. Фронттон самаралар, похорондор келер. Ый сыгыт, сүүнчи — ончо жаба. Турлулар, фермалар кериир.

Почтоның јааны Жданов деп кижн болгон. Кольцевик кижиге эмдик ат берер не. Јобош аттарды салдага јегер. Күс ойинде почтоны јетирип экелзен, түниле аш соктырар. Јаскыда кыра ижинде туружар. Такаа этсе ле, туруп ишке барар. Балдарды көрүп-кичееп те јаткан кижн жок. Бойлоры ла таңгынан чыдаган. Јаан уул, Артур, өркөлөөр. Тудуп алган өркөзин сойып, ородо көөшкө эдин быжырар. Эля баштагандар эт быжарын сакып, ороны эбире отургылаар. Өркөнин терезин табыштырза, буудайдын кулурын берер...

Је мыны ончозын куучындаарга күч те, узак та. Жуу ойинде үзе комыдалду кожондор кожондойтоныс. Јортуп та барада, улусла да кожо, кара јангыскан да. Ол кожондордын кезиги бу:

Сары учукту ийнеле
Шиденбес деп айтпагар.
Западный крайдан
Јан келбес деп айтпагар.

Боро учукту ийнеле
Шиденбес деп айтпагар.
Восточный крайдан
Јан келбес деп айтпагар.

• • •

Кара чоокыр кучыйак
Кайа ажыра уча берт
Кару јакшы карындаш
Канду жууга сала берт

Кызыл-чоокыр кучыйак
Кыр ажыра уча берт.
Кызыл-күрен карындаш
Кийинду жууга сала берт.

Төгүш Бочкина (1919 жылдын, төөлөс сөөктү). Жуу ойинде трактордо иштегенимди куучындап берейин.

41 жылда озо Ондойдо бир ай үрендим. МТС-тинг директоры ол тушта Энчинов Тодыр. Оноң Маймага кыштайын үренген. Курсак та, кийим де не онду. Тараанның кулурын быжы-

рала берер. Якшы качы келин болгон. Ады-жолын ундып оту-
рым. Бу жуукка жетире билер болгом. Журап ла жат, көргүзип ле
жат. Узези ле чийип жат. Бош аайлабазым. Жанатам деерим. Ол
качы келин мекележер. Эр киндиктү улус ончо фронтто, иштеер
улус једишпей жат деер. Мык ла сананарым. Учы-түбинде үре-
ниже бербей. Экзаменди табыштырган. Тракторго жууктаарга
коркып турарым. Је оног кем јок, иштеткен, газка көчүрүп,
кагып салган эки агаштын ортозыла өткөн, тескерлеген. Мак-
тагылады.

Оног келеле, Бичиктү-Боомдо кыраладым. Газгенератор
деп тракторло. Чурка өртөп. Түн-түш иштеген. Өлгөн чочко-
нын эдин де јиген. Аралдан тайанын бажын экелип кайна-
дып јиир. Је не болбодыс деер! Бичиктү-Боомды кыралаза,
Куладыны кыраладар. Эртечи Тарбашева, Јакшылай Ижене-
рова деп јалын јиит кыс-келиндер кожо иштеген. Кыралаган
ла јерде конуп јадарыс. Јада берейин дезен, јалмажын сым-
таар, ичин кыркыраар. Онойып жүрген, онойып иштеген. Јуу
божоордын божогончо.

Је эм не иштебес, не јакшы жүрбес? Не-неме јеткилдү. Јы-
лу гаражтар да бар, механиктер де бар, техника да күчтү. Он-
чо улус үредүлү. Оны тен јыргал дебей.

Кымыс Јојунова (1919 жылдын, тодош сөөктү). Мен база
трактордо иштегем. Төрт айга Тальменкада үреткен. 39 жылда.

Боочыда кыра тарткан. Байа ла база газгенераторный трак-
торло. Бистин тынысты бригадир орус Арсентий Змановский
алган јокпо. Уулы Сойтко Эртечи Экчебееванын прицепщи-
ги болгон.

Је ол туштагы ишти айтпагар да. Күч болгон. Кызыл жы-
лагаш, карынга салар курсак јок. Колдын терези тескери сый-
рылганча иштегенис. Је сыр-кожондо, сыр-јүгүрүк иште. Ол
кожондордын кезиги мындый эди:

Кочкор ай да, кочкор ай
Корон калтан ай эмей.
Кожонбыла иштезе,
Корон калтан иш эмей.

Тулаан ай да, тулаан ай
Туузыл калтан ай эмей.
Турбай, турбай иштезе,
Түген калтан иш эмей.

* * *

Кула тайдыг турлузы
Кулузынду тайгада.
Куучын-коқыр ойногон
Куладынын улузы.

Кара тайдыг турлузы
Кара агашту тайгада
Каткы-коқыр ойногон
Караголын улузы.

Теректү тайганы ажып, жайлуга көчөр алдында мен бир мындый кожон чүмдегем:

Ак мөңкүлү тайганы
Ажар бйис једе берт.
Ак малысты айдаалып,
Атанар бйис једе берт.

Көк мөңкүлү тайганы
Көрөр бйис једе берт.
Көп малысты айдаалып,
Көчөр бйис једе берт.

Эртечи Экчебеева (1922 жылдын, тодош сөөктү). Мен бойым Бичиктү-Боомдо өзүп-чыдагам. Куладыга 49 жылда көчүп келгем.

40 жылда Ондойдо тракторго алты ай үренгем. Мен, ол тушта комсомол кижн, үредүге ийерде, мойнобогом. Мениле кожо Бичиктү-Боомнонн Жакшылай Иженерова ла Ажыс Жемшикова, Боочынан Аркычы Эмегенова үренген.

Үредүни бождоло, Бичиктү-Боомдо иштедим. Мере прицепщик болгон уул — Сойтко Змановский. Орус. Эмди де эзен. Ондойдо МТС-та механик болуп туру дежет. Адазы Арсентий механик болгон. Арсентий иш учун тен өлө-тала берер. Бис терди курсак жибей тураар деп арбанар. Курсакты айлынан да экелип берер. Элик атса, этле азыраар. Не аайлу жакшы кижн болгон эди. Онон жууга атанган. Келеле, ойто ло бригадир болгон.

Тракторыс газгенераторный. Бажынан үч кижн толгоп жат. Иштетсе ле, бир токтобос. Түште кыралаар, түниле аш согор. Анайып, тракторго сегис жыл иштедим. Куладыга келеле, Текпенектин алдына уй саадым. Эм амыралтада. Жангыс пенсия ас. Сегис жыл трактордо иштегеним чотко алынбаган. Оны да некежип турган кижн жок. А иштебеген эмес, иштеген...

Сепсен Борсуков (1922 жылдын, кара майман). Коммуна башталып турарда, мен арга жок оогош. Же санаамда канайып та жакшы артып калган.

Ак-Кемде эн баштапкы тура Көкө Пупыйлановтын. Ондо эликпут болгон. Улусты Кундубей Кахаев, онон Жайкаш Тундинов үреткен. Соорунун, Ак-Кемнинн, Кара-Суунун улузы сыр-кожондо үренип барадар.

Көбү карга бастырган
Көкө тагма кинчегн.
Жашкан карга бастырган
Жайкаш тагма кинчегн.

Өмөлик тужында председатель көстөп, эликпут ачып, тын тартышкан кижн — Жарков. Ады-жолун ундып салдым. Өзөктөн лө келип турар. Кышкыда конекту жыгылап келер, жайгыда таг атту. Түште жуундаар, куучын өткүрер, түнде жаанду-жаштуны эчиделе, конекло жыгылар. Бойына жууктадып,

агитация өткүрүп. Уулдар айдыжар не: «Тайкылып жыгылала, кижинин төбөзи ойылгай. Жастык бууланып алар керек». Төстөктин кырынан көрүп турарым.

Согожокто «Таг Чолмон» деп колхоз болгон. Председатели Борсук Анчынов, чотободы Кукуш Мешкинов. Ол колхоз бого бирикти. Кызыл флагты агашка саптап, ээрге жаба тапшуурланып, кожонбыла келгилеп жадар. Аттары туура чарчап, туура чарчап келедер не. Көрөргө жаражын онын.

Башнак бдүк жыртила,
Базардаг барып сат албай,
Бала буржуй келгежин,
Макалу эдип сур салбай.

Сонок бдүк жыртила,
Союзтаг барып сат албай,
Сокойгон буржуй келгежин,
Сокор козни ой салбай.

Конторага келип жуундагылаар. Эки кып тура болгон. Эм жок. Энем, Кыра деп кижн, стахановец болгон. Аймакка таг атту жуундап турар. Карыганча уй кабырып, 53 жылда жада калды.

Мен жууда турушкан кижн. 1941 жылда Ондойдон атангам. Райвоенком Глушков болгон. Былтырга жетире эзен жүретен. Ондойдон «полоторатонка» дейтен машинала, духовой оркестрле көндүрө Жаш-Турага частька апарган. Торт ай кирези аду чылардын частьтында кичу командирге үреткен. Онон Арзамас деп жерге апарган. Эмеш амыраткан. Жууга Воронежте киргенис. Доннын ол жанында траншейлер каскан. Командирлер сүрекей жакшы улус болгон. Оромыштан бери шиндеп көрөр. Полктын командири Васильев, батальоннын командири Япрымов, взводтын командири Лувнев деп улус болгон. Түнде кайуга компасту барарыс.

Курский дугада жуулаштым. Эртен турадан ала ай-карануй тун. Бомболоп ло жат. Кулак тунар. Сумы городты жайымдаганьс. Воронеж облазында Белоцерква деп деремнени немецтерден жуулап алганьс. Онон до өскө городторды ла журттарды жайымдаганьс. Орден-медальдар да бар.

Жуунан жанала, одус алты жыл мал кабырдым.

Багыр Чекурашев (1924 жылдын, тодош сөөктү). Бис беш карындаш улус. Ончобьс эзен.

Адам, Бочый Чекурашев деп кижн, столяр болгон. Коммунанын дворын да тудушкан. Ол двор эмди де туру. Школдын парталарын эткен. Түн-түш узанган. 42 жылда Гомель деп городто жуулажып турала өлтүртти. Ол керегинде Кан ичинен кожо жүрген Санаш Куйруков айдып келди. Ол бу жуукта городто жада калды. Адамла Санаш куучынду болгон эмтир. Кемизи-кемизи өлтүртсе, тирү артканы алтайына бала-барказына, эш-нөкөрине айдып барар. Санаш адамнын жакылтазын бүдүрген.

Јуунын алдында Алтыгы-Карасууда ферманын уйын кабыргам. Онон озо пекарняга одын, суу, кулур тарткам.

Јууга он јетилүде атангам. Кожо барган уулдар: Куладынан Иван Шарабарин (божогон), Таа Кискин (божогон), Јорпон Чекурашев (Беш-Өзөктө јадыры). Коротынан кожо уулдар болгон.

Јаш-Турада 4—5 ай үреткен. Онон барала, Волховский на правлениеде јуулаштым. Новгород, Калинин областьтарды јайымдаганым.

1944 јылда кандык айда Балтикада тын шыркаткам. Ленинградтын, Махачкаланын (Дагестан) госпитальдарында јадып эмдендим.

Мен јуунын баштапкы группа кенеги. Орден-медальдар барла. «Кызыл Чолмон», «Ада-Төрөлдик Улу јуунын баштапкы степендү ордени ле өскөзи де.

Јуунын кийинде амыралтага чыкканча јылкы мал, уй кабырган. База нени айдар? Анчы кижии мен. Јаан аңдардан јүрүмимде сегис мајалај јыктым.

Мөрүш Майчиков (1926 јылдын, кара-майман). Коммуна-неме көндүгип калганы санаама ас-бас кирет. Аш-тусты складтан алар. Бойында мал-ашту кижии јок болгон. Согом соксо. Јабаганы-эшти айлына экелип сойып берер. Текши мал јиген. Бир көрүп јүргеним ол. Менин укканымла, коммуна төзөлөрдө, озо баштап он алты ла өрөкө болгон. Согојокто өмөлик болордо, ондо јети өрөкө улус. Башчызы Борсук Анчынов. Согојокко Шибеликтин Талдузынан Кожут Каланчин, Киндик Кыдатов, Кадын Кожутов (кузнец) көчүп келген. Куладыда яслянын ижин Јалаа Кахаева башкарган (эмди ондо музей). Јалаа Кахаева областьта Дом алтайкада үренген. Шиденетен машинкага үренип алган.

Куладыда коммунисттер элбек болгон. Олордын бирүзи — менин адам Тектий. Ол коммунистке киреле, Карагодо јурт Советтин баштапкы председатели болгон. Јурт Совет ол тушта эмдиги сарјусырзавод турганында. Бир билип турганым ол. Ойиндо, канча јылда, бого Папардэ деп колхозтын председатели болгон. Партиячейканын качызына туткан. Бир јыл иштеген соңында, санаама јакшы кирет, 1935 јыл болор керек. Јолодо сүттоварный ферманын бажына тудулган. 1936 јылда — Талдудагы «Јаш-Корбо» колхозтын председатели. Кату-јаман јылдарда, көп өскө дө улусты чылап, Талдудан Кемеров облазына актуга айдаган. Ондо божогон ошкош ол. Темир јолдо иштеген. Калганчы самаразында темир јолдо иштеп турум, чыдажып болбой турум деп бичиген.

Чындап, адам Москвада партийный үредүде база үренген. Је мен бойым адама түнгей болорго, улуска тузам јетирерге база чырмайган ла. Кенек-бычык та болзом. Уредүүм де ас. 1953 јылда бого радио өткүрдим. Рулетка сүүредип план-

дагам. «Локомобиль» деп тагмалу машина экелген. Төртөн аттын кучи. Ол келерде, планировка керек болгон. Мен баштап өткүрдим. Төнгөштөр канайда туруп баратанына бери.

Тектий ле Чыйык Майчиковтор. Москва, 30-чы жылдар

1954 жылда колхоз радиоузел садып алды. «КРУ-2» тагмалу. Аккумулятор курсакту. Радионы оттонг озо чөйгөм. Трансляцияны бойым эттим. Ол ло жыл от күйүп баштаган. Бу мыны ончозын бойым ла тагынаг үренип, жилбиркеп эткем, кем де болушпаган, айдышпаган. Мак та эмес.

Je оног база бир жайылганым — ол музыка. Сорпонг Эте-новло кожо. Бис жагыс жылдын. Антыгарлу нөкөрим болгон эди. Кергил сөөктү. Энеден чыккалы көстөнг астыгып калган. Ол база самоучка.

Јууданг озо конторада «Минск» пе, «Украина» ба тагмалу радиоаппаратура болгон. Батарейлу. Јаан колпачковый лампалу. Энгир кирзе ле, бис экү конторада. Сомокты кодороло, та-

нары жуук ойто кондырып жадарыс. Финдерле жуу баштала берерде, ойто апаргылаган. Жарабас деп.

Көп лө жаны музыканы ол радиодон тудатаныс. Кынгылдап турган немедең. Жүзүн калыктын музыказын угарыс.

Сорпонг топшуурга, комыска, икилиге жайалталу кижжи болгон. Улус жуулган жерге барар. Күү тудуп аларга. Туткан күүни озо баштап икилиле жарандырар, оноң гитарала, балалайка-ла. Колхоз баян садып берерде, жайалтазын ого көчүргөн. Беш кижиден инструментальный ансамбль боло берип туратан. Ого Сорпонг ло менең башка Ундучы Эрехонова, Нина Белекова кирген. Солум Мешкинов биске кожонг чийип беретен. Сорпонг комысла таңынан ойноорго база сүүйтен. Икилинин топшуурын (эмдиги өйдө оны скрипка деп турган не) областьтын театрынан алганыс, списать эдип койордо.

Байрамдарда бричкеге отуруп, Ленин-Жолго, Буландыкка, Кайырлыкка жетире барып ойноп турарыс. Кенгинең бери керигенис. Ашту-тусту жерлерди.

Бир катап Ондойдонг пластинкалар экелгем. Оны толгоорыс. Сорпонг анчада ла революциянын кожондорын угарга сүүйтен. Орус частушкалар. Эң тың сүүгени — «По долинам, по взгорьям». Оны икилиге келиштирген. Гармошкала «Полька», «Краковяк» бижелерди түңгейлеп ойноор. «Морковка», «Табор» деп ойындар база бар. Бир ле уккан болзо, эртенгизинде ойноп отурар. Нота-эш жок. Санаазында тудуп. Сорпонгн бис үренип жадыс. Школдын качызы Максимов Карл деп кижиненг Сорпонг скрипка тартарга уренген.

А. Г. Калкин база жуук нөкөри болгон. Ол Сорпонг Москвага эки катан барып жүргөн. Көндүрө келеле, айлынан апарды.

Сорпонг чөрчөк айдарга база тың кижжи болгон. Же топшуур согуп кайлаганын укпадым.

Сегис Майчикова (1919 жылдын, кара-майман). 47 жылда Сорпонг баштагандар Москва барып, ойын көргүскенис. Өлөтүнөнг Рая Сыкыкова кожо. Бисти Караголда качы болгон Нина Николаевна Суразакова баштап апарган. Сорпонг ло Калкин ажарынбас ине. Жара ойнойло, жанып ла келдис. Алтай крайда баштапкы жер алып.

Барган күн эртенгизинде Мавзолейге апарган. Улу башчы Ленин шил кайырчакта жаткан.

Түште белетениш, Москваның ичиле жорыкташ, энгирде театрларды кереш.

Удмурлардан одус беш кижжи жүргөн. Чайковскийдин залында бийе-кожонг салгылаган. Энгирде амырап отурзабыс, Сорпонг айтты: «Олордын бир кижизи жастыра бийеледи». Бисти кайкатты. Көс жок кижжи оны канай билген деер! Жүрек деп неме бар туру.

Колонный Залга да жүрдис. Эмди оны кезик арада телевизордон көрүп турбай. Кремльди айландыра эки буттын тыны

чыкканча баскан, көргөн. Башкирлерле куучындашкан. Тилис жуук эмтир. Москваны, улу башчынын мөңкүзүн көрүп алгам да, эмди өлзөм дө кем жок.

Чынар Майчикова (Мөрүштин эш-нөкөри, 1924 жылдын, төөлөс сөөктү). Мен Жоло-Кайырлыктын кижизи. Мөрүшле жагыс журт тудуп, бала-барка азырап, кыйын-шыраны да, сүүнчи-ырысты да тегненг үлештис. Эмди балдарыстын балдарын азыражып, олардын ырызын көрүп отурыс.

Пенсияда кижинени эдер, айылдан кире-чыга иштеп, малашла уружып, чөлөө өйдө газет-журнал, алтай бичиктер кычырып турум. Бу жаңы балдар библиотекадан «Эл-Алтай» деп бичикти экелип берген. Бүгүн түниле көс жумбай оны кычырып отура калтырым не. Шак ол Знедонис деп латыш кижикандый чын бичип жат! Жоло-Кайырлык керегинде, Токтой Сомоев керегинде кандый сүрекей бичиген. Төрөл алтайымда болгомдый.

Же бу Мөрүш база саң ла башка кижини! Азий айлына эки-үч күнненг келбес. Жүрүп ле калар. Сорпонг деп нөкөри бар. Эку жаантайын алдыртуда, айбыда жүргүлеер. Курсак уруп берген, бут бажына үрүп-үрүп ичеле, сурт эдип калар. Не ле болгон кижини. Кебезенге барала, бир жыл сурузы жоғолып та кал-

Куладынк ээлү композиторы Сорпонг Этеповко башкарткан ойынчы ансамбль

ган туш болгон. Согумданатан торбогын садала, Ондойдон радиоприемник те садып алды бу. Онон туранын үстине громкоговоритель коидырган. Бастыра журт бого жуулар.

Сорпон бистинг айылдан сай айрылбас. Бу ла јаткан турабысты тудуп јадарыста, Сорпон онон-мынан база болужып турар. Анчада ла транканы тартышканын эмдиге кайкаарым. Сорпон сокорлордын обществозынан бичик алдыртып турар. Сабарыла сыймадап, јоктоп кычырар. Съездтерде-эштерде болгон докладтарды, өскөзин де биске келип куучындап турар. Нементи өткөнип куучындаарын јакшызынар. Музыканы ырактан угулып, сомдолып келеткенин ойноор. Јууга улус атанарда, олордын кожондорын күүге салган. Мындый кижиминайда кожондогон эди деер. Бир каткымчылу неме — Сорпон ло Мөрүш киске чыңырткылап јадар. Көрөр болзо, онон күү «угуп» турган улус болуптыр, скрипкага, икилиге саларга. Сорпон колхозко не аайлу болушты. Комут-шлей шидеер. Колхозтын одынын да кезишкен. Күскиде аш сортоор өйдө складта иштеер.

Је бат андый болгон. Мөрүштинг эдип турган керегин мен ичимде јарадып ла турбай. Эптү-јөптү ле јүрүс. Бого бу мындый кожон келижип барар:

Сары бурлу сары агаш
Салкынду күнде јаалагыс
Саганакту сары арба
Салымду буткен курсагыс.

Бөлүк бүткен мөш агаш
Мөндүрлү күнде јаалагыс.
Бөлүм бүткен сары арба
Мөнгү јашка курсагыс.

Борис УКАЧИН

ЭСКИ ПЛЕНКА АЙЛАНАТ...

Эски пленкадан ойто ло
Этенов Сорпонды тындайдым.
Алтайымда узун јолдорло
Ажулар ажып барадым.

Телекейдиг үстинде
Јаңыс ла мөштөр бүткендий...
Онтоп, шуулап үстимде
Јайканып оло тургандый.

Эски пленка айланат, —
Элес эдип ой өдөт.
Икили комысла солынат, —
Жайды ээчий күс жедет.

...Килтирешкен сыгындар
Ун алыжат тууларда.
Соой түшкөн көк сындар,
Турналар узун сыгытта.

Кыру түшкөн жалаңда
Кызас эдет буттарым.
Жайлузынаг кыштуга
Жанып жадат уйларым...

Эски пленкадан ойто ло
Этенов Сорпонгды тындайдым.
Адалар өткөн жолдорло
Алыс элчидий өдөдим.

Кырада кар кайылып,
Жер-тенгери тынчыйт.
Бийиктен Уч-Сумер агарып,
Ару ла соок ол тымыйт.

Күүк жыңкылдайт аркада,
Көккө меестер жажарат.
Ак-Кемде ле Согојокто
Тибиреп жылкылар барадат.

...О жайло! Бу күүде —
Бий, ырыс, шыра...
Мен дезе бу өйдө
Ыраак, ыраак, ыраак...

Эски пленка ойто ло
Эзетти Этенов Сорпонгды.
Элес күүде, бу өйдө
Шопенди ундыйдым, Бахты...

Декабрь, 1974 жыл

Тана Урчумаева (1926 жылдын, кара майман). Мен собот турган жерде, Текпенек деп алтайда өскөм. Коммуна-колхоз то- зблип көндүгип турарда, мен жаш бала. Же санаама кирип ту- рар. Кышкыда малды сойоло, айылдын жанына үкпектеп кой- ор. Уўче деер. Күн узаарын сакыдар. Жаскыда, сарсу агып ту- рарда, бузар. Ай-күн узаган деп.

Байрам болзо (майда, күскиде) үч атты жегелей жегеле, бричкенин бажына кызыл лагты саптап, бала-барказын отургызып, Кулады түжер. Жолды өрө-төмөн мантадар. Лаг тудунып алып, кожондоп, журттын ичиле ары-бери баскылаар. Онон карлагаштый кара албаты школдын жанына жуулып, бийик текпишке чыгала, докладтаар. Малды сойоло, жоско кертеле, тепшиге салар, жерге отурала жигилеер оны. Доклад тап турган улустын тоозында — Чындый ла Эмилчи эжем. Экилезн комсомол.

Эмилчи эжем жуу ойинде ичкертинде шахтада иштеген. Оноор райком комсомол чыгарган. Эки жыл жүреле келген. Чындый эжем ат жегип, аш кескен. Колхоз ого не ле кату-кабыр иш эттирди.

Адам, Барнулов Урчумай, коммунанан бери мал кабырган. Укаачы деп кижиле кожо. Бу ла Борис Укачинистин адазы не ол. Ненг өткүре кокырчы-кокымай кижн болгон эди... Аргымайдын малын адам ла ол кижн айдап келген болор керек. Кызыл-Өзөктөн до айгыр экелип туратан.

Аргымайдын малы деп көк-боро мал болгон. Не аайлу жараш мал! Көк-боро айгырлу. Киштеер болзо, жаражын! Күскиде өзөк түжерде, туруйна чылап аш келедер.

Ондойдон улус келип, адабысты картышкага да согуп туратан. Малла ла кожо турган эдип. Стаханов ударник болуп, сый алып туратан.

Адам бистерди, жалан ла кыстарды, кату туткан, ишке таскаткан. Токус карындаш улус бис. Эмдик атты ээртейле, үзгилерин тагала, миндирип, божодып ийер не. Кайран адабыс жууга барып бажын салды. Адалар ордына балдары артып иштеди.

Мен үч жыл звеновод болдым. Эмдиктерди тудуп, жегип иштегенис. Өлбөгөндө канайып ла иштегенис. Айгырлу малды кедертинен түжүреле, чеденге сугуп берер. Эмдик малды бойын чалмадайла, салдага жегип, жобой берзе, тырмуушка жегерин. Өлгөн уйдын сегин экелер. Көгөзин, мангыр жулуп жиирис. Жүстерис борбойо тижип калган жүерис.

Текпенектин бажында содон айыл болгон. Малдын жаш терезин апарып берер. Жерге төрт казык кагып, терени ого керип, челин бычакла кырып, тилип, толгоорыс. Кебирейе берзе, Кулады-Бажында бир орус төгөт эдип турган, бичик жазадала, онон төгөт экелип сүртүп, божо, жаш эдер. Малдын жал-куйругын жулуп, кыл нокто-үйген кадар, түүр. Кере-түжиле кыра-лайла, түнде отты жаанада салып, шлей, комут эдер. Ончо неме звеноводтын мойнында — бойын эдерин. Жакшы иштезен, адыңнын жалына кызыл кыйра буулаар. Неме жок то. Колхозно копейка жогынан как тегин иштеп турбай. Кожо иштеген, жүрген балдардан — Койчы Киндикова, Мөрүш Майчиков ло өскөзи де. Мөрүш букала кыра тырмаган. Улайын менин бригадамда жүрди. Күскиде аш тартарыс. Ондойго күнине эки катап барып келерис. Энгирде атты соодоло, такаа этсе ле, тага-

ры жуук кыймыктаар. Мөрүшле кожо Кебезендеп те жүргенис. Оймонног бери аш та тартканыс.

Күнүг ле контора алдырар. Канчыйан иш бүткенин жетирер. План бүтпеген болзо, тирүге жип ийерге тургулаар. Түниле бригадага ый-сыгытта барарын. Бригадада суй ла комсомолдор иштеген. Комсомолдын качызы Кузук Матова болгон.

Эмдик атка чачтырала, колым сынган. Сыгар колымды тудунала, Жабаганнаг, Оймон ичиненг аш тарттым. Ондололо, мал кабырдым. Бөрү деп кайракан көп болгон. Мылтык атса, токтобос. Кышкырза, ийт чилеп, керектебей отурар. «Кыс кнжи кыйгырарда, кыжыгым курыйт» деп отурганы ол ине тагманын.

Малдан чыгар деп конторага келзем, Кебезен бар дешти. Кебезенде эр улусла кожо эки жыл агаш тарткам.

Кондепо до болгон туш бар. Ол военный неме не, военкомат ажыра ийип турган. Эмди оны жуунда-эште, байрамдарда адагылабайт та. Жууда жүргенинег ары. Мен ол тушта канчыйан, 15—16 ла жашту. Тектий Лозыевала экү жүргенис. Жарым жыл. Моңолдонг келген малды Шабалинде кабырткан. Баракта жатканыс. Мал блаап, чеденди ажыра калыыр. Мылтык кучактанала, түниле элижип-селижип каруулдаар. Күнине 200 грамм калаш берер. Төрт кнжи мал кабырар. Артканы одындаар, кулузын-сыралар тартар. Эки кнжи картапка толыыр. Ол картапты кедери чыгып, котелокко кайнадып жиир. Карын, канай өлбөдис деп, эмди кайкап жүредим.

Жуунынг кийнинде уйда, койдо турдым. Эмди сананып отурала, кезикте ачынчым келер. Же нени нштебегем, нени этпедим. Жангыс жамылу болуп, конторада отурбадым...

Учында бир канча кожонг айдып берейин. Кебезенде жүреле, кожонгдоорыс:

Кадын суузын мен кечтим,
Кара-чоокыр таш көрдим
Качангызын сананып,
Кара көстөнг жаш келди.

Эрчиштиг суузын мен кечтим,
Эреен-чоокыр таш көрдим.
Эртенгизин сананып,
Эки көстөнг жаш келди

Текпенекте звеновод болуп турала, кожонгдойтом:

Темир куулы канзага
Тең тарталык, үүрелер.
Текпенектинг жалапта
Тең иштейлик, үүрелер.

Куулы, темир канзага
Тең тарталык, үүрелер.
Куладиныг жалапта
Тең иштейлик, үүрелер

* * *

Таштан ташка отурган
Тайленконунг жаражын.
Тажы тузы жалтырап,
Текпенектинг жаражын

* * * * *

Татьяна Козина (1917 жылдын). Оймон ичинен Куладыга 1949 жылда көчүп келгенис. Куладыда сок жаңыс орус биле эдис. Көчүп келеристе, уулым он бир айлу болгон. Эмди автолавкада иштеп жат. Келдим алтай. Кызым Көксуу-Оозында библиотекарь. Обооним Даниил Алексеевич деп кижжи болгон, божоп калды. Ветврач болгон. Турлулар керип жүретен.

Конторада одус жыл солынтазы жогынан техничка болдым. Эмди амыралтада. Алтай улустын ортозында жүрүп, озор керегинде жаңыс ла жакшы айдар күүним бар. Бир биледий жадырыс. Көйлүк Майчиковло десе Текпенекте жаңыс турада жатканыс. Мен заводто иштеп, флягалар јунгам. Сүтти колло толгоор. Көйлүктинг эш-нөкөри Јалаа кандый керсү кижжи болгон дейдеер! Уулы Гена бистен чек айрылбас. Эмди областъта милициянын јаан жамылузы деп уккам. Је каа-јаа Кулады келзе, бистинг айылга жазымы јок кирип чыгар, кол тудужып эзендежер, јаан жамылу да болзо, чимеркебес, кандый отураар, эјебис, деп сураар. Озөгимненг чыккан балам ла ошкош.

Этеновтор бистен ыраак јок јаткан. Сорпонг байрамдарда клубта ойноор, кайда ла айтыруда жүрер. Этен өрөкөн биске келип, кой өзөп, сойыжып беретен.

Кулады — менинг алтайым, эл-јоны — төрөл улузым. Бу јерге, бу улуска өлөрдин өлгөнчө быйанду жүрерим. Коногым јетсе, сөөгимди бого ло туткулап койор.

Эмдиги эш-нөкөрим база алтай кижжи. Барын Текенов. 1914 жылдыг, кыпчак сөөктү. Ада-Төрөлдик Улу јуунын туружаачызы. Воронежти, Киевти, өскө дө городторды јайымдашкан. Эмди оору-јоболдонг чыкпай жүрү. Анда да јок, јоннынг текши керегинде туружып ла јат.

Калганчыда, бир кожонгымды айдып берейин. Мен канча жылга техничка болуп, байрамдарда-эштерде база туружып, клубта сүре ле кожондоп туратам. Частушкалап берейин.

В колхозе я родилась,
И в колхозе моя мать.
В колхозе научилась
Под гармошку подпевать.

Я иду, иду домой,
Мать качает головой.
Не пагульна моя доченька
Явилась домой.

Ты играй, гармонист.
Тебе было велено.

Приколю тебе на грудь
Товарища Ленина.

Лурт музей. 1926—1927 жылдар киреде балдардын яслизы болгон

Жирменчи жылдарда тудулган школ

КУЛАДЫНЫҢ КОЖОНДОРЫ

* * *

Кулузын агаш кезеле,
Кулады суузын күрлейлик.
Кулак-байлар келгежин,
Кунугар эдип айдалык.

Яш агашты кезеле,
Жаламан суузын күрлейлик.
Жаан байлар келгежин,
Жалтандыра айдалык.

(Азый Эш Тайтаковтын кожогы. Койчы
Аспановадан бичилген.)

* * *

Куулы-темир канзага
Танкылашкан жогыс па.
Куладынын ичине
Куучындашкан жогыс па.

Темир-куулы канзага
Танкылашкан жогыс па.
Текпенектин јаланга
Тен ойногон жогыс па.

(Эмил Борсукова айткан).

* * *

Эшти көзөр ойыным,
Эне-Карагол алтайым.
Кажылы көзөр ойыным,
Кайран Кулады алтайым.

(Эмил Амургушева айткан).

Бу кожоондорды 1987 жылда 9—15 ноябрьда Кулады журтта жүрүп, Т. Торбоков жуунаткан.

* * *

Куладынын ичине
Кулады деп куш конгон.
Куладынын ичине
Коммунизм төзөлгөн.

Караголдын ичине
Кан-кереде деп куш конгон.
Караголдын' ичинде
Коммуна ден журт болгон.

* * *

Караголдын ичине
Канча жүзүн мал өскөн.
Караголдын ичине
Колхоз-совхоз төзөлгөн.

Куладынын ичине
Кулун-жабаа жарышкан.
Куладынын улузы
Куйун-эзин иштеген.

* * *

Карагол бажы канча айры
Карагай-кайын агашту.
Карагол-ичи аржан суу,
Канча албаты быйанду.

Короты бажы канча айры
Канча жүзүн агашту.
Карагол-ичи улузы
Канча жүзүн ойынду.

* * *

Караголдын кара суу
Канча жерде кечүлү.
Караголдын улузы
Канча жүзүн ойынду.

Куладынын кара суу
Кулун-жабаа кечетен.

Куладынын улузы
Кутус-куйун ойнойтон.

* * *

Адыбыс бистинг женишкир,
Алтайыс бистинг алкышту.
Јееренис бистинг женишкир,
Јерибис бистинг быйанду.

(Јылым Быйантинова отура тўжўп, ол
ло тарый чўмдей соккон)

* * *

Караголдын как јалан
Кара тайла јелелик.
Карыкчалду ойлорди
Каткырып-ойноп откўреек.

Куладынын куу јалан
Конгыр тайла јелелик.
Комыдалду ойлорди
Кожондоп-ойноп откўреек.

* * *

Монкўден аккан кара суу
Ичеримде јакшызын.
Мош бўркеген Карагол
Јўреримде јакшызын.

Тамырлап аккан кара суу
Ичеримде јакшызын.
Тал бўркеген Карагол
Јўреримде јакшызын.

* * *

Ойымтакту кийимди
Ойып эткен энейим.
Озогыда мындый деп,
Айдып берген энейим.

Керчезиндў кийимди
Кезип эткен энейим.

Келер өйди мындый деп,
Айдып берген энейим.

КОЖОН

Ак малысты көптөдип,
Алтайыбыс бай болзын.
Американы акалап,
Адыбыс макка ол чыксын.

Эки тууга чыгала,
Эмдү чечек узелик.
Этти-сүтти көптөдип,
Эл-ороонго берелик .

Ак кылгалу ажыбыс
Жайканыжат жыл сайын.
Албаты бистинг жүрүмис
Жаранып өзөт күн сайын.

Көк кылгалу ажыбыс
Күрерип турат жыл сайын.
Көөркийлер бистер жүрүмис
Жаранып турат күн сайын.

Жерден жылдыс учуртып,
Жендибис Американы.
Жети жылдыс учуртып,
Женип алдыс Американы.

Айга жылдыс учуртып,
Акаладыс Американы.
Алты жылдыс учуртып,
Артыктап ийдис Американы.

(Сөстөрү Чуулаш Эликованын, ли-
тера- тура жанынан С. Мешкинов жазаган, күү-
зи С. Этеновтыг — чуранала ойногон.
1958 жылда Барнаулда кожондолгон.)

КУЛАДЫ

Айландыра тайгалу
Амыр болгон Кулады.
Алды-кийни мөңкүлү
Ада болгон Кулады.

Эбиреде тайгалу
Эзен болгон Кулады.

Эки жаны мөңкүлү
Эне болгон Кулады.

(Тадыл Күнаева.)

* * *

Алтан аттар буулаган
Ай чакызын жаражын.
Албатызын жыргаткан
Алтайымнын жаражын.

Jeерен аттар буулаган
Чеденинин жаражын.
Jетен жылга жыргаткан
Jер-Алтайым сүрлүзин.

Кулун-жабага жарышкан
Куладынын жалагы.
Коммунист партия баштаган
Куладынын улузы.

Кайран аттар жарышкан
Куладынын жалагы.
Коммуна-колхоз баштаган
Куладынын улузы.

Арчын агаш өзөлө,
Телбиреген Кулады.
Алтын-мөңүн суузындый
Мызылдаган Кулады.

Jаш агажы өзөрдө,
Телбиреген Кулады.
Jанмыр-мөндүр суузындый
Мызылдаган Кулады.

(Улу Октябрьдын 60 жылдыгында
Александра Анатова кожондогон.)

* * *

Көндүрге-чачак жайылып,
Көк-боро желген Карагол.
Көп албаты жуулала,
Көкөөндү болгон Карагол.

Камчы жалы жайылган
Кара тай желген Карагол.

Каткырыжып жүреле,
Ойногон јерис Карагол.

(Мара Тайтакова, Нина Чичанова, Раиса
Сайданова ла Ыскѳзи де кожондогон)

* * *

Коммунизм јолыла
Кожон чүмдеп ийели.
Коштой туруп алала,
Кол божотпой иштейли.
Оттый, иштег жалтанбас
Озочылдар база бар.
Олордын адын јажырбай,
Ончо јонго мактагар.
Айылдашев Јайкаш бар,
Ак-Кобыда јуртаган.
Ак мөрөнѳс койлордон
Арбынду чичке түк алган.
Карчанова — доярка
Канча јылга уй сааган.
Качан бирде куйрукка
Качан да ол артпаган.
Колхозыста мактулу
Коммунист-комсомол бар база.
Уй саачылар күндүлү
Танабай, Акчан, Мара,
Алтын, Клара, Роза.

СУРИНГ МЕНДЕ

Мен јортодым тайгада
Ару кейге соктырып.
Мен көрѳдим удура
Кѳѳркий сеге кунугып.

Сен де ишту, мен де ишту,
Сүринг кемде, айтпазым.
Санаама кирет коркышту,
Сени ундып болбозым.

(Сѳстѳри С. Мешкиновтык, күүзи С. Эте-
новтык. 1956 јылда чүмделген.)

* * *

Бийик туунын бажында
Бий-сарынын изи бар.
Биске келген газетте
Пионердин сөзи бар.

Кара туунын бажында
Кан-сарынын изи бар.
Газетте келген бичикте
Комсомолдын сөзи бар.

* * *

Кара тууны айланган
Кара-чоокыр эрјенем.
Каткырыжып ойногон
Кайран Согојок алтайым.

Эки тууны эбирген
Эреен-чоокыр эрјенем.
Эптү јакшы ойногон
Эне Согојок алтайым.

* * *

Кара јолдын ичинде
Јангыс чакы артып калт.
Кайран бистин комсомол
Канча башка сала берт.

* * *

Межеликтин элигин
Агыртпазам көр алзын.
Бежен јашка јеткенче
Ойнобогом, көр алзын.

Арка јердин өлөгин
Агыртпазам көр алзын.
Алтан јашка јеткенче
Ойнобогом, көр алзын.

Алтан атты буулаган
Чакызынын јаражын.

Албатызын ыргаткан
Алтайымнын ыражын.

(1980 ылда Р. Сайданова, М. Тайтакова,
Н. Чачакова аймактын кӧрүзинде кожон-
догон.)

1973 җ. Оңдойдогы райбольница. Оң җанында баш врач-хирург А. К. Мешкинов.

БИЧИИЧИ ЛЕ ПЕРЕСТРОЙКА

Янис ПЕТЕРС
Латвияның Бичиичилик биригүзинин
Башкартузының председатели

ЧЫНДЫК ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМ БОДОШТЫРАТ

1920 жылда Владимир Ильич Ленин мынайда бичиген: «Антагонизм ле жүрүмнин келишпес удурлаш жандары жаңыс неме эмес. Социализмде баштапкызы жоголор, экинчизи артар. Бүгүн, качан революция өзүмнин жаңы бөлүгинде улалган, качан бис бойыстың жүрүмисти жаңыдан шүүп ле көрүп турган өйдө, бистинг жадын-жүрүмисте чын бар шак ол удурлаш келишпестер керегинде сананар керек».

Партияның бирме жетинчи съездининг, КПСС-тинг Төс Комитедининг январь, июнь ле октябрьдагы (1987 ж.) Пленумдарының кийинде ук-калыктар ортодогы колбулардын аайын канайда көрүп-ондоп турганымла менин «Литературная газетанын» кычыраачыларыла үлежер күүним бар.

Сталин туштагы кызаланду өйдө жаңыс ла латыштар шыралаган, а грузиндер жаан женилте-эркетенде жүрген, не дезе, Сталин, грузин кижини, «бойынын» улузына килеген деп төзөлгөзи жок куру шүүлте Латвияда керектинг чын аайын жетире билбестегин улус ортодо учта-башта улам сайын айдылат. Экинчи жагынан, бистинг бир кезек пропагандисттер 1941 жылда Балтика жаказындагы учуралдар керегинде айдып тура, ол айалгаларда класстар тартыжузында коркышту жастыралар болгонын ажаруга албайт. Оныла кожо, бистинг чын айалганы билбезисти тузаланып, фашист олжо туштагы нацист күлүктөр, аяайда ок антарылган башкараачы класстың аскын-тоскындары Сталиннин өйин «иле-жартына чыгарып тура», ол тушта чын ла бодоп истеткен улустың тоозына кожулып аларга чырмайт.

Жастыра кысташтан Россиядан ала өскө дө республикалар, ол тоодо Грузия да — крестьяндар, ишмекчилер, калыктын жайаачы жайалталу интеллигенциязынын көп талдама улузы: поэттер, ученыйлар, партишчилер Латвиядан ас эмес шыраланып бүгүн жарт. Менин санаамда, бастыра орооныстың историязынын бүткүл аайыла укааланып шүүрге, бис жакшы да керектер керегинде айдарында, шыра-түбектү де айалгаларды коскорорында, эмдиге жүк жаңы үренип жадыс. А текши керек учун төгүлген кан, кижининг жаба базылган кижини болгон ады жүзүн-башка элдерди текши сүүнчилерден көп сабазында тын бириктиретен эмей.

Мынызын бистер эн жаан төс керектерде најылыгын корулап алган ла оны оног ары тыгыдып улалткан бастыра совет калыкка жартаар учурлу. Одузынчы-төртөнүнчи жылдарда «эрке-тенде де өскөн», «кыстадышта да жүрген» жондор болбогонун, жаңыс ла Ян Рудзутак, Роберт Эйхе, Роберт Эйдман, Яков Алкснис, Иоаким Вацнетис эмес, је анайда ок В. Блюхер, М. Тухачевский, А. Егоров, А. Енукидзе ле орус та, өскө дө элдердин көп-көп талдама улузы истеткенин биске чикезинче айдар керек. Бүгүн, качан бис демократияга, историяда айдылбаган «ак жерлер» арпазына, социализмди партийный ла текши жүрүмде ленинчи ээжилерден кыйган кандый ла учуралдардан арутаарга жүткиген өйдө, бистин текши историялык салымыс, оныг жастыраларлу ачу өйлөри керегинде кереес-эзем эскирген ээжилерден, кем жү-кезиштен, айалгаларла шылтактанып, жастыраларды жажыратанынаг мойноорун некейт.

Бу жуукта «Огонек» журналга берген интервьюзында Чынгыс Айтматов эмдиге ады адалбаган каршулу учурал (ол анайда ок бек көрүми жок бюрократиянын «энчизи» деп мен тын бүдөдим), национальный нигилизм, ончо калык жараткан бастыратекши ээжилерди немеге бодобойтоны керегинде айткан: «Жон ортодо бойлорун нацияга бодобойтон ийде-күчтер бар. Ол жаантайын болуп јат. Олор сөстөрлө бойлорун ажындыра актап корулаарга кичеенет. Мен мыны национальный нигилизм деп адайдым. Ол национализм чилеп, андый ок эски ээжилерди корулаарына ууландырылган каршулу керек. Је национальный нигилизм прессада айдылбай, иле-жартына чыгарылбай турганынан, бу жаынаг кандый да эрмек-куучын болбойтонынан кезиктери кату каруузына турбазыс, не де болбос деп бодогылайт. Андыйлардын тоолузы астам амадула, бойынын ла јилбүзине бойлорун айландыра «улу интернационалисттин» күрезин төзөйт».

Мен Айтматовтын сөстөрүн бастыра совет калыкка айдары жок жаан учурлу, кажы ла республиканын эл-јонынын күүн-санаазын арутап ондолторына кыйалта жок керектү деп бодойдым. Олордын учурун тескери ондоорго, ажа конорго, канайтса да не де болбос. Улус бойынын да јонына, өскө дө элдерге акчек күүн-тапту болорына жаңыс ла жүрүмле ченелген албан жок национал ла интернационал бирлик камаанын јетирер аргалу.

Мен, ончо бичиичилер чилеп, белорус ла украин бичиичилердин бу республикалардын школдорында национальный тилдер үредилбей ундылганы керегинде терен карыкчалду бичигенин тын чочыдулу кычырдым. Мынызы база ла «бис улу интернационалисттер» деп адангандардын ленинчи үредүге ле ленинчи жүрүмге чек келишпес керектеринин бажы. Бис бойыста Латвияда, республиканын башкартузына јөмөдип, баштапкы ла тыш марксисттер, сонгында революциянын латыш адучылары төзөгөн национальный ла интернациональный ортодо, ол тоодо

тилдер ортодогы, ол колбу үзүлбезин деп көп иштер өткүредис. Ленинниң тагынан каруулы болгон латыш адучылар анайда ок азийгы Россия империянын албатыларынын жанжыгуларын ла тилдерин тоогоны учун чындык интернационалисттер болуп таскаган. Олор кажы ла калык, латыш та албаты, бойынын социалист государственнозын төзөөр лө ончо жанынан толо өңжип өзөр аргалу болзын, онын тили ле культуразы бастыра совет республикалардын бирлигинде тен жанду болзын деп, революция учун канын төгүп, жүрүмин бергендер. Бу мыны М. С. Горбачев 1987 жылдын февралинде Латвияда болгон тушта бийик баалаган.

Интернационалисттер болуп жүре, латыш революционерлер бойынын тилин ле калыгынын кожондорун качан да ундыбаган. 1918 жылдын июлинде Москвада латыш аткырлардын баштапкы кожон-байрамында орус ла Кунбадыш Европа элдеринин классиказыла коштой, олор кабайда жайкалган туштагы кожондор жангыланган.

Революциянын ленинчи үйезинин шак ол жанжыгуларына тайанып, бүгүн бис национальный ла нациялар ортодогы колбулардын культура кемин бийиктедерге, бастыра бар иштерди эдер учурлу. А туура салбайтан сурактар бисте ас эмес, республикада Латвия Компартиязынын Төс Комитединде бу сурактар ла иштейтен ағылу Камыс төзөлгөни тегиндү эмес. Мен, бу Камыстын туружаачызы, бистинг республикага башка-башка жерлерден улустын көчүп келери ороон ичинде энг бийик болгонын жакшы билерим. Албатынын өзүмдү хозяйствозы, өскө жерлерле тунгдештиргенде, амырап-тыштанар аргалар көп лө жеткилдештинг культуразы бийик болгоны, иштеер колдор једишпей турганы, Риганы Европанын городторыла тунгдеген куру куучын Латвияга жүзүн-башка улус экелет.

Онызы мында јаткан төс калыктын күүн-санаазына, экономиказына ла јадын-јүрүмине кандый да салтарын јетирбейт дезебис, јастыра болор. СССР-дин өскө ук-элдеринин улузы экелген чын байлыктарла коштой республикага јүк ле бойынын јилбүзине болуп јүретендердин, јенгил јүрүм сүүйтендердин «философиязы» кирет. Шак мындый немелер жангыс ла колго тагынар электрон частарды, наркотиктерди баалап садып турган эмес, је анайда ок идеологияны да садат. Республиканын алдынан бери јаткандары — латыш та, орус эмезе белорус та болзын — ого «абориген», «националист», кезикте, керек дезе, «буржуазный националист» боло берер. Андый кижии бойын интернационалистке бодойт. Је чынынча, ол ујады јок космополиттинг бойы. Мынынг јондор ортодо најылыкка коромјы јетирбес аргазы јок.

Эмди бис литература ла публицистикада, күнүн сайынгы жүрүмде бойынын ла јилбүлери учун кандый ла тартышка чурарга белен ле карам-кайралы јоктон јүткип те турган андый «улу интернационалисттерди» ончо жанынан быжулап илезине

чыгарар учурлу. Латвияда, өскө жондордын көп улузы келип турган республикада, национальный ла калыктар ортодо сурактарга учурлалган ағылу печатный орган чыгарары жарамыкту болоры билдирет. Ол академ кеберлү эмес, а күнүн сайынгы жүрүмге керектү материалдарлу болор учурлу. Улуста түүлген санааларын агы-чегинче чыгара айдар, шүүй тартканыла үлөжөр күүн качан да бар, айдарда, мындый издание жаан туза эзелер аргалу.

Бисте республикада, анчада ла, тилдин сурактары сүреен курчып чыкты. Он экинчи жүсүлдыктынгы учынаг ала көп чактар туркунына, качан жебрен латыштар Тевтон орденнингы рыцарьларына базындырткан өйдө, политика да, экономика да, башкарту да, ээлеген жер де жанынаг учына жетире бир калык болуп бүткелек албаты фольклорго тайанып, бойынын тилин аргадаары учун тартышкан. Эмди десе, социализмнингы, ленинчи үредү-теориязынынгы төс учурлу шүүлте-идеяларынынгы, жадын-жүрүмнингы, Латвия ССР-дингы кемненг де камаанду эмес болгонынынгы шылтузында латыш тил ичкери өзөт, оныла көп ук совет литературанынгы бөлүгү болгон литература төзөлөт. Мынызы азбукадый жарт. Же азбуканы школго барардан озо өдүп салгылайтан эмес бедн. Бистингы жон школдойтон жажынаг туку качан ашканы учун идеология ла пропаганда бөлүктөринде жарттан жарт теп-тегин немеле болорзынарга, жымжада айткажын, арай ла келишпес. Республикада өдүп турган керектерди жагыс ла «интеллигенция ортодо» — ас ла болзо, эки тилдү ле теория билгирлери тынгы ишчилерлү госучреждениелерде төзөлгөн шүүлте-ле жартаарга чек жарабас.

Элденг озо школго барып, тилдер үредер айалга кандый болгонын көрөр керек. Ачурканып айдарым, бүгүнгү айалгада токынаткадый не де жок — республикада эмди өдүп турган иштердингы керелеп көргүскениле, орус тилдү школдордо латыш тил жанынаг чочыдулу айалга төзөлгөн — балдарда оны лапту үренип алар аргалар жок. Мынаг мен жагыс түп шүүлте эдедим — бу мынызы республиканынгы төс жонынынгы культуразыла, жагысгуларыла үренчиктердингы көндүрө таныжарын үзет, айдарда, ол совет калык-жон жанынаг жаг-ээжиге, обществонынгы эмдиги статусына, чек келишпес керек. Бүгүнгү үренчиктер эртен толо жагду жаан улустар болор. Олордынгы көп сабазы мында, Латвияда, иштеп артар, шак олордонг бастыра ороонго ло телекейге республиканынгы күнүн сайынгы жүрүми көрүнөр. Мындый кижн сонгында эмчи болуп иштезе, — поликлиникада, садучы болзо, — лакпа-магазинде, эмезе милиционер болзо, оромдо улусла теп-тегин куучындажып та болбозы, айтпаза да, жарт, ононг болгой ол, керек десе, жакшылажып та болбос, мынызы жагыс ла онынгы бойынынгы эмес, же анайда ок орооннынгы тоомжызын түжүрер. Орус тилдү школдордынгы үренчиктеринингы билгирлери кирелү деп бодоп айтпаска, республиканынгы үредү-бөлүгине сүреен жаан кубулталар керек. Бу үренчиктердингы билери, аргазы бис-

тин орооннын ончо элдери куучындажар орус тилди якшы үренип алып турган латыш тилдү школдордын үренчиктердийинен эмеш те уян эмес ине. Бу да жанынан онон терен билгирлер берери алаңгаз жок керектү — латыш (өскө дө) журт школдордо орус тилди билеринин кеми городтордогы школдордон жабыс болот. Мыныла колбой Латвияда талай ишчилеринин латыш тилле үредер училищезин ачары — бүгүңги күннин сурагы. Бисте балыкчылар жедишпейт, оморды талай жок жерлерден жуурга келижет. Бистин талайлу республиканын латыш тилдү школдорын божоткондор талай ишчилеринин училищезине барбайт, не дезде, олорго навигация, астрономия, математика деген предметтерди өскө тилле үренерине кенетийин көчөри күчке келижер сөс жогынан жарт. Менин санаамла, республиканын школдорында Латвиянын историязын, СССР историязынын бөлүктеринин бирүзи чилеп (анайда ок кажы ла союз, автоном республикалардын, керек дезде, Россия Федерациязынын область, крайларынын историязын), кыйалта жоктон ло алдындазынан артык үредер суракты база лапту шүүп көрөр керек.

Тил жанынан кубулта төзөштин бүдүмдеринин бирүзи быжыл бисте баштап ла өткөн Тил байрамы болды. Байрам республикада журтаган бастыра улустын үредүзинин кемин бийиктер амадула өткүрилген. Ол күндерде радио, телекөрүлте, пресса аңылу аяруны тил культуразынын сурактарына — бис орус, латыш, немец, англичан, французтап канайда куучындап турганыска эткен. Байрамда бис тил науканын ишчилерин уткыганыс, көп ук-калыктарлу государство тилдер тен жаңду болорынын ленинчи эжилерин буспай кичеери керегинде айтканыс. Орус тилди үренгени — ол эне-адалардын баалу энчизинен, өбкөлөрис корулап алган тилден мойногону эмезин, анчада ла, аңылап темдектегенис. Республиканын көп укту эл-калыгы байрамнын төзөөчилеринин — Латвиянын бичичилер Бирлигинин ле республиканын үредү Министерствозынын акчек амадуларын ондоп, оморды жаан жарадулу уткыган.

Мынан ары бис куучын-эрмек темиктирерине орус-латыш ла латыш-орус сөзликтер чыгарарында, тил жанынан алдындазынан чынды бичиктер белетееринде эрчимдү туружарга шүүйдис. Айса болзо, тилдер үредетен жаантайын иштеер үредүкурстар ачылар. Интернационал таскадунын төс жери, калыктар најылыгынын өргөө-храмы болор арга Тилдер Байзыгында бар. Мында латыш та, орус та, литва, эстон, белорус, украин тилдерди, Балтика талайды жакалай ороондордын швед, фин, дат, норвеж тилдерин үренерге жараар эди. Тургуза өйдө Латвиянын бичичилер Бирлигинин, бийик ле аңылу орто үредү Министерствозынын баштанкайыла, Латвиянын госуниверситединде өскө союз республикалардын студенттеринин ле гран ары жанынан төрт кижиден латыш тил үренер аңылу бөлүк төзөлөт. Мынызы интернационал ченемелде база бир ичкери алтам. Латвияда онын төзөөчилери ле өткүрөөчилери Ян Райнис ле

Линард Лайцен, Андрей Упит ле Ояр Вацетис болгондор. Бугун ишти Имант Зиедонис ле Визма Белшевиц, Кнут Скуениекс ле Улдис Берзиньш улалтат. Башка-башка уйелердин латыш бичинчилери эмдиги латыштын библиотекасында жаңыс ла орус, немец, испан, англичан, французтан эмес, же анайда ок молдаван, таджик, грузин, бурят, чуваш, алтай тилдерден көчүрилген бичиктер болорына көпти эткендер. Бистинг литературанын Туулу Алтайдагы Күндери, алтай айылчылардын бистинг жеристе болгоны чылап, интернационализмнин эжиктери мактаып жакшыркаган күүнле эмес, а ленинчи ак-чек амаду-занаала ачылганда, калыктар ортодогы мындый колбулардын жаан тузазын жүрүмде жарт керелеп көргүскөн.

Бистинг поэттер Улдис Берзиньш ле Петерис Бруверис, түрк тилдер аайынча специалисттер, алтай тилдин төзөлгөлөрүн үренип алгандар, эмди олор алтай фольклор ло литератураны латыш тилге көчүрер аргалу. Мынызы литература Күндеринин жаңырта төзөштинг учурына келишкен база бир жаңы бүдүми деп бодойдым: чөөчөйлөр көдүрүп, «үргүлжиге најылажарга» чертенер эмес, а иштенер, өмө-жөмөликти чокым керектерле тындыдар, калыктын көксин айлап билерге кичеенер керек. Бистинг эки поэдис койчылардын ортозында жадып, Алтайдын тууларында журтаган жаан эмес, 60 мунган артык кижилү иш бүдүргөн жоннын тилин үренген.

Кандый да «улу интернационалисттердин», «буржуазный национализмнин» темдектерин бедреген ополордын чын керекте, жадын-жүрүмде интернационализмди, өскө элдерле жуук болорын корулаар, өмө-жөмөлигин чокым керектерле көргүзөр аргазы жок. Былардын, бийик сөстөр айдаачылардын, арга-чыдалы жүк ле өскө улустын учурлу шүүлтелериле садыжарына эмезе, бу ла жууктарда болгоны чылап, аш-курсагы жайрадылган столдордын ары жанынан толтыра чөөчөйлөр көдүрүп, жарамыкту сөстөр айдарына жедер, анайып турала олор кандый республикада болгондорын да ундып койотон. Же олорго Латвия да, Литва эмезе Молдавия да болзын, нези башка!

Литература бойынын тазылыла национальный төзөлгөгө — тилге тайанат. Мынызы чындаптан чын. Же бүгүн бис тилдердин колбузы, бой-бойына жетирип турган камааны керегинде суракты бүдүрерин жаңыс ла интеллигенцияга берзебис, мынызы бистинг жоннон айрылган калай ижис болор. Бу тужында литература бистинг национальный политиканын ленинчи ээжилерге келижип турганынын сок жаңыс кереечизи болуп артар. Же качан жондор ортодо колбулар жүрүмде төзөлбөгөн, теория дезе, күнүн сайынгы чокым керектерле колболышпай турган болзо, кандый да кеен тилдү бичинчи нени де эдип болбос.

Бүгүн совет бичинчи ленинчи национальный политиканы бусканда, албаты-хозяйствоны жакарган кептү үстинен төмөн пландаган кажы ла учуралда чочыду жарлаар учурлу. Не дезе, шак мындый ыраада көрбөс пландаш демографияда күч айалга-

ларга эжелген: Латвияга иштеер улус тартып алар амадула, республикага арт-учында бойынын тазылынаг, экономика ла төрөл культуразынаг ыраган улус келетен. Белоруссиянын эмезе Псковтын ээнзиреген журттарынын улузы бисте барактардын эмезе мендей-шиндей туткан өнг-сүр жок кварталдардын удурум жадаачыларына да кубулатан. Бир канча өйдөнг мындыг кижиги экономика жанынаг чыгымду предприятиеде иштеп турганын ондоп, күүн-санаазы сооп баштайт, не дезе, кайда да жаан жерде онын салымын пландаачылардын ла кижиги тыгынбас арга-чакту жаандардын калапту кату күүн-табы билген жан жок «кичинеке кижиге» болуп кубулардын кажы жанында жүрет. КПСС-тинг Төс Комитедининг июньдеги Пленумынынг жөптөринде айдылганыла, өскө жерлердег мынайда улус жууш болбос учурлу — чыгымду предприятие албаты-хозяйствого жылыту жетирип жат ине. Мынаг ары, байла, ончозын чикезинче айдарынын ла демократиянынг эжилериле башкарынып, эл-жон кандый бир объектти тудар-тутпазын шүүжер учурлу.

Чындык интернационализм — ол бир калык экинчизин тоогоньы ла оны корулаганы. Ол тушта бир кижиги өскөзине жолукканда, онын ич жаражына ла жайалтазына кайкап сүүнер. Жондор ортодо жер километрлерле эмес, историялык салымдары түнгөй болгоньыла кемжилер. Патриотизм ле интернационализм түбекке түшкен жон учун эт-жүрекке табарта согулар оору-сыска кубулар.

Көп ук-калыктарлу орооннынг удурлаш жандарын (мынызы антагонизм эмес) мен мынайда ондойдым. Бу удурлаш жандардынг катталышкан чиймелгезинде история биске жүрер ле жегдеер жан берген. База ла бир неме — «көп ук-калыкту» дегени «интернационал» дегенине тенг түнгөй эмес. Интернационализм — ич байлык ла ак-чек күүндү, чындыг социалистик, ленинчи билим-ондомол.

(1987 жылда 18 ноябрьда чыккан «Литературная газетадаг» көчүрилген).

Б. Я. БЕДЮРОВ.
КПСС-тин обкомынын членине кандидат

ЈУРҮМИСТИНГ ТӨРӨ КЕРЕЕЗИ

(Партия обкомынын VII пленумында айткан сөс — 28 ноябрь 1987 ж.)

Бүгүн пленумда, нөкөрлөр, сүрекей ойиндеги, өдүни ле качан да туура салбайтан суракты шүүжип жадыбыс, не дезе ол — жүрүмистинг жаантайынгы повестказы, не дезе шак ол көп жүзүн укту совет обществобыстын бирлигин ле бекемин быжулаган төдөгөзи эмей.

Өткөн өйлөргө ойинен өткүрө тереңжибей, онон улам бир сурак тургузайын: бистердинг турулаган бу ла јери-јуртыбыс качан да, озогы географияда Орус Алтай деп адалатанын бүгүн канчубыс билеп ле эзедип жүрген болотон? Ол ненинг учун анайда адалган — онызын эмдиги јаш үйебис, орус та, алтай да улус јартынча билер бе? А историянын јангаксыбас аай-ээжизининг шылтузыла бистинг автоном облазыбыс та јангыс мында, Алтайдын оруска кирген тергеезинде төзөлөр аргалу болгоны не учурлу дегежин, алтай албаты кырылбай, јоголбой јүк мында тынын алган, өскө кайда да эмес, а јаан ла болзо эки-үч чак мынанг озо онын эл-јурты јангыс та бүткүл Алтайдын бойын эмес, је онойдо ок айландыра да арбынду јерлерди зичилеп элеген. Эмди дезе бистер, алтайлар, эленчик јерибис — Эрчиште де јок, Алтайдын Моңголго, Китайга кирген келтейлеринде де јок. Онын да учун бистер Россияга, онын улу калыгына историяда улудан улу алкыш-бийанду болуп турганыбыс ол, Октябрыла колбой бу акту күүн-санаабыс там өзүп, најылыктын ла карындаштыктын өрө сыркынду интернациональный учурын алынган.

Ар-калыктын культуразындагы эки культура керегинде улу ленинчил ээжи эмдиге јетире жүрүмдик өдүни. Шак онынг учун ол бо, бу ба калыктын јон-улузы, анчада ла наука ла чүмдемел күреде турушкан интеллигенциязы, партийно-совет ишчилери, бис бодозоос, бойынын албатызы ортодо, бойынын ук-аймагы ортодо историязынын ондый-мындый агындарын эмдиги айалгаларга аай этирте чын јартаарга, культуразынын ла көгүс-көрүмининг түйү-чиймелерин чын чечерге турумкай ла ууламјый, укаалу ла кичеемелдү јартамал иш өткүрер учурлу. Мында анчада ла коммунисттерден тем-баштанкай керек. Темдектеп айтса, орус коммунист болгожын, ол өскө, бойынан оок деген ук-калыктардын тили, культуразы, историязы аайынча туура салбас национальный јилбүлерине ајару ла кичеемел эдип, оморды корулап, сурактарын чын-чике ондоп, аайлажарга јо-

мөп турза, онызы айдары жок баалу. Шак мындый жаңжыгу жаантайын большевиктердин, орус албатынын жакшынак деген интернациональный жозогу болгон эди. Мындагы казах та улус бойлорын Туулу Алтайдын патриотторы деп сезинер учурлу, историядагы салымы эмди чак туркунына алтай калыккла бирлик болуп калганын тереңжиде айладып ла билип жүрер учурлу, не дезе качан олардын эленчиктерине кату-куч ой болордо, бистинг Чуйга келип, ортобыста конуп, ыжыктанып турарга жер-журт алган эди, айдарда, олар колыбыстан арга-чак ла жөмөлтө-болуш көрүп жүргенин унутпай, алтай ла орус калыктарла, жүрүми ле ижи тожы аайынча айылдаштарыла најылыгын чокымдап айдып жүргежин, жакшы. Бистер, алтайлар да, бу туужында казах калыктын жакшылык деген кылык-жаңдарына ажару эдип, тузалу иштерин кысканыш жогынан мактап, жардып, олардын да једимдерин ле сурактарын аайлажып жүрзесис, база жакшы.

Кажы ла кижини, кандый да ук-нациялу бол, кайдан да келген болгожын, јарт билип жүрзин, ундыбазын деген тең ээжиге јединер керек: ол ажыра, онын кылыгы ла керек-жарагы аайынча бистинг Туулу Алтайда онын албатызы, угы-нациязы керегинде айдыжар эмезе айткылаар. Мынызы бистердин де акту бойыбыска бүткүлинче база келижип јат: чегин-чеберинг ле жүрген жүрүминг ажыра, айткан сөзинг ле акту күүнинг ажыра сенин албатын өрө атка чыгар эмезе төмөн уятка түжер. Кемдер мында, бу јерибисте узактан бери јуртап калган, тазылданып јеезеленген — шак олар ончозы јербойынын тургун-төс јонынын экономика ла малы-ажынын, онойдо ок национальный культуразынын сурактарында ар-јилбүлерин ле ачаан-күчтерин ак-чегинче, акту күүнинг ондоп, бойына алыныжар, јүктенижер жаңдузына јана баспай јединер керек.

Шак онойтколды, бистер Туулу Алтай автоном областьтын жүрүминдеги национальный ла интернациональный деген бу аспект-көрүмелдеринин чокым айалгазында башка-башка ук улус бой бойлорын тоорына, эптү ле нак јадарына, табыжулу күүн-санаалу болорына чындаптап јединип, чыныктап јеткилдеер эдибис. Бу јанынан бистинг мында анчада ла нези јарамыкту дезе, ол Туулу Алтайдын јонынын эки төс бөлүги ортодо — алтай ла тургун орус улус ортодо национальный јөпсинишпес удурлажу (антагонизм) жогы, жаң јадыны ла культура көрүми аайынча башкаланыш башказы ла аайлашпас көрүшпези жогы ла жок болгоны. Бой-бойын ондожоры, бой-бойына ајыкчылы ла өмөлиги — ол бистердин көп жүзүн укту јадын-јүрүмистин төрө-кереези болуп јат. Бистен мында, текшилей алза, национальный аңыланыш, аңдыш јокко јуук, кыйыкташ ла кырыш кызамдай ас, карын, Туулу Алтайстагы бу эмдиги национальный айалга ажыра бис көп учуралдарда интернациональный нак јадын-јүрүмнин кебедел теми де болор аргабыс бар — мыны керелеген темдектер бисте көп.

Эртегизи терен ле эртенгизи улу деген јерде бүгүн бистинг Туулу Алтайыс. Көчкүндердин кош тарткан јебрендик јолы ордында мактулу магистраль — Чуйдын трагы чөйилди. Бу јол Туулу Алтайдын жүк ле жүрүмдик өзөк-тамыры эмес, је ол бистинг калыгыстын да јолы дегедий. Ар-жүрүмис оныла өдөт. А эмди кандый информация-јетирү берет дезегер, бу јолдогы көргүзү ле ууламјы темдектер — јангыс та акту бойлорыска эмес, је айылчыларыска, туристтерге, Алтайга келген окылу ла солун улуска — историябыстын ла эмдиги жүрүмистинг керес јерлери керегинде?

Туулу Алтай историязыла, кайкамчык археологиязыла, көөркөмјик ар-бүткениле мактулу ла байлык. Албатыбыстын чактар түбинен чеберлеп ле көптөдип келген көгүс культуразы да оног артпас, база тын. Кандый кайралду эрјинелү болгонысты бистер эмди јангы-јангы ла эмештен айладып-аайлап жүрүбис. Туулу Алтайдын ишкүчиле јаткандарынын историко-революцион јанжыгулары база талдама — оморкойтон до неме бар, келип јаткан үйеге кереестеп беретен энчибис те бар. Је мынызыла коштой бистер, эмдиги улус, историябысты өрө көдүрерге, мөнгүликке кереестеерге нени бүдүрип-кылып койдыбыс? Алтай јерибисти шинжүлеген, телекейге атту-чуулу улусты — Ада-төрөлдик наука ла культурабыстын оморкожы болгон анылу ученыларды, бичиичилерди, јурукчыларды унутпаска, ады-јолын элен чакка эскертерге? Вербицкий, Радлов, Потанин, Ядринцев, Гельмерсен, Сапожников, Анохин, Дыренкова деген ле өскө дө көп шинжүчилердинг кайралын бистер неге унуткан болотоныс? Облазыбыстын эн башкы башчылары болгон, революциянын керегине ак-чегинче беринген партиянын чындык уулдары — Гордиенконын, Алагызовтын, Папардэ ле Эйхенин, Толтоктын ла өскө дө күлүк эрлердин ады-јолы оромдорго эмдиге адалгалак. Келер калдыктарынын эс-санаазына калапту кызыл партизандар, олордын командирлери Долгих ле Третьяк, Шупфер-Тозыякованын ады-јолдоры кереестелбеген, ол ок өйдө албатыбысты үптеп јиген ач көјойымдардын ады-чабыла Шабалин, Хабаровка деген јурттарыс эмдиге адалганча. Ненин учун алтай литературабыстын төзөөчизи ле Улалунын эн башкы төрт өрөкөзининг бирүзинен чыккан Чевалковтын ады-јолын облазыстын төс городында чыт этирте кереестеп салбас? С. С. Суразаковтын адын науканын шинжүзин өткүрер институтка не бербес?

Мындый атту-чуулу улусты кереестеп, оромдорысты, культ-учреждениелерди, чүмдемел ле эдиски организацияларды олордын ады-јолыла адаитанын јазымы јоктон јанжыктырар керек, турган јуртын, јаткан айлын керес музейлер эдип јарандыра кубултар керек.

Бу јанынан шүүлтелеримди уалтып, кажы ла национальный тергеени анылаган база бир неме — ол мындагы эл-албатынын курсак-тамагы болгонын темдектейин деп. Бу тегиннен

тегин де, учурлудан учурлу да жүрүмдик сурак, күнүң-ги сурак. Же кижги кайкаар, качан областьтын төс жери болзын, эн ыраак аалга журттар ла аймак жерлер болзын — кайда да жербойынын аш-курсагы жок. Алтай национальный аш садуда кайда бар? Кем көргөн, кайда жиген, амзаган? А там үстүне эмди кайда ла жол ичиле шашлыкчылар тура берди, лагман ла күнчыгыш кухнянын өскө дө курсак-тамагын садып таркадары там элбейт. А не дейдеер, улус бойынын ук курсагы үстүне Кавказтын ла Орто Азиянын тамзыктарын күүнзегени аайынча тадыйтан-амзайтан болзо, карын да солун сыркынду болбайсын. Же эм тура кайда да алтай көчө, кан-жөргөм, казыкарта да жок, казах куурдак, бешбармак та садылбас, керек де-зе бистинг ончобыс сүүген орус пелмендерис те бачым үстүне учурабас, каа-жаада ла көрүнер, ол до жетпей калган турар. Ма-калу суузын — кымыс ла чегенди жүк үйге киргенде, учуразанг, суразанг, амзаарынг. Онон бери жок.

Облазыстын ончо жүзүн жонынын жок дебейтен, күн сайын ичетен суузыны — чай. Же тапту жакшы чай там табылбас — Горно-Алтайсктын бойында да, райцентр жерлерде де! Керек жангыс та чайдын бойында эмес, жыды тумчугына жаба согор тын-ду чай жаан сурудазын бис билерис. Мен чай ичетен жерлер аңы-лап жазаар керегин айдадым. Кан-Оозында алдында алтай чай-ла күндүлейтен агаш айылды да эмди лагманчылар ээлеген, городтогы «Айран» деп кафе жашөскүримнинг «Синтез» клубы жеезелеерге берилген. Бат, көп улус бу пленумга узактан кел-ген, је бу ла коноочы гостиницагарда күүнзегенеер аайынча алтай, казах, орус чайла суузынаарды кандырып болгой бедеер? Жок туру. Кире-чыга беленинче чайлап ийер, жегилчек таскак навильондор эмезе айылдар тудуп алары күч беде? Бодозо до, текши эл-жонды курсакла жеткилдейтен общепиттинг ишчилери бу жаан учурлу суракты, интернациональный керекти бойлоры-нын туура салбас, ажарудан чыгарбас ижи деп эбелтпей турган ошкош. А олордын шүүлтезин, ол тоодо партия горкомынын, горисполкомнын жаандарын, аңылу уккан болзобус, нени ай-дынар эмеш, онойдо ок жолчыларды база. Ненин учун бистинг жебрендиктен жеезелү жерибистинг топонимиказы, темдектезе, журттарыстын аттарынын тазыл-төзөлгөзи чын-чике аайлалбай, болгон-тушканнын бултаарта булгай көчүргениле бичилип тур-ган болотон? Мынан улам, бойоор до көрзөгөр, кезик журттар-дын аттары кижги бачым таныбас ла аайлалбас этире сан теске-ри адалгылап келет. Бу суракты жуула түжүп, текши шүүп көрөргө, керекти ылам түзедерге чокым жөптү-шүүлтелү жуун өткүрзин деп шүүлте эдип турум.

Облазыбыстын тургун-төс албатызы эки тилдү болгоны — ол жүрүмисте кыйказы жок аксиома. Чын, орус тил — экинчи төрөл тилибис. Же областьтын общественнозын бүгүн тазыл тилибис-тин айалгазы чочыдат. Алтай тилди школдордо үредери жабыс көминде өдүп, ого жаан ажару эдилбей турганы угулат. Төрөл

тил театрдын, культура байзындардын сценаларында, окылу керектер өткүрер тужында, темдектезе, жуундарда, байрамдык энирлер, юбилейлер тужында жетире жол албай, жакшы угулбай, айдылбай турганы — ол једим эмес, јаан једикпес-тутак.

Азыйгы јаан үйебиске орус тилге чырмайып, кичеemelду үренерге, күч жол өдөргө келишкен. Алдында алтайларла коштой журтаган орус улус алтай тилди тен билетен. Тургуза ойдо орус улус эки тилдү болгонынын артыкту аайын ычкынып коиды, ненинг учун дезе, узак ойдин туркунына јаткан-турган јери-јуртынын тилин билбесе де алдырбас деген тескери шүүлте камызылыл, шорлу шогын јетирген. А тил билгени кемге де чаптык этпеген, бистерге де ачаанду болбозы јарт.

Мен бодозом, эмдиги үйенин алдында бир уунда уч тилди билерине јединетен сурак туруп јат — төрөл, орус ла өскө ороон тилин, не дезе эмдиги өйдө өскө ороон тилин билбей јүре, кижии јетире үредүлү, чын интеллигент болоры јок. Английский тил билбей јадып, јаан билгирдин јолын албазын. А төрөл тилин билбей јүрүп, ичкирим көгүстү јеткил кижии болбос эмейин. Ары да эмес, бери де эмес улустаң Алтайыска кандый туза, олодонг не онду ишчилер — онызын эмди ончобыс жакшы көрүп-билип јадыбыс. Орус тил биске күнүн сайын керек. Онынг учун өзүп јаткан үйенинг чыдалы да, билгири де, шыранкай мары да бого ончозына једер деп айдар керек. Јаңду эмес, је јазал туруп, жакып-некеп үредер керек. Мындый ууламјыла иштегежин, мөр болор — албаты үредүзи органдарына ла јарбып койорго јарабас, биленинг де бойына, ончо јонго, общественность-ко до эрчимин көдүрер керек.

Мыныла колбой бистинг областьта, Латвиядан тем алып, јылдын сайын жаңы байрам — Тилдинг күнин өткүрер деген шүүлте эдип турум.

Нөкөрлөр! Сүрекей өнгүре деген сурак бистерге — бичиктер кепке базатан керек. Эмдиги алтай литературанын көскө иле једимдери онынг төзөлгөзин көлөткөлөп, көрбөргө жакшы бербей јат. А керек мында, ачыгынча айтса, ачаанду эмес, түбектү. Бойыгар бодогор. Бистинг автоном областьта 20 јылдан ажыра танынаң издательство јок. Јаандаду-бириктирү тужында оны јаап, крайдагы издательствонын чыгымду колбонтызы эдип кожуп койгондор.

1964 јылга јетире областьта алтай, орус тилдерле јүзүн башка учурлу ла атту 104 бичик чыгарылып туратан. Бүгүн — јүк ле 37. Онынг 12-зи «Агитатордын блокнодына» барат. Кижии бодозо, блокнот чыгарарын туку качан газеттердинг редакцияларына берип салгадый, крайда бүгүн шак анайда эдилет. Сегизи үредүлү бичиктерге чыгат. Јирме болды ба? Онон текши политический, мал-аштын ла заказа чыгатан аңылу литература кайда деп? Эмди бистерге, областьта јаткан СССР-дин бичинчилер Биригүзининг 23 членине, ас эмес литактивке не артат, көрдөөр бө — јылына јүк ле 4—5 бичик. Түрөни деп неме бу

эмес пе? А крайдын издательствозы астам болбой туру деп кыстап, чыгаратан бичиктеристин тоозын жылдан жылга там астадат. Шылтагы — чыгымду. Же мынаг улам национальнйй культурага, облазыстыг ончо идеология ижине кандый жаан чыгымдар болуп турганын кем чотойтон.

Тургуза өйдө, качан Госкомиздаттын системазында кубулталар өдүп, көп-көп областьтарда бойларынын издательстволору орныктырылып калган тушта, бистинг де чүмдемел общественность КПСС-тин Төс Комитедининг ле СССР-дин Министрлер Советининг «Чүмдемел биригүлердинг ижин жарандылары керегинде» Жөбине тайанып, бу жүрүмдик учуры жаан суракты көдүрөп табы бар.

База бир аяру. Бичик чыгарар бөлүгибис эмди орустап, онойдо ок алтайдан оруска көчүргөн литератураны кепке базар табын табынча база жылытып баады. Мынын учун штатта орус редакция жок. Жербойындагы орус бичиичилерис, аячада ла жагы бичип баштаган улус, жарлалар, кепке базылар аргазы жокко жуук ас. Темдектеп айткажын, бу ла жуукта жаан жашту деген бичиичибис Ал. Демченконын колбичүзи уйан деп жектелип, кайра жандырылды. Канча жылга Г. Кондаков «Горький ле Туулу Алтай» деген монографиязын планга жууктадып болбойт. К. Козловтын 70 жажына уткый жазаган бичигин кыскарта кыскарта келерде, арт-учында чолтыгаш жуунты чыкты. Край издательство бистерге де, алтай национальнйй бичиичилерге, то рол Алтай крайыстыг улузын чүмдегенисле таныштырарга жөптү колын удур сунарга чат мендебейт. Калганчы бешжылдыкта Барнаулда бистинг авторлордын 2—3 те бичиги чыкпады ошкош. Ого көрө, Москванын төс издательстволору бистерге чик жок аярулу ла тоомжылу деер керек. Онын да учун бистинг бичиичилерис ончозы — орус тилле көчүртип чыгарга — арга жоктон көндүрө Москва жаар жүткип турган шылтагы бу эмес пе? Социальнйй ла национальнйй чүмдемел чындыкты крайдын издательствозы акара баш жок бузуп турганы көскө иле.

А бу коомойтыш Туулу Алтайдын литературазы билдирлү једимдерге чыгып, качан ол көп жүзүн укту Россиянынг литературалары ортодо аякту фактор болуп калган тушта канайып түйметпес, незин түзелбес? Союзтын бийик кемине де чыкканы бистинг литературабыстыг чындыйы жаранганын бойы керелейт. Онын интернациональнйй колбулары кенигенин мынаг да база чын сезер керек. Эйе, нөкөрлөр, докладта мынызы јолду сөгүлдди, литературабыс столицанын кемине, Европанын горионтторына чүмдемел отчетту јенгүлү чыккан адында «помпезность» дейтен аренгис неме көрбөй јадыбыс. Бу — керектү иш, карын да, кезерлик јол. Кезебей бу јолло бис там ичкери барарыс, тапту өзүм аларыс. А кемнинг көкси тапчы, кем шокчыл, тескеричил — ол јол јакада туруп алып, ичи күйүп кими ректе нип жүргей ле. Айла, бистерле, бичиичилерле кожо, темей-калас сооттоп жүрген эмес, је тен-тай терин төгүп, туружып, теп-те-

гин улус — рядовой койчылар, ветеран өрөкөндөр, албатынын ойынчылары, партишчилер жүргенинде жаман не бар? Алдынан-тангынан, араайынан-туйказынан жаңыс бойы кысталып чыгып жаткан эмес, же Алтай, актудан акту алтай калыгыс адакы учында жол алып, өрө чыгып жаткан деп, аайлайтан, айдатан ой келген. «Ачынган кускун жер чокойт» деген кеп сөзүбүс бар эди. Алдырбас, арт-учында ачузын бадырбай айдып турган жабарлаш деп жарт билелик, арга жокто чөп чачарга, тайкылтып токтодорго турган мууканыш деп ачыгынча айдалык. Бистер иштиң жаңы эбин-марын таап төзөп турганысты, чындап, оронунуң литературадагы общественнозы жарадулу уткыган да, жөмөгөн дө. Бу жанынан бүгүн көп өскө бичиичи организациялар бистен тем алат, ченемелисти тузаланып баштайт дезебис, максыныш эмес, чынын темдектеш. Перестройка тужында бистер ончобыс бой-бойыстан үренижер де, мар алыжар да учурыс ла табыс бар.

Алтай литератураның эр теми келди, тапту чүмдемел жүк кожудды, тоомжулу общественный кирези кирди — а бу ончозы шак бу, 80-чи жылдардагы једимис эди. Је бу — жүк ман алыныш, жүк башталгазы бу.

Онын учун мынызыла — төгүн төмөнзиниш јогынан, чек-чиркеген чичкериш јогынан — облазыбыстың партийный организациязы оморкоор ло сүүнер аргалу, не дезе онын ажарулу ууламјызы јокко бу ончозы болбос то эди. Айдарда, албаты хозяйствонун ла мал-аштын једимдериле коштой бу да активте тен тоолор учурлу.

Аланзыбай бүдер аргагар бар, нөкөрлөр, — бистер Туулу Алтайысты, бойларыстың ады-чабысты, чегисти ле талант-јайалтабысты төмөн ычкынбазыс, төгөткө уйматпазыс, база такып јабар санаалу терсчилердин иженижин чөкөдип јалкыдарыс, такып-такып сөслө дө, ишле де бистин литературабыстың толо общественный тынын ла јуучыл күүн-табын облазынын партийный организациязынын идеологиядагы бир аңылу айрызы деп бүдүмјилеп керелеерибис!

Ж. И. БЕЛЕКОВ,
КПСС-тин обкомынын пропаганда
ла агитация бөлүгинин инструкторы

ТАСКАДУНЫҢ ЈААН ИЙДЕЗИ

Јаңыс совет биледе јуртаган калыктардын карындаштык күүн-санаазын там тыгыдатан, улус эптү-јөптү нак јүрөтенин там быжулайтан ийде — бистинг текши социалист культурабыс болуп јат. Ол өнги јок кандый да текши бирлик эмес, ол кажы ла совет калыктын национальный кеберлү культуразынан тамырланып өзөт. Бистинг областьтын партиный организациязы Туулу Алтайдын литературазын, искусствозын, науказын ла албаты үредүзин өскүрүп тыгыдар иште Ленинниг культура интернациональный учурлу болгоны, оны партия чокум ууландырап учурлу деген үредүзиле башкарынып туру.

Бүгүн, жаңыртунын ойинде, качан бастыра совет общество түрген өзүмнин жаңы телкемдерине чыгарда, өткөн јолды, эдилген ишти, болгон керектерди, өдүп турган жаңыртуларды ончо јанынан теренжиде шүүп көрөлө, жаңы түп шүүлте эдери, эл-калыктар ортодо колбуларды, жагжыккан ээжилерди јүрүмде бүгүнгги айалга аайынча жаңырта төзөөри керектү боло берди. Айылдын ичинен тоозынды чыгара јалмаарынан кемзинерин болор дейтен ой келген. Кей-куучынга, эш-кереги јок калырушка эл-јон тон өткүре чылаган. Буудак-једикпестер арт-учында барып бууныгарга јеткен. Та неме билбеечи болотопынан улам, та калак-кокий, не-не боло бербезин деп чочыйтанынан ба кандый — көп-көп керектер агынча чике айдылбаган, ас эмес сурактар дезе јарталбай, ол ло бойынча јадып калган. Јүрүм тургускан кандый ла курч сурактардын, кичинек те конфликттердин аайы-төййине көп лө саатабай чыгары, каршулу кылыкка түрген-түкей ле каруузын јандырары биске эмди де, мынан да ары өйлөрдө укаалу үредү болор учурлу.

Партиянын XXVII съездининг ле Төс Комитеттинг онын кийинде өткөн Пленумдарынын јөптөри аайынча эл-јоннын бастыра јүрүминде, эдип турган керектеринде јаан жаңыртулар башталды. Онын кеен салкындары литератураны ла искусствоны да сергиде согуп барган. Је литература ла искусство бойынын ойинде ол салкынды соктырарга јөмөлтө берген ле оны белетеген. Сегизен беш јылдын апрель айын јууктаткан ийделердин тоозында бүгүн совет литературанын ла искусствонун ас эмес чүмдемелдери јолду адалат. Алтай да литературанын бу јуук јылдардагы јолын ајарулу шиндеп көрзөбис, онын јакшынак деген чүмдемелдери жаңыртунын ырымын сескени билдирет.

Улу Октябрьдын жетен жылдык байрамду жылында меге алтай совет үлгерликтин антологиязын тургузар иште туружарга келишкен. Жартын айдайын: 60—80-чи жылдарда чүмделген үлгерлер ортодон бүгүнгү жаңыртулу күндерди ырымдагандары ас эмес...

Лазарь Кокышевти бис бүгүн чек жагыдан кычырып ла ондоп жадыбыс. Чагат-Строевтин шокчыл, лицемер кайракандарла, авантюристтерле күүн кайрал жок тартышкан чүмдемелдери бүгүн жаңы учур алынат. Мында темдектерди ас эмес көргүзөр арга бар. Кокышевтин эмдиге жетире кепке базылбаган «Жүс письмо» деп повезин алалы. Ол 60-чы жылдардын баштапкы жарымында бичилген. Повестьте автор бистин жердин бюрократтарына ла мешандарына, жок жерден «тоомжылу» дейтен кайракандарына удурат үнүн көдүргөн. Же ол тушта колбичимел бир кезек улустын колдорунан өдүп болбогон... Бу жуук өйлөрдө Туулу Алтайдын бичиичилер биригүзи ол повестьти «Эл-Алтай» деп альманахта кепке базарга белетеп туру. Бичиичилер биригүзи мындый ууламжылу ишти баштап ийген: алтай үлгерликтин классиктеринин чүмдемелдерин баштап ла орус тилге чыгарганы («Мудрый богатырь» деп жуунты), алтай совет үлгерликтин антологиязы белетелгени онызын быжу керелейт. Андый жаан ишти бис бүдүрөр аргалу да, учурлу да.

Алтай литература бойынын жебрен ле байлык жаңжыгуларынан тазылданып өзүп, улу орус албатынын тили ле литературазы ажыра, Совет Союзтын өскө дө албатыларынын культуразыла жуук колбулу болгон шылтуунда тынып келген. Алтай литературанын историязы — бистин Туулу Алтай автоном областьтын историязы болуп жат.

Жарлу алтай үлгерчи Чагат-Строев 20-чи жылдарда «Кара-Корум» деп баштапкы жаан тууызында орус большевиктер алтай албатыга Совет жаң тургузарына болушканын, Туулу Алтайда граждандар жуу өткөнин, байлар ла коюймдар, эсерлердин ле меньшевиктердин жөмөлтөзиле революцияга, Совет жаңга өштү Кара-Корумнын управазын төзөгөни, бу контрреволюционный биригү алтай улустын жилбүлерине каршулу иш өткүргенин чокым көргүсти. Чынынча айдар болзо, Кара-Корум дегени Алтайдын эл жонун орто чактарда жуулап кырган, көп канын төккөн олжочылардын жаман адыла колбулу. Онын учун Кара-Корум төзөлгөн баштапкы ла күннен ала оны алтай калык бир де жаратпаган.

Революциянын ла Совет жаңнын өштүлери контрреволюция төзөгөн Кара-Корумнын албатыга өштү чын учурын жажырарга, ол ок өйдө Туулу Алтайды тоомжылу эдерге амадап, управанын бажына ады-жолы жарлу журукчы кижини Г. Гуркинди тургускандар. Историянын чындыгынан тууразында турарга эмезе билбечи болорго качан да жарабас. Оны көпчидер бистин учурыбыс жок, жажыратан жаңыбыс база жок. Бүгүн бис Кара-

Корум, онын председатели граждан жуу ойинде, акгвардеецтердин чагы тужында албатынын жылбулерине жарабас коитреволюционный иш откургени журумде чын болгонун качан да жаратпай турганыбысты база катап жартынча айдадыс, ол ойдо Гуркин жаан жайалталу журукчы болгонун темдектеп, онын кесидик чумдемелин энчиге аладыс.

Эмди орооныста одуп турган жангыртуунун ла ачык-жарыктын жарыткыжы бистинг журумнин ле историйанын карануй толыктарын откюре жарыдып, эленчикке эн калган ойлорди ойто катап эбиртин, чындыгын орныктырат. Алтай да литературанын «жарты жок калган» кожоголори кайра ачылганы — ол бугунги ойдинг темдеги, партиянын апрельдеги (1985 ж.) Пленумынан барган эркин салкыннын элбузи.

Алтай литературанын озуп келген жолунда жаан жедимдерде, ачу жастыралар да ас эмес. Эмдиги бийиктенг айлада шууп корор болзобус, темдектезе, одузынчы жылдарда бистинг бастыра кожус культурада оног ары тын озуп барарга текши жарымыкту айалгалар болгон: журменчи, одузынчы жылдардын башталкы жарымында алтай литературанын бийик озуми, онын кийинде архитектурада ла скульптурада, музыка ла журанар искусстводо жакшынак кыймыгулар, театр ачылганы, балет ле операнын башталкы алтамдары, байлык фольклорды жууп чыгарганы, канча газеттер кепке базылганы ла о. о. Же шак ла бу ойлордо бистинг журумибисте чындыктын ээжилери бузулып башталган... Тубекту ойдо там устине бой-бойын бурулажып, коптошконы текши литературанын ла искусствонунг озуминде ачаанду каршузын теренжиткен. Бугун озо ундылган, эмезе, бир ойдо онотийин туй базылган жакшынак жайалталу, ару патриот бичиичилердин ады-жолдору ойто катап угулат. Олордын тоозында катунын ойинде айдаткандар: Павел Чагат-Строев, Алексей Тозыяков, Алтаяк Толток, Аргымай Эдоков, Алексей Чокон, оксолори де.

Жангыртулар, ончо керектер ачык-жарык болоры башталып, демократия элбеген эмдиги ойдо бистинг алдыста турган задача — литература партийный болгону керегинде В. И. Лениннин уредузиле, класс жылбилерле башкарынып, откон ойлордо чумдемел жолдо болгон керектерди теренжиде шууп коротони. Ол ишти КПСС-тин XX-чи съездининг кийинде жарлу ученыл ла жайалталу поэт, профессор С. С. Суразаков баштаган эди. Шак ла Суразаков Чагат-Строевтинг, Мундус-Эдоковтынг, алтай литератураны тозоп тыгыдарында турушкан окко до бичиичилердин ады-жолун орныктырып, бичиктерин кожо чыгарып баштаган.

Журум ачык-жарык боло берген эмдиги ойдо кижиги акту бойынын ла эл-жоннын алдына эки катап каруулу боло бергенин бис коруп турубус. Же чумдеечи кижиги каруулу болотонун эки катап эмес, социально-политический учурлу, эл-жон алдына коп кытап каруулу боло берди. Ол кижиги бичигеи кажы ла сози учун

каруулу. Элден озо онын айткан сөзи эмди жүргөн ле келер өйдө жүрөтөн улуска жаманын жетирбейтени жанынаг сананары керектү.,

Социальный бийик кеминде турган Кижн болорго элден ле озо улуска тузалу керек бүдүрери учун турумкай тартыжар керек. «...Чокым кижининг амадузын ла сагыш-шүүлтезин канайып билип алар? Оны ол кижининг кылыктарынанг, эдип турган керектеринег билер аргалузы жарт. Жайалталу кижн бойын жүрүмде, чүмдемел иште жарамыкту партийный аяру болгон айалгада көргүзер» — деп, В. И. Ленин бичиген.

Бу ла жуук жылдарга жетире бистинг областъта творческий ишти кезедип жакарары ажыра башкарып туратанын жажырбай айдар керек. Алтай литературанын ла искусствонунг өзүминде болуп турган керектерди бичинчилердинг кажызынынг ла ижин бастыра жанынан теренгжиде шүүп көрөлө, једикпес-туктарды јоголторына болужар ордына, јастыра бичидинг, јастыра сөс айттынг, кылындынг деп кезедип, бичигенин кепке базып чыгарбай, туура чачып туратаны ас эмес болгон. Бичинчилердинг ижине ле жүрүмине серемји эдетени, ологорго бүдүмји јок болгоны, кандый бир болор-болбос шылтактан улам истейтени литературанын өзүмине каршузын јетиргенин бүгүн чыгара айдар арга бар. Анайда бичигени јастыра, мынайда көргүзерге јарабас деп бодоп ло укааркайтаны тузазын качан да экелбеси јарт.

Бүгүн улустынгу куучынында Лазарь Кокышевтинг ады-јолы јвантайын адалып јат. Ол бистинг эн сүүген поэдис. Онын үлгерлери ле коқырлары албатынынг канатту сөзи ле утказы болуп калган. Лазарь Васильевич эзен де тужында ол бастыра албаты ортодо тоомјыда болгон. Је онын куч салымын, јенил эмес жүрүмин јетире ондоп алганыс па? Поэтинг бүдүргөн ижи жылдар сайын там јаркындалат. Албаты оны бүгүн бойынынгу улу поэди деп, јолду оморкойт.

Творческий ишчилер кезикте өнзүркек болотоны текши јарлу. Олорды болор-болбос керек учун ачындырганы эл-јонго, культурага ла искусствого каршузын јетирер. Је анайда айдып турганы јайалталу кижининг јастырганына јөпсинетени эмес. Оны элден озо ол улус бойлоры билер учурлу. Кандый ла кижн јастырданг маат јок. Улуска жүрүм көргүзерге турган кижн элден озо бойына некелтени тыныдар, эл-јон јастыра билип айтпазын деп кичеенер учурлу. Јагыс ла бойым дейтени, канайтса да өскө улустан артык болорго амадаганы јаан јол албас.

Жайалтаны ычкынып, тоомјыны јылыјтарга көп неме керек јогын өткөн жүрүм көргүзет. Кезик творческий ле научный ишчилер бойынынг көп ойин ле арга-чыдалын бой-бойыла өөркөжип јамандажарына, орды јок неме табала, онынг аайына чыгарга ууландыргылайт. Анайда чүмдемел ле наукалык бийик кеминде иш бүдүрерине күч, керектү ой тегин јерге јылыјат.

Творческий иш эдип турган улустың ортодо жарашпайтаны, блааш-таргыш, шүүлтелер удур-тедир болотоны јолду. Онызы јокко јаан керектерди эдип болбос. Је мында өскө кижиниң айдып турганын угары, шүүлтелерин ајаруга алары, јамандажып керижерге туратаны, јангыс ла карып кичеебейтени кыйалта јоктоң керектү. Башка нациялу улустың ортодо колбулардын культуразы бийик кеминде болотонына аңылу кичеемел эдилер учурлу. Јаңыртуның өйи бичинчилер јамандажып туш-башка барбай, карын, бирлик болорын керексийт. Бүгүн элден озо кем эмезе не меге буудагын јетирип турганын аайлажатан өй эмес, а мен албатының текши јаңыртулу керегине кандый үлү кожотом деп ченезетен өй. Бистин айткан сөзибис эткен керектисле канча кирези тудуш болор?! Текши керектең «јайым» болорго јенил јол бедрезебис, өй лө јүрүм оны качан да актабас.

Туулу Алтайда бичинчилердин организациязында, история, тил ле литературада наукалык шинжү өткүрер институтта, бичиктер чыгарар издательствоның бөлүгинде, областьтын өскө дө творческий биригүлеринде бойының ижин кезем жарандыргадый көп аргалар бар. Олордо ишкүчиле јаткандарды јакшы күүн-тапка, интернационализмге ле патриотизмге тазыктыратан иштин ченемели ас эмес. Башка-башка областтардын ла республикалардын бичинчилери, ученыйлары, журналисттери, артисттери историяның ла культураның сурактары аайынча бистин областьта өдүп турган керектерге келери јанжыкты. Карындаштык литературалардын күндери өдүп, чүмдемелдерин удур-тедире көчүрип, кепке базып чыгарары көптөди.

Алтай литератураның Күндери Москвада ла Башкирияда, Латвияда ла Ленинградта өткөни, Прибалтиканың айылчылары Туулу Алтайга келгени албатылар ортодо андый туштажулар тың тузалу болгонын көргүсти. Је бис јаантайын колчабыжуларда јүрерге кичеенип турган эмезибис. Бис ченемел алыжып, тың иштенерге күүнзеп јадыс.

Өскө калыкка, олордын культуразына јакшы күүндү болотоны бойының албатызына, акту бойының культуразына јакшы күүндү болгонынан башталып јат. Орус поэт Георгий Кондаков алтайлап кычырып ла куучындап билери, алтай поэттер Бронтой Бедюров ло Паслей Самык орус, казах, азербайджан тилдерди јакшы билери өскө улуска тем алатан јакшы јозок болор аргалу.

А. Адаровтың, Ш. Шатиновтың, Б. Укачинниң, К. Козловтың, Э. Палкинниң, А. Ередеевтиң, А. Демченконың ла Туулу Алтайда јуртаган ла иштеп турган өскө дө бичинчилердин чүмдемелдеринде бистин областьтын бастыра јүрүми, мында јуртаган башка-башка нацияларлу улустың нак ижи көргүзилет. Алтай литература бүгүн јаан өзүмнин јолында да болзо, бастыра јанынан бийик кеминде чүмдемелдер бичип, кепке базып чыгаратаны төс учурлу задача болуп артканча.

Оны бүдүрерге ииттерле ишти кезем жарандыра керек. Өскө жаан учурлу иштердин ортодо бичиктерди кепке базып чыгарарын жангырта тӱзӱр, олардын чындыгын жарандыра, таркадарын тыгдыра сурак туруп жат. Областьта бичичилик биригүзинин «Эл-Алтай» деп общественно-политический ле чүмдемел-кеендик альманагын улус бичидип алдыртар, алдынан редакциялу эдер, алтай ла орус тилдерле чыгарарыла колбулу сурактар бүгүн аңылу аяруда боло берди.

Областьта национальный ла орус тилдерле жаба иштеерине жарамыкту айалга жеткилдеер керек. Мында алтай тилди үренип турган улуска болушту бичиктер, сӱзликтер белетеп чыгарарын ӱй некейт. Алтай-орус сӱзлик калганчы катап 1947 жылда кепке базылып чыгала, онон бери тӱртӱн жылга бир де катап чыкпаганы сүреен жаан једикпес болуп жат.

Эмди Сибирьдин калыктар фольклорынын 60 томду сериязында алтай эпостын ла фольклордын 4 томы белетелет. Олордын ончозын кепке базып чыгарганы бистин социалист культурабыстын жаан једими болор. Оныла коштой история, тил ле литературада наукалык шинжү ӱткүрер институт творческий биригүлерле кожо сӱзликтер, бичиктер, болушту литература белетеп, кепке базып чыгарар элбек иш ӱткүрин баштады. Бу литература Туулу Алтайда журтаган башка-башка националу улус тилдерди үренип билип аларына, бой-бойы ортодо колбулардын культуразын бийиктедерине јӱмӱлтӱ эдер.

Тил — бистин культуранын, анчада ла литературанын сүрекей жаан байлыгы. Бу суракты жангыс жандай эмезе кандый бир бӱлүкти алдынан башка айрып корорго арабас деп бодойдым. Тӱрӱл тилдин сыркындарын терен ондобой јадып, орус та, ӱскӱ дӱ ороондордын тилин јакшы билип алары күч. Онын учун бүгүн бис тилди теренжиде үренетен бастыра культураны бийиктедери јанынан тартыжар ла иштенер учурлу. Тӱрӱл тилинен мойножоло, «тог ӱткүре интернационалист» болорым деп иженерге арабас. Эмезе, «ончозы јылыып жат, алдыбыста јаркын јок» деп јартаганы база да туазын экелбес. Тил јанынан сурак жаан ла ол кӱп-кӱп керектерди колбоштырып жат. Онын да учун, темдектезе, бистин областьта тилдин байрамын ӱткүрип турар керек деген шӱүлтени чын деп бодойдым.

Эмди эл-јонды тазыктыра ишти газеттерде ле радио ажыра кӱргүзерин жаан једимдү ле ӱдүмдү болор эдип, жангырта тӱзӱр башталды. Бистин творческий ле научный организацияларга, газеттердин ле радиоберилтенин редакцияларына, лекторлорго ло пропагандисттерге КПСС-тин XXVII сьездинин јӱптӱрин бүдүрип, кӱп керектер эдерге келижер. Оны эдер аргалар бисте жеткил. М. С. Горбачевтын айтканыла, ороондо башталган жангыртулар бистин интеллигенциянын социализм учун тартыжатан сүреен тын ийде-чыдалын, жангы жаан једимдер эрчимдү иштенерге белен болгонын кӱргүсти.

БОЙЫБЫСКА КӨРӨЛИКТЕР

Улустыг алдындагы жылдарда куучындарынан бүгүнкү куучындар чала башка. Анчада ла журт жерлерде улустыг туштажып, эмезе энгирлер сайын амырап отуларда куучындажатарын айдадым. Эмдиги эрмек-сөс эмеш башка. Онызы бүгүнкү жүрүмнүг сегизенинчи жылдардын учынын темдеги деп айткандый. Темдектезе, аракыдаш керегинде куучын бүгүн баштапкы жерде эмес. Ол күзүрөп-жызырап өдүп бараткан күкүрттий, же онын кара-боро булут-туманы эмдигенче кайнаганча, жааш-жанмыры эмдигенче табыраганча.

— Аракы? Ол өйи-кеминде болгон болзо, бүгүн керекте башка болор эди — деп айдыжат.

— Карын, тен, ол өрөкөннүг тартылганына баш болзын! Ол ло бойынча турган болзо, бүгүн та не-не болор — деп, кем де коркыгандый айдар.

— Ол жогынан да кижичем жок жүрөтөн турбай. Мен жакшы ла жүрүм: бажым да оорып туру деп баскындабайдым. Эмди кезик-кезикте ол ундылып та барадыры — деп, база бирүзи жөмөжөт.

— Качан бирде өскөн жаш улус аракы деп немени таныбас болор дегенине эмди-эмди чала бүдүп турум ошкош — деп те айдары табылар.

Кижичем сананза, аракынын ордына сүрекей жаан, элбек ле кеен жер ачыла бергендий. Ондо күн де жарык, тенгери де чагкыр. Же ол ачылган жерде бүгүн не болор?

— Жаан, жакшы, жагы жүрүм!

— Ол кайдан келер, ондый жүрүм? Оны биске кем экелер?

— Же жүрүмдичем кижичем экелер эмес, оны бис бойыс жарандырап учурлу. Сурак мында.

Эки муг жылга жетире эмди жүк ле он эки жыл арткан. Сананарга да сан башка — кайкамчылу... Кандый да ажуга чыгып баратканыстый. Бүгүн жер үстинде тартыжу база ла жүрүм учун өдүп жат. Оны корып алары ла жарандырагы учун. Бу ла өдүп жаткан кышкы айдыг башталарында СССР ле Америка ортодо болгон жөптөжүлөр бүгүн көп-көпти өскөртөргө лө кубултарга жат деп айдарга жараар: сананарга да токыналду, шүүнерге де телкем боло бергендий. Же амыр-энчүден артык кандый жол бар жер үстинде?.. Эмдичем тескеричем эмезе туура барар арга да жок.

Деремне барып жүрөле, бастыра телекейдичем көргөн-уккан жөптөжүлөри керегинде улустан көп солун сөстөр уктым.

— Оны бис те успей, телевизордон айрылбай көрүп отуралдыс — дешти. — Бис те кожо шүүжип, жөлтөжип турганыстай болды — ончозы ла бу ла жанында, бу ла көзинин алдында!

— Сананзам, торт ло Горбачев арий чылай бергедий: кажы ла күн иште, санаа-шүүлте, айдып ла жат, жартап ла жат. Оны ичимде карамдап турадым — деп, бир эне кижги айдынды.

Чын, кажы ла кижги жөлтөжүлдерде болгон керектерди бойына жуук сескен, жүрегиле М. С. Горбачевтин жанында турган, онызы чын.

Бистин ороон бүгүн жер үстінде амыр-энчүни корырында ла албатызынын жадын-жүрүмин бастыра жанынан жарандыраарында жаңы ойгө жеткен, жаан билдирлү једимдер эткен. Бу жылдарда Совет ороон бойынын өзүминде жаңы текпишке көдүрилген, жаңы јолго чыккан — оны совет улус көзиле көрүп, көксиле сезип јат. Бүгүнгү тургузылган ээжилер, амадулар, жер үстінде амыр-энчү ле турза, бир канча жылдардын бажында, темдектезе, он жылдын туркунына, эки мун да жылга јетире текши ороонды да, бистин бойысты да жаан өзүмге јетирери јарт чокымдалып, иле билдирилип јат. Мен мыны текши айдып турган эмезим, оны бойымнын акту санаа-күүнимле сезип, ого бүдүп жадырым. Ороон ичинде бастыра көдүрилип турган сурактарды, бүдүп јаткан иштерди көрүп, угуп тура, кандый ойгө јеткенис! — деп, кижги сананар. Ороон мындый ойгө качан бирде быжу келер керек болгон. Жаңы өзүмдерге чыгарга, жаңы эп-аргалар, ийде-күчтер, жаңы јан-кылыктар, бастыра не-неменин жаңы аайы-бажы керек болгонында кайкаар неме јок.

Жүрүмде башталган бастыра кубулталарды, јангыртуларды, бастыра телекейде айдылып турган, жаңыс сөслө айтса — перестройканы угуп, көрүп тура, кижги бойынын јери, облазы, албаты-јоны керегинде сананар. Онызы јолду.

Откөн өйлөрдө болгон јастыраларды јалтанбай чикезинче айдып, бүгүнгү једикпестерди түзедип турган ару амадулу, акчек некектелү өйдө бойыстын жүрүмиске жаңыдан көрүп жадырыс. Бисте јастыралар, једикпестер бар ба? Олор бар да, ас та эмес. Айдарда, олорды түзедерине, ишти, жүрүмди жарандыраарына бир кижидий туруп чыгар керек. Ороон ичинде бастыра албатылар, республикалар, областьтар эмдиги иштерди элбеде ле билгир шүүп, жаан тузалу кубулталар эдип, жүрүмин турген жарандыраарына элбеде тартыжып жадылар. Бис узак сананып, билижип-ондожып, кыймыктанып турганчабыс, көп өй до өдүп, бу улу керекте артып каларыстан маат јок. Једетенине једип болбой, тудатанынан тудуп болбой, ас-мас ла једимдерге туруп та каларыс. Жүрүмди кичинегинин ала жаанына јетире, жаанынан ала кичинегине јетире терең шүүр, жаңы ийде-күчле иштер керек болуп јат.

Куучынды жүрумистин кажы ла жанынан, кажы ла темдегинин баштаарга јараар — ончозы ла сүреен керектү, сүреен

учурлу. Бир аай шүүлтелерди мен журт жерлердеги жадын-жүрү-мистенг баштайын. Бир уккан куучыным бар, ол менин санаам-нан чыкпайт. Ол биске тузалу деп бодоп турум. Жаткан жады-ныска ыраак жерден келген кижинин көзиле көрүп ийеликтер. Жастар, жайлар сайын өскө жерлерден улус келип, областьтын колхоз-совхозторунда иштегилеп жүргүлөйт. Ондыйлардын би-рүзи (ачык-жарык, ак-чек ле кижини болгодой) бир катап куу-чында бойынын ла бистин жүрүмди түнөйлөп, көргөн-билгени аайынча көп лө айдынган болуптыр.

— Отко салып жаткан агаштарарды ла көрзөм, ичим ачыыр — деп, ол кижини айткан дийт. — Кандый агаш! Кып ла кызыл тыт агаш. Оныла нени ле эдип аларга жараар. Бүдүн де жадыктарды эшелеле, ал-камык жөөжө эдетен агаштарды кезип-кезип, кулаштап жадыгар. Одын — ол ло.

— Бир катап бис жагыс ла көзнөктөрдүн рамдарына агаш аларга бир канча улус Кавказтан Карелияга барып жүргенис — деп, ол кижини айдыптыр. — Жол до узун, жобогон-арыган, бастыра чыккан чыгымдарын кижини айтпай да жат. Ондый ыраак-тан кижини ол агашты поездке салып, канча күнге экелип, кичееп түжүрүн, жетирип жат.

— Слер чын бай жерде жадып жадыгар — деп, ол кижини бис-тин жерди мактаган дийт. — Алтай слерди азырап, байыдып жат. Бастыразы ла жеткил — жагыс ла эдер-тудар керек. Же слердин эдер-тудараар, чынынча айтса, тын эмес. Эмеш-эмеш-тен ле, анаар-мынаар ла. Слер көп неме де этпей жадыгар. Жай-ым ла жүрерине мендейдигер. Күн өдөри слерге не де эмес. Бис жеристе бойыска да болзо, жаантайын кемжип, пландап жа-дырыс. Бисте иш көп. Ончозын өйинде, ончозын чынгдый эдип билер керек. Бисте таш та тегин жатпай жат. Бастырабыска ке-рек. Слерде, мында, таш та көп. Оны улус колго до тутпай жат.

Бу кижинин айтканында көп чын бар, көп жедикпестериске тийдире айткан. Ол агаш та керегинде биске көп санаар керек. Чын, Алтайыс агашла бай: тыт, мөш, кайын, чиби, жойгон ло онон дө өскөлөри. Кандый ла агаш бар, бистин жадыс билбес-терис те бар. Эдер улус олондон нени ле эдер, кандый ла жөөжө, кандый ла кееркеме... Ого улай база бир шүүлте келип жат: эмди бисте агаштан не-нени жонор, эдер устар да астаган ошкош. Андый устардын иштерин жарандыратаны бисте база элбеп, өс-пой жат. Кем оны өскүрөп? Өскүрзе, улус бойы ла өскүрөп.

Жер-Алтайыста өскөн алтын агажысты кичеейтени, ол учун бастыра ийде-күчле, совет жаңдарыска билгир ле эрчимдү ту-ружатаны — бистин кажыбыстын ла керегис. Алтайдын ага-жын үрей кезип, жерин үрөп тургандары бүгүн текши жарлу. Бу керекти түзедип жарандыратаны база сүрекей жаан керек болуп алдыбыста туруп жат.

Ол келген кижинин «слердин эдер-тудараар эмеш-эмештен ле, анаар-мынар ла» дегенинде база чын бар. Кажак-

ган-чедендериске, айыл-журтыска көрөөр. Жакшы эдип жадырыс па? Кеен, сүрлү бе? Жемирилип бараткан чедендер, жанду ла эжиктү кажагандар, айылдар да ас эмес ле болбой. Качан ол ончозы жаранар? Кем оны жарандыар? Бу бистин бойыбыстын ла жүзибис, бийигис-жабызыс эмес пе? Эмди тура бойыстын киребис ле ол туру.

Чындап та, эмеш-эмештен ле иштенип, эмеш-эмештен ле жүрүп турган улус болбойыс бис. Оны биске ончобыска терен санаар керек.

«Күн өдөри слерге не де эмес» дегени, мен бодозом, бисти база санандыар керек. Бис, алтай улус, жайым, мендебей жүрерин сүйүп жадырыс. Иш бүгүн эдилбезе, эртен-сонгзын бар, эмезе ойнодо, онын кийинде. Анайып ла айлар өдөт, оларды ээчий — жылдар.

Нөкөрлөр, мени билеркеерге-укааркаарга туру деп санаабагар. Керек — бастыра бистин жүрген жүрүмисти, жаткан жадынысты бир болгон бастыра ийде-күчибисле жарандыарында, өгжидеринде.

Мен бойымнын санаа-шүүлтемди айдып, улусты куучынга, ишке, жүрүмге болушкадый элбек санаа-шүүлтелерге кычырып турум деп айдарга, байла, жараар.

Озодо, Совет жаннан озодо өйлөрдө, бир ученый келип жүреле, Алтай — кеен жер, же онын албатызын солыыр керек дегени биске ачу угулбай жат па? Бис албатыга турбас албаты ба? Кайтканыс?

Тууартан келген бу да кижинин сөзи көзисти жаңы ачкан эмес. Жедикпестеристи бойыс та билерис. Же ол кижинин көргөниле бис бойыска база көрөр учурлу. Анчада ла бүгүн — жан кубулталардын ойинде, жүрүмнин жаранатан, өгжигетен ойинде.

Журттарыстын ич-тыш бүдүмдерине көрөктөр. Кезикте кандый боро, кураны журттар деп те айдар күүнүн келер. Олордын ичин балкаштан, уй-малдын өтөктөринен арчып болбос кайтканыс? Кижини санаанза, школдордын балдары да канчаны жарандырып салгадый. Деремнелердин ичинде өлөңи, чечеги өзүп, жытанып жадар жалаңдарлу болгон болзо, кандый жакшы болбос эди, бир канча керектерди олар до жарандырып салар эди. Ол ло Кавказтан келген кижинин айтканыла болзо, олардын айыл-журттарынын жанында өтөк, балкаш жатса, эмезе эбире туткан чедендери ондый-мындай коомой болзо, журт совет айылдын эезин тургуза ла кату каруузына тургузып, штрафтап, түрген жарандыар ой берип жат. Айыл-журттын тыш жанын көрөтөн комиссия жаантайын жүрүп жат.

Откөн жайгыда карындаштык Латвиядан айылчылар келерде, мен олардын бир бөлүгиле Шабалин, Ондой аймактардын журттарыла кожо жүрдим. Олордын жеристи көргөн, ол аайынча айткан сөстөри биске база солун болгон. Олор көпти ичинде темдектезе де, ончозын чыгара айдар эмес, бистин айалгабысты

билип, ондоп то жат, журттарын качан жарандыргай не деп, байла, санангылап та жат.

— Бис ончозын билип жадырыс — деп, олор бир катап айткан эди. — Улус бисти акту күүниле уткып жат, жеңилденетен жерлерди де өнөтийин биске белетеп салгандарына сүүнип жадырыс...

Мындый сөстөрди угала, кижинин ичинде база катап уялар да, кунукчылдуу сананар да. Лазарь Кокышевтин «Командировочный кижинин» деп үлгери такып ла санаанга кирер:

Уборшынды бедреп,
Уч кажаланын эбирди.
Чек шыралан турала,
Чедендерди кериди.

Кажаганга киреле,
Какайдан чочып жүтүрдү.
«Победага» отуруп,
Боочыны ажа конды.

Жети беристе барала,
Жерге жаны отурды
Культура деп суракты
Куучыны жок оңдоды

Жедикпестер керегинде айдып тура, кандый ла сурактарды катап-катап көдүрөргө келишип жат. Лазарь Кокышев бу үлгери түүктү алтан жылдардын башталарында бичиген, онон бери бирме беш жылдан ажып калды. Же жүрүмисте ол ло жедикпезис ол ло бойынча артканча.

Латыш айылчыларла куучындажып, көпти шүүжип, билишип турала, бир катап мынайда айткан эдис:

— Анчада ла журт жерлерде улус жадатан тураларды тударына слердин үренер керек деп сананып жадырыс. Бу жанынан слердин жедимдереер керегинде куучындар көп тб болгон... Журт жерлерде туткан туралар ич жаныла эптү де, кенг де, жадын-жүрүмгө жакшы да дешкен...

— Онызы ондый — деп, олор каруу бердилер. — Же Литвада бистен артык туткулап жат. Олордын тураларын көрөр керек... Же керектү туралар тударына слерге бис акту күүнистен болужар эдис.

Эмди албаты-жон аргалу-чакту жадып жат. Аракыдаш-сарагыдаш та жок. Ийде күчти кайдаар эдер? Кандый жолло барар, кандый жүрүм жүрөр? Анчада ла жинттер, жаш үйе тузалу жүрөтөн жүрүм керегинде сананар керек. Бу жанынан, мен бодозом, мындый бир шүүлтени чокым темдектеер керек: биске бүгүн строителдерди, агрономдорды, жерди, агаш-ташты жакшы билетен специалисттерди өскүрөтени сүрекей жаан учурлу. Бойынын ойинде үредүчилер, эмчи-врачтар, бичиичилер, журукчылар, артисттер, ученыйлар өскөн деп айдарга жараар. Олордын өзүни мынан да ары элбеер. Же бүгүн биске тыш бүдүмиле де, ич жаныла да жакшынак туралар тудуп билер специалисттер,

журттарды, городты жарандыра тудар архитекторлор сүреен керек болуп жат. Ол сүрекей жаан жайаандык иш. Бир ле кижги бойынын жаңы туразын сүрекей жакшы эдип тудуп алза, улус көрүже-көрүже журтты оноң ары жарандыргылай берер эди.

Жерди жакшы билер агроном областъта бар ба? Бу ла бистинг журттарда өскөн жийттерден жер ижин жакшы билер специалист табылган ба? Областын жерин жарандыратан сурак жыл сайын кату туруп жат. Ол анчада ла соок аймактарда жарт билдирлү. Малга азырал биске жаантайын жетпей жат. Олөң өзөр бө, өспөс пө? Мыны сананып, ондый жерлердин улузы жайгыда жаландарды, арка жерлерди унчукпай сакып аыктагылайт. Орө көргүлейт, эбире көргүлейт, кобы жиктерди ширтегилейт. Ку-мак кыртышту, бийик, соок өзөктөрдө өзөтөн өлөңдөрдү үрөндөп, жердин малга азырал берер арга күчин жарандыратан ишчилер бүгүн албаты-жонго, областъка, Туулу Алтайга сүрекей жаан болужын жетирер эди. Бүгүн жүрүмде олор жаан тоомжылу да, тузалу да ишчилер. Ондый улусты Туулу Алтай жийттерден сакып жат.

Суулар бисте — чын ла Алтай берген ырыс. Бистинг сууларыс ол эм, су-кадык берген ажыс. Оны мен анчада ла бир каттап Калмыкыяда бололо, жакшы сестим, билдим. Ол чөл жерде бистинг жердин сууларындый шанкыраган ак күмүш суулар акпай жат. Кажы ла айыл журт сууны жакып, машинала алдырып, садып алат. Онын учун кажы ла өрөкө бойына жаан ташбетон чан этирип алатан болуптыр. Ого бир эмезе эки машина суу урдуруп алала, оноң бойлоры аш-курсак азарга алар, азыраган малын сугарар, кийим жунар, мылчага тузаланар. Суу ондо кемжүлү, суу — акча. Бу темдек жер-сууны, ага-ш-ташты жакшы билип, баалап, кичееп, корыйтан суракты көдүрип жат. Бүгүн бис бастыра эбире жүрүмиске жаңыдан көрүп, жедикпестерди жоголторы учун эрчимдү туружарына ийде-күчти, эп-аргагы уулаңдырары керегинде чокым сананар керек.

Бүгүн кажы ла керек учун тартыжыгар деп жүрүм некейт. Кажы ла жакшы төзөлгөн иш — ол жедим. Ондой аймакта Кулады журтта жадын-жүрүмди айылу-башту өткүрерине уулаңдырган иштер көрүмжилү. Темдектезе, чочко тудатан деген улуска жарт жакылта берилип жат: азыраар болзогор, азырагар, же олорды тудатан ағылу жер болзын. Чочколор деремнеле чубажып, жер үребес учурлу. Бу текши журттыг жөби.

Ненин учун мындый ээжилер кажы ла журтта болбой жат? Өскө журтсоветтер, колхозтордын ла совхозтордын башкараачы ишчилери жадын-жүрүмди канайда башкараарын канайып төзөгилеп жат?

Бастыра ийде-күчин жаңыс ла пландар будурерине салган башкараачылар көп жедимдерге жедип болбой жат деп жүрүм көргүзөт. Кезик ондый ишчилерге көрөр болзон, пландарды ла санапган, ол ло керегинде куучындаган турар, улустын, журттын жүрүмн тууразында артып калар. Жаңыс ла пландарды эмес, бастыра журтта жүрүмди башкарып, ол учун элбеде сананар,

улустың жүрүминде кажы ла сурак учун туружар керек болгонун жүрүм иле көргүзүп, билдирип, некеп жат. Улаган аймакта «Совет Алтай» совхозтын директоры нөкөр А. В. Санаа хозяйствонун пландарын бүдүрип тура, улустың жадын-жүрүмин элбеде сананып жат. Журт жерде музейди ол тегин төзөгөн эмес. Базырыктын курганынан чыккан теп ле тегин агашты — тоормошты музейде көрүмжилү жерге салдырып койгон.

Эки муң жыл мынан озо болгон агашты көригер, санангар. Ол тушта кандый кижы мыны колыла туткан, жандаган?! Ол тушта бу ла жерде кандый жүрүм өткөн!.. Бүгүн бис кандый?..

Партиянын Көксуу-Оозындагы райкомынын баштапкы качызы нөкөр А. Т. Подкорытов көп жаан сурактардын ортозынан улустың жүрүми, историязы ла бүгүнгү эн учурлу сурактарын көдүрери — эмдиги өйдин ижи деп, бичиичилерле жөптөжип, ол учун туружарын некейт. Улустың кажы ла сурагы ого жуук болгоны ого ийде-күч ле једим берип жат.

Бүгүнгү жүрүмис аайынча санаа-шүүлтелер көп. Кезик-кезик ле сурактар аайынча слерге айдар деп санандым. Слер база кожо шүүжереер, айдараар деп иженип турум.

ОРУС ҰЛГЕРАЛИКТЕН

Борис Куняев
(Рига)

АЙ-ЧАЛЫН

(Ұрлик ұлгерлер)

ИСКУССТВО ЧОГЫ

В. Чукуевке

Кажат. Кадын. Кайалар.
Камык өйлөрлө тынылар.
Каразан, кандый да кыйулар
Кайадаг сеге танылар.

Кажы ла чийү учурлу —
Кадай ла чике тартылган.
Андар. Анчы. Амыргы.
Амыр ла жайым јуралган.

Этюд байлык ла жаан эмес,
Је элбегин, чокымын не дейзинг.
Озогы устынг ок-элес
Ойгор сабарын сезедим.

От-Күн. Ок-јаа. Ан. Тайга.
Ончозы јүрүмдик, биске јарт.
Онойып јебрен Алтайдаг
Онбос искусство башталат.

АЙ-ЈАРКЫН

*Шатра Шатиновтыг
Айсулу кызычагына*

Ак тумандары јалтыган сындарда,
Алтын мөжи јайканган кырларда
Айсулу деп алтай кыс адалган,
Ай-јаркын деп учурын улус јартаган.

Ургун жагмырга јорыкта учураганыс,
Уур булуттар ўстибисле жылышкан.
Јабаганнын јаламалу ажусында турганыс,
Јазырап јалкындар јаныбысла сунушкан.

Кырдын салкыны кыйгак ла өткўн,
Кыйгыбыла јўзисте ачу јалаган.
Је койчынын айлында кеен Ай-јаркын
Кожоныла айылчылар јўрегин жылыткан.

Эрке ле тўрўл бу јебрен кожонго
Элгелип булуттар тарап качкан.
Јабаганнын јаламалу ажусы солонгыга,
Јаркынду кўнге мызылдап чыккан.

МЕНИН СЫЙЫМ

Коркышту чакпынду Кадыннын ўзўгинде
Козыр ла бырчыт кайа таш турган.
Коштой поэттер чыккан кўнимде
Кокырлап меге оны сыйлаган.

Ол меге јараган токынал јогыла,
Оодылбас-сайалбас бек табыла.
Калапту јалкындар канча ла кадалза,
Казыр толкулар канча ла калыза,

Турат ол јеринде чактан чакка,
Кадында кайаны мен эске аларым,
Ол ўштўлерге коркымјы салат,
Ол — ады јок, мўнкўлик солдат.

Качан бир шыркам тыныма јетсе,
Ксалганчы типилтте, карыкчал чийўде
Кадында кайаны мен эске аларым,
Калапту тартышта нўкўримди алкаарым.

Константин Козлов

КАЙСЫН КОЖОНДОЙТ

Толку шуулайт. Суу агат.
Тондолып јаратка согулат.

Өлбөс, мөңкүлик тиллиле
Өйлөргө куучындайт нени де.

А туулар үсти чап чаңкыр,
Тудамча булут таппазын.
— Ка, топшуурынды алзан, —
Кайсын нөкөрүмди сурайдым.

Кайсын турат. Топшуурын тудат.
Каран тындайт кылдарды.
Жайладып ончо буудакты
Жайым кожон башталат.

Кайсын кожондойт. Көстөрүн жумат.
Кандый да солун телекейге
Кожонгыла мени кычырат,
Кожо апарат ээчиде.

...Туман, кандый да караңуй,
Тууларды кенете туй алат.
Эбире кайда ла сыгыт-ый,
Элдинг жайнузы угулат.

Огы жок түштий, канайдар,
Ол телекей элестелет.
Трахом көстү айылдар
Тагдактап алган көргүлейт...

Туш болзо, ол — жаман ой,
Түрген-түкей өткөй.
Жаңы кожонгыс капшай
Жаңарлап кылдардан чыккай.

Жаңыдан толгойт кылдарды,
Жаңарлайт Кайсын, көөрөгөн
Коммунисттер экелген
Кару Совет законды.

Ленин баатыр, ойгор баатыр
Кеп-куучыннан Алтайга келет.
Мөңүн тагдак, алтын тагдак
Мөндүр-Соккондо жарый түжет.

Туулар үсти чап-чаңкыр,
Тудамча да булут жок.
Озогы нөкөрүм, Кайсын,
Ойно үнингде карык жок.

ЈИИТ ШИНЖҮЧИЛЕРДИН ШҮҮЛТЕЗИ

КОСКОЛОН АЛДЫНДА

Алтай калыктын түүкизининг энг кызаланду тужы Манжы-Кыдат деп јеек јутпа Төрбөн-Ойродыстын төзин томырган ойгө келижет. Је бу жылдарда болгон керектер чала шингделген, јастыра да шүүлтелер ас эмес айдылган. Ойрот каандыктын бистинг түүкистеги јакшы учуры керегинде бичип турган кижин јок. Алтайыстын Ойротло тудуш чагын ајыктаган түүкичилер ол өйлөрди кара көжөгөлө бөктөп, јангыс јамандаарга чырмайган. Олор Ойротты алтайлардан калан јууган деп бурулайт. Је каланы јок каандык јердин үстинде болгон бедиг? Ойроттор бойында, алтайлар чылап ок, каанына калан төлөп турбай. Соңында орус та каанга калан төлөгөн эмейис. Ойроттын башкарузы торо жылдарда, алтайлар кырылып калбазын деп, болужын да јетирип туратан. Темдектезе, 1738 жылда јайгыда Түренг деп атту ойрот кумандылардан ла чалкандулардан калан јуурга келерде, олор аш бүтпегенинен улам торолоп, өлгөндөринин тоозы 170 кижиге једе бертир. Түренг өрө-кумандылардан Токойош Топаевти, төмөги кумандылардан Карабаш Бохтинди, чалкандулардан Куртуш Кыштыкинди Ойроттын каанына Калдан-Серенге апарган. Калдан-Серен олордон ненин учун калан бербей турганын сурап уккан. Орус документте Карабаш јанып келеле, мынай куучындаган деп айдылат: «Галдан дал из своей казны 200 выбоек и приказал раздать в тех трех волостях скудным ясным людям для прокормления».

Калай да көрзөбис, Ойроттын биске јеткен јакшызы иле билдирет. Төс башкарулу ла ийдези јаан орооннын канады алдына отурганы, ас тоолу ла чачыны јаткан алтайларга тынын коруп алар арга берген. Түштүк јаартынан Кыдатты бийлеген манжылардын, бадыштан казахтардын. Орто јүзининг ле өскөзининг де биске уулангадый канду јыдаларын шак Ойроттын куйагы кайдыктырган эмей. Соңында, XX чактын баштапкы жылдарында, алтай калыкты национальный базыпчыккы удуга көдүрерге албаданган јарлыктарыс Ойроттын учуры керегинде мынай үлгерлеери јолду:

Месяцу, солнцу подобный
Победитель Ойрот наш,
Нашим головам с косами,
Охрану давший Төрбөн-Ойрот!

! Алкыштын сөстөри бистинг өйгө јүк орус тилге көчүргени аабынча јеткен.

Жаңы бек болгонынан улам, Баатырдан ала Калдан-Серен божоорго жетире, жүс жылдан ажыра, Ойроттын ич бойында жан чугаан да болбогон. Каан тайчыларга, нойондорго ло жайзандарга өштөжип, бой-бойыла жуулажарга тап берген эмес. Ич айалга аайынча анчада ла XVIII чактын баштапкы жарымы, жоткон алдындагы тымыктый, сүрекей амыр болгон.

Ойроттын бичиги де алтайлар ортозында элбек таркап, бистин азыйгы чырбаал¹ бичигисти солыган. Жайалталу Зая-пан-диганын 1648 жылда эски моңол бичикке² төзөлгөлөнүп жазаган үзүк³ деп атту бичиги кычырарга ла бичнирге эптү, үр-нерге белен болгон.

Жүк Москванын архивтеринде алтай жайзандардын ла темичилердин үзүк бичикле бичиген ондор тоолу самаралары, черттери, жетирүлери бар эмтир. Ада-өбөкөбистин алтын сөзин кепке базып, элбек жонго жетирер ой жеткен деп бодойдым. Ара-сейдин архивтеринде арткан үзүк бичиктер орус жамылуларга учурлалган. Онын учун ончозы Ойрот элдин окылу тилиле ойроттоп бичилген болгодый (орус жамылулардын тилмештери ондоор эдип).

Алтайга XIX чактын ортозында келип жүрген жорыкчылар жайзандарда үзүк бичиктер бар эмтир деп темдектеген. Олордын тоозында, байла, алтай да тилле бичигени бар болгон. XVIII чактын орус документтеринде алтай жайзандар бой-бойыла самаралажып туратаны керегинде айдылат. Шак бу самаралар алтай тилле бичилетен болгодый. Совет жаннын баштапкы жылдарында жайзандардын үзүк бичиктери ээлериле кожо жоголгон ошкош.

Ойроттор ло бистин угы-төзисте де текши тазылдар ас эмес ийне. Ойроттын каандары чорос сөөктү болгоны керегинде кычырган алтай кижги, бу бистин Чорос-Гуркинге карындаш улус туру не деп айдар. Ойроттын жанжыгузын бузуп, чоростор отуратан ширеени блааган Амыр-Санаанын сөөги база алтай улустыйынды — чагандык.

Бис Ойроттын жанжыгуларынын улалтаачызы деп санаа алтай калыктын көксине терен элбегенинен улам, бистин автономиялу облазыс та озо баштап Ойрот деп адалган.

Төрбөн-Ойродыстын төзи чирип-жыдып 1745 жылдан ала башталган. Бу жылда, тоомжызы жаан Калдан-Серен өлөрдө, онын ордына ортон уулы турган. Же төрт жылдан жан блаашкандар оны өлтүрүп, ширееге Калдан-Сереннин сурас уулын Нама-Торчыны көдүрген. Укту-төстү ойроттордын көп сабазы Нама-Торчыны жабыс көрүп, онын каан болгонын жаратпаган. Анчада каан укту Табачы нажызы Амыр-Санаа нойонло кожо

¹ Наукадагы ады жөбрен түрк руникалык бичик.

² Эски моңол бичик чырбаал бичиктин эптүлөп салган уйгур айрызынан бүткен

³ Үзүк бичиктин бир ады «тодо» (алтайлап жарт дегени), «үзүк бичик» дейтени база бар.

Нама Торчыга удур тартыжып, 1753 жылда оны өлтүргөн. Табачы кааннын ширеезине көдүртерде, кезик нойондор ло жай заңдар оны жөмөбөй, каан эдип Намкы-Жыргалды көстөгөн. Ж. Табачы база ла Амыр-Санаанын болужыла атаркагандардын тынын үзүп салды.

Болушканы учун Амыр-Санаа Алтайды ого берип ийзин деп сураптыр. Табачы, «жангыс жерде эки каан болбойтон» деп мойноп ийерде, ол 1754 жылдын жазында черү жууп, жуулажарга белетенген.

Мыны уккан Табачы, нойондорго ло жайзаңдарга черүлери ле кожо кааннын өргөозине тургуза ла келзин деп жакару ийттир. Алтайдын он жайзаңгы черүзин каанга болужарга бачымдаш жоктон аткарган. Орустардын Кин-Алтайга туйка жакыл талу ийген кайучызы Андреян Беседный Кутук-жайзаң мынай куучындады деп бичиген: «Уходили де они все на службу к Дебачи-хану на выручку, которого де и выручили, а Амур-санаа ноена и ево землю всю разорили, жен ево и детей, скот и живот... обрали и привезли в свою землю и разделили по себе, а Амурсанай... бежал в трехстах человеках в мунгальскую землю через Телецкое озеро». Онон ары Беседный Кутуктын айлында Амыр-Санаанын жөөжозинен жедишкен алтын-мөңгүн ле кееркедип, торко-мандыкла кыптап салган эки кайырчак коргони керегинде бичийт. Амыр-Санаанын мал-ажы ла айыл ичи алтай жайзаңдардын колына киргенинен бодозобыс, Табачыга алтай черү жаан болуш жетирген болгодый.

Амыр-Санаа качып жүреле, манжыларла эптешкен. Эжен каан¹ ого жаан жамы берип, Ойроттын ширеезине отураарга болужайын деген.

Манжылар Ойротты бактыраарга жаан черү белетеген. Жууга аткараарга манжыларла кожо түштүк ле калка моңолдор, кыдаттар ла Эжен-кааннын жеринде жаткан өскө дө укту улус жуулган. Черүнинг текши тоозы кезик бичиктерде тогус түмен, өс көзинде жирме түмен болгон деп айдылат.

Табачы, алтай жайзаңдарга иженип, өргөозин Туулу Алтайга көчүрерге турган болгон. Мында коруланып болбозо, орус тардыг Жаш-Турадагы шибеезине жууктаарга, ол Кадыннын кечүлеринин кажызында ла алты кемедег белетеп салзын деп жакарган.

Табачынын жууп алган үч түмен черүзининг көп сабазы, манжы-кыдаттарды Амыр-Санаа баштап келеткен деп угала, жуулажарынаг мойноп, черүден качкан.

Амыр-Санаа 1755 жылдын күүк айында Табачынын арткан калган черүзи турган Текес сууга жеткен. Табачы черүзин ча

¹ Ол тушта Кыдатты Эжен журттын (орустап династия Цин) кээны башкарган Бу кыдаттардын бойынныг эмес, манжылардын журты. XVII чактыг ортозында кыдат жамылулар, түймөп чыккан кара калыгынын бажына чыгып болбой, коштой жаткан манжылардан болуш сураган. Онызылары, болушкан аяс, кыдаттарды билеп алган.

чып, жуу-согуш жоктон качып барадала, жайгыда олжолодып ийген.

Амыр-Санаага баштаткан манжылар Ойротко жуулу киргенин угуп, алтай жайзандар коруланарга белетенген. Ол керегинде А. Беседный мынай жетирген: «Они и с войским своим збираютца как будто вместе вниз по реке Еле и то их собранное войско стоит сот до пяти. Токмо еще не все тогда были в зборе. С ружьем, с сайдаками и копьями...» Омбо жайзан ол ок ойдо А. Беседныйга комыдаптыр: «Люди мои лето и зиму находятца ко опасности от Амурсаная по караулам и на войне. И дома почти никого нету...»

Тус-Колдин жанында турган манжы черүдөгү Омбого элчилер келип, Алтайды жайлатсын, мында Амыр-Санаа жадарга турган деп некеген. Табачынын жакарузы жоктон слердин некектегерди бүдүрөр жаным жок деп, Омбо-жайзан мойноп турарда, элчилер ач үрөнөөрди де жок эдип кырып саларыс деп коркыткан. Омбо, овдый болзо бис орустын шибеелери жаар ырбай берерис деерде, манжылар Опо до сууга жетире качып, Арасайдын коруланатан кыйузын да ашсагар, түнгөй ле тудуп аларыс деген эмтир.

Бу ла күндөрдүн бирүзүндө Жолодогы жуулып жаткан черүниң таргаларына² Ойротко кыйулаш жаткан алтай журттардан самаралу жарчылар мантадып келген. Амыр-Санаанын черүлери катап ла табарган, калык-жонды олжолоп, мал-ашты айдап турган эмтир. Алтай жайзандар, черү жетире жуулгалак та болзо, табарткан журттарга тургуза ла болужар деп жөптөжин, текши черүзин Амыр-Санаанын тонокчыларына удуратандырган.

Табачы жендиртип, Эженниң черүзинин Күн деп атту таргага баштаткан үч мунг кижилү бөлүгү Чуй ичине, Чадак таргалаган үч жүс жуучул Туулу Алтайдын кин жерлерине, база эки мунг черү Берел сууга жедип келерде, алтайлар курчуга кирбей жуулажып туруп, тескерлеер арга болзын деп, жаан черүзин орус шибеелерге жууктада көчүргөн. 1755 жылдын күзүндө алтай жайзандардын бириктирген черүзи Себи-Оозында токтоп, Эженниң черүлери келгедий жолды бөктөп алган. Туулу Аятайдын түштүк келтейинде журтаган улустын кезиги черүле кожо ырбап, черүниң кийин жанында сегизен чакырым кире ыраатында Кадын ла Ташту сууларды жакалай турган.

Кезик жайзандар жуучылдарын текши черүге кошпой, алдынан бойы аргаданган. Темдектезе, Эре-Чуйдын жайзандары Жарынак ла Кыргыз жаткан жеринен көчпөйтир.

Кан-Чарасты элеген Омбо база жеринде артып, манжы-кыдат кыстап келерде, Арасайдын шибеелерине жууктаарга, Чарас төмөн ырбаган.

Эрчиштин онг жарадында, онын Берел, Нарым, Буктурма, Курчум, Уба деп кожоолорын жакалай³ ла кезектей эмдиги Көк-

¹ Жоло.

² Черү баштаачылар.

³ Эмди ол жерлер Казахстанга кирет

суу-Оозы аймактын жеринде жаткан алтайларды башкарган Кулчугай-жайзаң орустардын Усть-Каменогорский шибези жаар ырбаарга белетенген.

XVIII чактын онынчы жылдарында чөлдик Алтайдан кызаланду айалгадан улам, Ойротко көчкөн алтайлардын төрт аймагы алдында жаткан жерлерине бурыларга амадап, база Усть-Каменогорск жаар жууктаган. Олордын Жаан-Теленит деп адалганынын жайзаңы Эркин-Кашка болгон, Ортон Телениттийи — Байсур-Бакшы, Кичинегинийи — Аңыр. Жаан-Телениттен айрылган аймакты Байгороктын уулы Бату-Мөңкү башкарган.

Комды сууны жакалай, Буурыл-Токой деген алтайда¹ жаткан Чадак ла өскө дө алтай жайзаңдар манжы-кыдатка бактырткан. Соңында олордын кезигин, темдектезе, кыпчак сөөктү Эзенин уулын Чадакты манжылар Эре-Чуйдын ла Кин-Алтайдын калык-жонун бактырарга ийип туратан.

Мынай турганча, Амыр-Санаа манжыларга удур түймөп чыккан. Ол Эжен-каанла жөптөжөр тушта, Ойроттын кааны болотон эди. Же Ойрот бактырылган кийинде, манжылар оны төрт жара бөлип ийеле, Амыр-Санаага жүк бир бөлүгүн берген. Мынан улам ол 1755 жылдын сыгын айында Калканын бадыжында турган каруулдарды тоскырып, жарым мунду черүзүн ээчткенче Или суу жаар, Ойроттын төс жерлерине ууланган. Бого келеле, бойун Ойроттын кааны деп жарлап, Эжен-каанла жуула-жарга белетенген. Ол Омбону черүзиле катай өргөөгө алдыртарда, онызы барбайтыр. Алтайлардын өскө дө жайзаңдары, Амыр-Санаанын өчинен коркып (алдында Табачыга болушкан учун), өргөөгө келзин деген жакаруны бүдүрбеген ошкош.

Ойротты экинчи катап бактырарга Эжен-каан төртөн түмөн черү жууган.

Ойроттын ла Алтайдын бозогозына токтодып болбос жаан түбек жууктап келеткен...

Г САМАЕВ, аспирант

¹ Бу жер эмди Моңол республиканын Байан-Өлгий ле кезектей Кобдо аймактарына кирип жат. Алтайлардын калыктары Кобдо (Комды) аймакта эмди де бар. Олорды моңолдор алтай ураңкай деп адайт. Олор эмди моңол тилге көчүп калган. Байан-Өлгий аймакта алтай ураңкайлар эмди де бар. Онын жерине XIX чактын бежсинчи жылдарынын учкары ла алтанынчы жылдарында керей-казахтар кирген.

АЛТАЙ КУУЛГАЗЫНДУ ЧӨРЧӨКТӨРДИҢ JAҢЖЫККАН КЕПТЕРИ

Совет фольклористиканын јединип алган јединдерине таянып, алтай куулгазынду чөрчөктөрдиг поэтиказын шиндеп, олор славян калыктардын чөрчөктөринен канайда аңыланып турганын көрөргө, бис Түштүк Сибирьде алтайларла колбулу јаткан, тилиле, јадын-јүрүмиле, јандаган јаңыла алтайларга јуук калыктардын (тува, хакас) куулгазынду чөрчөктөрин тундештирү эдип алып јадыс. Ненин учун дезе, бу калыктардын оос үлгерлик чүмдемелдеринин өзүми, угы-төзи јуук. Олордын чөрчөк-энчизинде текши, түнгей сюжеттерлү куулгазынду чөрчөктөр бар. Чөрчөкти куучындайтан тушта тузаланатан эп аргаларды тундештиргенисте, бу калыктардын чөрчөктөринде көп кеберлеш ле учуры жаңыс эп-аргалар бар болгоныла коштой, кажызынын ла чөрчөктөринде олордын тилинин, көрүм-шүүлтезинин бойы алдынан аңыланып турганыла колбулу башкалары болот. Анчада ла эрмек-куучыннын тургузылганы, тилдин канча кире өйлөрдиг туркунына бир калыктын текши тили болуп бүткени, онойдо ок јербойынын эл-јондорынын тилинде ас-мас башказы ол эмезе өскө калыктардын чөрчөктөринен кирген чүм-јаңдар, эп-аргалар, калыктардын исторический јол өткөнинен улам болгон кубулталар база чөрчөктөргө салтарын јетирип, олорды коштой јаткан калыктардын чөрчөктөринен аңыландылар.

Алтай чөрчөктөрдиг поэтиказын ајарыңылу шиндегенисте, чөрчөкти куучындаарында бойынын аңылу эп-сүмелери бар болгоны јартамал јоктон иле билдирет. Чөрчөкти баштаар ла божодор тушта, сүр-кеберлер јураарында, чөрчөктө болуп турган бир керекти экинчизине көчүрерге тузаланатан турумкай јаңжыккан сөстөр (кептер) бар. Ол кептер чөрчөктөг чөрчөккө көчүп турар. Фольклористикада бу жаңжыккан кептер баштангы (начальные), орто (медиальные), уч (конечные) формулы — кептер деп адалат.

«Јаңжыккан кептер» деп сөсколбу румын фольклорист Н. Рошиянын «Традиционные формулы сказки» (М., 1974) деп ижинен алынган. Онойдо ок бу статьябыста адыг эл-јондордын куулгазынду чөрчөктөринин поэтиказына учурлалган А. Алиеванын «Поэтика и стиль волшебных сказок адыгских народов» деп бичигин, орус чөрчөктөрдиг шинжүчизи Н. Герасимованын иштерин тузаланып јадыс.

Чөрчөкти куучындап баштаар тушта тузаланатан жаңжык-

кан кептер чөрчөктөги керектин өдүп турган ойин, јерин, пер-сонажтарын, чөрчөктин башталатан учуралын (исходную си-туацию) көргүзөт. Чөрчөкчи баштагы кептер ажыра угаачы-ларды јилбиркедип, соныркадып, күүн-санаазын көдүрүп, чөр-чөкти лаптап, ајарынғылу тыңыдарына белетеп јат. Чөрчөктө өдүп турган ойди көргүзөтөт кептер, чөрчөктин аңылу јүзүн темдектери аайынча, јаантайын өткөн керектерди керелейт, је ол качан да чике көргүзилбес, јарты јок, өткөн лө ой болор. Темдектезе, мындыј баштагы кептер учурап јат: «Бир катап... јуртаган», «мынан озо Алтайда...» (Кайчы-Мерген). Бу кептер-ге көрө «озодон озо, озо чакта» дегенинде өткөн ой чактарли кемјилип, тереңжий берген. Ол эмезе ойдин узагын чөрчөктө «сүрекеј» деп тыңыдар учурлу сөстин эмезе «јебрен» деп сөс-төрдин болужыла тереңжиде көргүзөт аргалу. Темдектезе: «Сүрекеј озодо Алтайда Танзаган деп кижі јуртаган» (Танза-ган), «јебрен чактыг ойинде Јер-Алтайда...» (Јарым-Кулак).

Кезик чөрчөктөрдин башталганында ойдин өткөн кеми ар-бүткеннин јуруктары ажыра берилген: «Озо-озо, мынан озо, эмдиш кызыл тыттар, чабаа четтер јерден көрүнип өскөлөк тушта... Јокту кижі јуртаган» (Јыланнин эрјинези). Тува калыктыг чөрчөктөринде андый кептер улам сайын учурап ту-рар. Темдектезе, мындыј јилбилү кептер бар: «Мындыј, эртө чактыг эртезинде, озогы чактыг бажында, сүт-көл чалбаа. Сүмер-Улан төг турар тушта, текенин мүүзи тегериге тийип, төөшн куйругы јерге сүүртелип турар тушта неме эмтир» (Ты-ва тоолдар, Кызыл, 1955, 162 с.). Бу учуралда бурят чөрчөк-төрдин шинжүчизи Е. В. Баранникова озогы албатынын миф көрүм шүүлтелери бар деп темдектейт (Бурятские волшебнo-фантастические сказки, 1978). Ненин учун дезе бу кептерде ки-жинин јер-телекеј, ар-бүткен төзөлгөни керегинде бодолгон са-наа-шүүлтелеринин, сүр-көрүмнин жаңылгазы сезилип јат. Је чөрчөктө мындыј кептер кокыр-ойын, соот каат кеберлү эдип јазалган, мынайда кеј-кебизин куучынла чөрчөкчи тындап турган улусты чөрчөктин ороонына кийдирет.

Түндүк алтайлардын куулгазынду чөрчөктөрин алар болзо-быс, олопло јилбилү баштаны кептердин бирүзи — ол өткөн лө тургуза ойди өнөтийин алыштыра колыштыра, кокыр кептү эдип салтаны. «Алдынанын арјанда, эменин перјанда Ак-Ка-ан јуртап јаттыр» (Алты каракту Карагыс) деп айдарда, ой де-зе көскө көрүнер сүрлү, колго-бутка тудулып турган немедей. «Ойдин ары јанында, бери јанында» дезе, кижинин санаазында ой кандый бир предмет болуп, тура берет. Бу темдекте, бай-ла, тилдин өзүп келгенинин бир тектири, ненин учун дезе, ой сүр-кебердег ырап, абстракт ондомол болбой турган.

Орус чөрчөктөрдө действие јарты јок јерде («кезик каан-дыкта, кезик государство») болуп турган болзо, алтай куул-газынду чөрчөктөрдин көп жарымында керектер Алтайла кол-булу болгоныла аңыланып јат. Алтай — ол, бир јанынан, ал-

батынын жаткан, өскөн-чыккан төрөл жери, онын күүн-санаазы-ла, жүрүмиле тудуш. Чөрчөктө албаты бойынын Алтайны текши сананып тапкан (фантастический) чөрчөк жеринин сүр-кеберлериле бириктирет. Чөрчөктөрдө жаантайын Алтайда болгон деп айдылбай да турган болзо, алтай албаты чөрчөктөрдүн сур-кеберин, анда болуп турган учуралдарды, геройлордун кылык-жанын, ар-бүткеннин журуктарын журтаган жериле, бойынын он-домолдорыла, жүрүмиле, жаңжыккан жагыла, көрүм-шүүлтелериле колбоп жат.

«**Жебрен чактын** ойинде **Жер-Алтайда...**» (Жарым-Кулак) деген кепте, экинчи жанынан, Алтай сүреен элбек учур алынып, жагыс ла алтайлардын жаткан жерин эмес, же бастыра айлу-күндү жерди де темдектеер аргазы бар эмтир. Бу учуралда керек чике Алтайда эмес, жер үстинде болгонын керелейт. «Алтай — ол Жер» деген текши учурлу.

Онон ары көргөндө, баштаны кептер жүк ле текши жерди көргүзөтөн эмес, же чөрчөктүн геройы кандай жерде жатканы, ады-жолы, онын жадын-жүрүми керегинде айдат. Бис оны баштаны кеп-характеристика деп адап жадыс. Темдек: «**Жүс будакту темир теректин** төзинде, жүс толыкту кара көлдин жарадында, жабынчы жок айылда, коркок агаштый, энчейип калган Кабру деп өбөгөни, **Кара-Көс** деп эмегени эки кижн журтады» (Эржи-не). Чөрчөктө ой керегинде чике жетирү эдилбейт. Куучынчы керектин өткөн ойин керелебей, ого жаан ажару салбай, тургуза ла геройдын жаткан жеринен ары көндүгөт. Онын жери мифический, сырангай ла аңылу жер болуптыр. База бир андый ок кептердин бирүзи: «**Ак тайганын** колтыгында, аржан суунын жарадында, саап ичер уйы жок, агдап минер ады жок, үч кысла кожо карган өбөгөн-эмеген журтап жаткан» (Ачап байла тартышканы).

Лаптап ажаарар болзо, бу жаңжыккан кептер куулгазынду ла кай чөрчөктөрдө элбеде учурайтан болуптыр. Геройдын жаткан жери, жадын-жүрүмунин айалгазы турумкай жаңжыккан үлгөр кептердин болужыла жазалган. Куулгазынду чөрчөктөр кай чөрчөктөрдөн темдектери жанынан чик жок башка да болзо, же олор бирлик күрмелгенди бойлорынын аайына элтештирет.

Кезикте куулгазынду чөрчөктөрдө геройдын жаткан жери, тудунган-кабынган немелери, иштеген ижи де керегинде айдылар: «**Озогы чакта** Алтайда **Караты-каанын койлорун кабырган**, эки кара эчкилү, эки койлу, эки чоокыр уйлу, **көб-боро атту Кайчы** деп өскүс уул **Эмилчи** деп эмегениле кожо жаткан» (Кайчы-Мерген). Орус албатынын куулгазынду чөрчөктөринде бу мындый чып ла чын жүрүмде болгон немедий журуктар учурабай жат. Алтай куулгазынду чөрчөктөр социально-бытовой чөрчөктөргө жууктажып, олорло колбу тудуп жат. Андый учуралдар орус куулгазынду чөрчөктөрдө барын чөрчөк шиндеечи Э. В. Померанцева көргүскөн (Русская устная проза. М., 1985, 56 с.)

Чөрчөктөрдө элден озо геройлордын жүрүмүн өнөтийин жабы-
задып, олордын арга жок жокту-гойузын баштапкы жолдордо кыс-
карта бир канча сөслө чокум айдып, олордын болужу жогын
жажы, тыш бүдүми ажыра тереңжиде чийе тартып, мынайда
айдылар: «Караан аназыла он эки чашту оолач чаттыр. Кийер
кийими де, ичер ажы да чок, эски үйечекте чаттылар» (Оолач).

Бастыра алтай куулгазынду чөрчөктөрдүн бажында толо,
телкем, жаркынду журуктар берилип турган деп жөпсинерге бол-
бос. Кезик учуралдарда чөрчөкчи баштагы кептерди кенитпей,
көп оок журуктар журабай, кыскачак кептерле баштап жат. Ол
кыска кептер кайда болгон, качан болгон деген сурактарды
аңылабай, тургуза ла чөрчөк неден башталганын жартап, дей-
ствиени түргөн көндүктире берет. Темдек алалыктар: «Бир ка-
тап Өскүзек деп аңчы андап жүрерде, ого түлкү туштап бар-
тыр» (Түлкүчек ле Өскүзек), эмезе: «Ньянгызактын ада-энези
өлө берди» (Ньянгызак), «Козыр ташту кырда түлкү уйуктап
жаткан» (Кудачы тулкү). Мындай учуралдарда чөрчөкчи бойы
нын куучынын кыскартып, онын тебүзүн тыңыдат. Бистин
санаабысла болзо, куулгазынду чөрчөктөрдүн жанжыккан тел-
кем, сүрлү баштагы кептеринин учуры жылыып, чөрчөктөр те-
гин ле куучындарга жуукташтыра айдылып, олорго кеберлеже
бергени деп бодойдыс.

Европанын чөрчөктөри чөрчөк баштаар алдында айдатан
аңгылу, бойы алдынан жанжыккан жылбилү кириш сөстөриле
(присловие, присказка) база аңыланып жат. Ол сөстөр чөрчөктө
болотон керектерле колбулу эмес, ус чөрчөкчилер оны бойлоры
таап, эптү, жараш кокыр эдип тузаланатан деп шинжүчилер
темдектегилейт. Андый кей-кебизин сөстөр чөрчөктө профес-
сионал чөрчөкчилердин чүмдемелдери боло берген деп бодой-
дылар.

Алтай, тува, хакас калыктардын чөрчөктөрүндө кокыр баш-
тагы кептер бар деп бис айтканыс. Ол кептер ар-буткеннин жу-
руктарын журап, олор ажыра чөрчөк кандый өйдө болгонын ке-
релейт дегенис. Орус чөрчөктөрдүн присказкалары чөрчөклө бир
де колбулу эмезин көргүзөргө чөрчөкчилер: «Бу эмди тургуза
чөрчөк эмес, чөрчөк оного болор» деп жат. Алтай чөрчөктөрдө
андый кириш сөстөр (присказка) чөрчөктин баштагы кептери-
ле бириге берет.

Алтай куулгазынду чөрчөктөрдө, күнчыгыш славяндардын
чөрчөктөрүндө чилеп, чөрчөк качан да чын болбогон деп ке-
зем жөптөйтөн баштагы кептер учурабай жат, не десе бу чөрчөк
айдарынын жанжыккан турумкай эп-аргазы, чөрчөкчилер оны
буспайт. Карын, чөрчөк чын болгон деп жөптөгөнни угаачылар-
ды соныркадат. Анчада ла балдарга айтканда жарамыкту. Чөр-
чөк чын болгон керек деп айдып тура, чөрчөкчилер угуп тур-
ган улусты геройлорло кожо ачымчылу жерде ачындырып, сүүн-
чилү жерде сүүндирип, бойлорун олорго бодоп, чөрчөктө ай-
дылган күч керектерди шүүп, оны санаазында айландырып көр-

зин деп амадаганы. Чөрчөктөр калыктын үрөнөтөн бичигине тунгей болгон деп айдарга жараар. Чөрчөкting үредү учурына, сагыш алындырар аргазына улус бүткен. Же чөрчөк жүк ле үредү учурлу болгон деерге болбос. Чөрчөкting соотодор аргазын база аяруга алар керек.

Чөрчөкting уч кептери баштагы кептерге удурлаштыра тургузылган болуп жат. Баштагы кептер чөрчөкти жылбилү, солун баштаган болзо, уч кептер чөрчөкting божогонун темдектеген айас, база соныркамжылу түп шүүлтелер эдерге, чөрчөкчининг бойынын күүн-санаазын чыгара айдарга, угаачыларды чөрчөк жеринен чыгарар амадулу. Куулгазынду чөрчөкting аңылу шүүлтези аайынча жаманды качан да болзо жакшы жендеп чыгар. Чөрчөкting бажында жаман көс болгон, аргазы жок, жокту-гойу, бала-барка жоктор... учында ырысту, жеткил, жадын-жүрүми өңжүк болуп жада берет. Же ачап, жаман байлар, кылык-жангы коомой улус чөрчөктө жаантайын кезедилип турар. Онын учун чөрчөкting учында сыраңай ла кыскарта геройлордын ырысту, нак жүрүми керегинде жетирү болор. Темдектезе: «**Онон ары эмеген-өбөгөн ырысту жакшы жада бердилер**» (Ачап байла тартышканы). Ол эмезе чөрчөкчи чөрчөкting учында геройдын эдип турган керектерин токтотпой, угаачылар бойлоры онон ары санаазында көндүктирип, жетире журап турар эдип, кижининг сананып табар күүнине жайым берет: «**Уулчак айлына жапып келеле, төөзине минип, онон ары жорыктаарын баштады**» (Жарым-Кулак). Эмезе: «**Олор жыргап жада бердилер**». Баштагы кептерде чөрчөк өткөн өйдө дө болгон деп айдылган болзо, уч кептерде «эмдиге жетире ырысту жакшы жада бердилер» дегенинен чөрчөк чын аайлу-башту куучыннын, санаа-шүүлтенин (логиканын) жаңдарына тайанбай турганын көрөдис.

Чөрчөк божогон соңында чөрчөкчи бойун кере тартып, анда кожо турушкан деп жөптөөр аргалу: «**Айда журтап жада пердилер. Алар жыргап жаткалы, мен аидын ньан келдим**» (Алтын-Кылыш).

Тундегер, тува чөрчөктө: «**Ол баарды, мен келдим**» (Тыва улустунг тоолдары. Кызыл, 1967). Чөрчөкting керечилеринин тоозына айландыра отурган угаачылар база кире берет: «**Алар ана арт калдылар, пис пере ньана перзибис**» (Кочыйым-Перген ле Сый-Перген). Мындай кептер көп саба албатылардын чөрчөктөринде берилет.

Кезик чөрчөкчилер куучынын божоткон соңында «**Шөк!**» (Чөк!) деп «геройлорун токтодып», чөгүрүп салат. Бодоштырза, бу токтоду учурлу сөс. Анчада ла кай чөрчөктөрдө учурап турган. Чөрчөкти куучындаарда, геройлор тынданып, чөрчөкting ээзи түймеер, чакпырт-шимеен чыгарар деген бүдүмжилү санаа-шүүлтеден улам табылган болгодый. Кандый ла не-неменин ээзиле куучындажып, оны сурап, токтодып алар аргалу болгонына иженип, кижиге ого баштанып, айдынган чүм-жаннын эп-аргазы болор деп шүүйдис.

Тундегер, кай чөрчөктө: «Чолмон болуп чойула бер, таш болуп кадып кал! Шөк! (АБ, т. 4, 107 с.).

Алтай, хакас, тува калыктардын чөрчөктөрүндө түп-түнгөй уч кептер бар. Темдектесе, хакас чөрчөктө: «Окис оол хан ордына хан полуп, ниг ордына ниг полуп, анда чуртап, анда чырлеп калды» (Хакас чоңынын нымахтары, 1964, 84 с.).

Алтай куулгазынду чөрчөктөрдүн учында баштагы кептерде темдектелген жокту-гойу геройдын боромтык, чүми жок жүрүмүнүн ордына сүрекей сүүнчилү, амадулу жадын-жүрүмүнүн жарык, телкем журуктары тургулайт. Көрөликтер: «Жаан суунун жарадына келип, балык тудуп андап жүрди, жаан туунун үстине чыгып, жараш-жараш куштар өлтүрди. Эр-жагына, элен-чакка эки карындаштар болуп журтай бердилер» (Күндий). Сүреен сүрлү, ажару салгадый уч кеп «Ньангызак» деп чөрчөктө. Куучындап турган кижини угаачылардын көзүнүн алдына көрүнүп тургадый, жап-жарт журуктын болужыла оморды чөрчөктүн телекейине чыгарбай, карын, чөрчөктүн сур-кебери алдына туруп келзин деп айдат: «Карган өбөгөн Алтайдын түбүн айландыра көрүп, теңеринин түбүн тескиндире көрүп, айлы жаар кире берди».

Чөрчөктүн эң кыскачак уч кептеринде чөрчөкчи: «Чөрчөк божогоң» ол эмесе: «Артык укканым жок» деп жетируу эдет. Бу жетируде алдына бери албаты ортодо чөрчөк айдарынын жанжыгузы билдирет. Чөрчөк — ол жагыс кижинин кажы ла учурадда сананын тапканы эмес, ол албаты ортодо текши жарлу эгчизи болгонун, оны төкпөй чачпай куучындайтан учурын, чөрчөктүн чеберлегенин керелейт.

Же бу өрбө айдылган жанжыккан кептер бир ле катап берилген, омордо кандый да кубулталар болбой турган деп сананарга база келишпейт. Ненин учун десе чөрчөкчи угаачыларга бир аңыду кижини куучындап турганыла коштой, өйлөр өдүп, солынып, кижинин көрүм шүүлтези өйлө кожо кубулып, кажы ла кижалик үйеде чөрчөктөргө база салтарын жетирет. Онын үстине куучындап турган кижинин күүн-санаазынын аңыгузы бази кубулталар эдер. Жанжыккан төс кептер жүзүн-жүүр төс шүүлтөлөрлө, укаа кеберлү сөстөрлө айландыра кеңидилип, өзб берет. Чөрчөкчи бойынын куучындап турган чөрчөгүн кандый деп баалап турганын чыгара айдары телкемжил турганы база иле билдирет. Эмдиги өйдөгү айдылып турган чөрчөктөрдө литературанын камааны жеткенинен улам чөрчөкчинин бойынын санаа-күүнүн айтканыла, түп шүүлтөлөрлө кеңидилет. Темдектесе, кудачы түлкүнүн илбизин сур-кеберин көргүзүп, оны жокырлаган аясту эдип, угаачыларды сананып, учу-түбин шүүп көрзин деп айдат: «Ол өйдөн бери андый жалакай түлкүгө кем де учурабаган, уулчак оны күндүлеген бе, жок по, база жарты жок» (Кудачы түлкү) эмесе: «Уккан-көргөн улустын куучыныла болзо, омор жагыс ла эки бойы эмес, анайда ок санаазы, агару күүнүн учун эржинеле сыйлаткан биле деп айды-жатарлар» (Лыланнын эржинези).

«Абагай айу» деп чөрчөктө чөрчөктин ичинде болгон чокым керекле колбулу жартамал шүүлте айдылат: «**Јаан айу** **Оскүс Чычканга** болушканы керегинде чөрчөкти ончо улустар **Јакшы билгилеп** жат. Онын учун онын адын адабай, «**абагай**» деп айдып турганы ол». Куулгазынду чөрчөктин мынайда божогоны, байла, жартамал берер (этиологиялык) мифтин салтары жеткенинен улам болгон. Анчада ла алтай ан-куштар керегинде чөрчөктөрдиг уч кептеринде мындай жартамалдар берилет. Айдарда, куулгазынду чөрчөктөр жүк ле кай чөрчөктөрлө эмес, је оног до өскө жанрларла терең колбулу боло берер аргалу.

Алтай куулгазынду чөрчөктөрдиг орто жанжыккан кептерининг баштапкы бөлүгү геройлордын тыш ла ич сур кеберин жураарда, кандый бир явленииелерди, көскө көрүнүп турган предметтерди жураганда талдап алатан кептер. Бу кептер чөрчөктин чокым керектериле, сур кеберлериле колбулу, олордын учуры чөрчөктин төс шүүлтелеринен камаанду.

Көп сабазында куулгазынду чөрчөктөрдө ло кай чөрчөктөрдө жокту-гойу карган өбөгөн лө эмегенин бала-барка жогы оног ары чөрчөктинг действезин көндүктирерининг шылтагы боло берет. Элден озо каргандардын «...**уйген сугар ады** жок, **үредип айдар балазы** жок» болгону олордын балалу болорунинг шылтагы болуп, экүге куулгазынду, жарым кулакча, «уул керексиген кижиге уул болорго турган, кыс керексиген кижиге кыс болорго турган» баланы экелип жат. База бир чөрчөктн алар болзо, жокту-гойу герой керегинде: «**Уйген сугар ады** жок, **үрүп чыгар ийди** жок» деп жат (Эрјине). Бу эки чөрчөктө учураган кеп-характеристикада «**уйген сугар ады** жок» деген бөлүгү турумкай, је экинчи бөлүгү өдүп турган айалгаларданг камаандалып, келштире уйгаштырылып, экижолдук ритм-синтаксизин аай параллелизм төзөп турган.

Түндөгөр, ондый ок кеп хакас чөрчөктө: «**Азыраанда** бала чох, **төриткенде** төл чох **чуртаптырлар**» (Хакас чоныннын нымахтары, 1955, 99 с.) Орө берилген кептер жагыс ла орто кептер эмес, олор чөрчөктө баштангы кептер болор аргалу, бис оны көргөнис. Олор чөрчөк ичиле сур-кеберлердинг кеп-характеристикалары болуп көчүп жүрер аргалу.

Ол ок кепти тили-оозы жаман өштүлөр геройды жабыс көрүп, жаза-быза айтканын эмезе персонажтар бой-бойлорын каарганын угузарга, олордын ортозында өткөн эрмек-куучынына кийдирет. Темдектезе, «**Јыланнын эрјинезинде**» эмегени сүтке тужуип өлө берген чычкан ыйлап сыктап турарда, база бир чычкан онын сыгыдын угуп, бу не мынай тың кородоп туру, өскүс-жабыс артып калган бала-барказы бар болзо кайдат деп шүүй согуп: «**үрүп чыгар ийдин** жок, **үшкүрияп отурап балаг** жок» деп каара салып, онын эмегени ордына эмеген болор күүни бар болгону айдып берет.

Түндөгөр, кай чөрчөктө: «**Уйген сугар ады** жок, **үрүп чыгар ийди** жок, **сөзин угар** уулы жок» (Алтын Бизе. 1965, 72 с.)

Көп учуралдарда куулгазынду чөрчөктөрдүн геройлары окүс-жабыстар, олор керегинде жанжыккан кептер мындай: «Азыраган адазы жок, эмискен онын энези жок».

Тувалардын чөрчөгинде кабайда жаткан жаш бала ада-энези жок артала, кенетийин тура жүгүрүп, айдып жат: «...алар адам — даа чок, эмизер нем — даа чок» (Тува тоолдар, т. 4, 1957, 159 с.)

Ар-бүткеннинг куулгазынду күчтеринин ол эмезе кубаккай жаман өштүлөрдүн жаткан, жүрөтөн жери коркышту ыраакта, жажытту, алыс жерлер. Ондай жерлердин бирүзи «jeti өзөктин белтиринде, жети кырдын эдегинде жетен кулаш терен таш куй» (Абагай айу). Бу ыраак, жарты жок, жаман-жакшызы билдирбес жерге геройды казыр-калжу кылыкту каан базарга ижинип, айбыга ийип жат. Куйда десе ар-бүткеннинг ээзи айу жадат.

Кайкамчылу бүткен геройлор ло олордын куулгазынду, илби, том билетен болушчыларынын журты база кажы бир ыраак, байлу, учурлу тала болор. Темдектезе, жокту карган өбөгөннинг кичу кызын алган сырагай жылбилү кайкамчылу түлкүнүн жаткан жери «үч тайганын ол жанында, үч талайдын ары жанында, бай теректин төзинде» (Ачап байла тартышканы). Түлкү болуп инит, жараш уул кубулган болтыр. Ол каргандардын сок ло жагыс кызын алып, күйү бала бололо, куулгазынла ачап байды женерге болушкан.

Куулгазынду ла кай чөрчөктөрдө геройдын түргөн-түкей атанганын, эржининин учужынын түргенин анылап, «турган изи артып калды, барган изи жок болды» деер. (АБ, т. 2, 1959.)

Куулгазынду чөрчөктөрдө бу кептин баштапкы бөлүгү ол ло бойи артып, экинчи жолдыгынын төс сөстөри өскө сөстөрлө кеңидилип, узай берер аргалу: «Турган изи артып калды, баргаз изин бир де кизи көрбөди» (Абагай айу).

Кенетийин сүреен түргөн болгон кандый бир керек аныла-нып, кижинин, тындулардын, явениелердин кыймыгы, жалт эткен ой не-мененин, ар-бүткеннинг явениелеринин, действие-лердин өткөнүнүн түргени, кеми ажыра кемжилет. Темдектезе, геройлор нени-нени бүдүрөргө жолго тергенип атанганда, олор «айткан сөстөң, аткан октон түргөн» барар эмезе «элес эдил желгилеп ийгилеер, эзин-куйун уча бергилеер». Действиенин эдилгени «саат-маат болбос, сагыскан учарга жетпес».

Куулгазынду персонажтардын келип жатканын ар-бүткенде болуп турган кубулталар ажыра кайкамчылу метафора дейтен сүр-кеберлерле темдектеер: «Анча-мынча болбоды, жер-тегери бүркөле берди, табыш эмес табыш угулды», «эки көзинен чедирген чөйилген, эки тумчугынан куу жалбыш тебилген Жылдыс-Чоокыр ат турды» (Чын нөкөри кижинин кем?)

Түндөгөр, тува чөрчөктө: «Ынчап отурда, чер — Деер калышкан, коркунчуг шимеен унген. Кончуг шуурган хадып келген соонда ийи ззири (мүркүт) бо ужуп кээп — тир» (Тыва тоолдар, т. 3, 1955, 78 с.)

Персонажтардын, не-неменин сүр-кеберлерин журайтан орто жаңжыккан кептер, чөрчөктин онон до өскө стиль күрмелген эп-аргалары чылап, геройдын кеберин жаркынду, өңжүк эдип көргүзүп, өштүлөрдү чектеп, өчөп ченеп, аайы-бажы жок жүдөдүп ийет. Көролик: «алтын тонду алыштар, күмүш тонду күлүктөр» деп кепти «Кудачы түлкү» деген чөрчөктө чөрчөкчи жокту кызыл-жыланаш уулдын тыш чырай бүдүминин жаражын илелеп ийерге, оны «алтын тонду алыштардаг, күмүш тонду күлүктөрдөн Жыланаш жараш болды», ого кийим кийдирип ийерде, «озогызынаг он артык боло берди» деп жат.

Түгдөгөр, хакас чөрчөктө: «...чаксы чазаныбысканда, сагызына сагыс хозыл парган, изине ис хозыл парган» (Хакас нымактары, 1964). Алтайлап айтса, «сагыжына сагыш кожулып, жөөжөзине жөөжө кожулган». Же алтай тилде бу «сагыжына сагыш кожулды» деген кептин эжер жолдыгы «мезине мее кожулган» болгодый, ненин учун десе оос улгерлик эрмек-куучында бу бирлик чечен жаңжыккан кеп болот. Айдарда, хакас, тыва, алтай калыктардын тили жуук болгонынын шылтузында олоордын оос улгерлик чүмдемелинде учуры, айдылары жанынан бирлик кептер бар. Ол кептер кажы ла калыктын чөрчөк төринин ичинде болуп жаткан түгөй айалгаларыла колбулу болуп жаантайын туштаар аргалу.

Ангылу көрүмжилү кептер чөрчөктө кыс кижинин жаражына учурлалган. Кыстын жаражы ай күнле, алтын-мөйгүнле түгдештирилет: «Ары көрзө, ай кеберлү, бери көрзө, күн кеберлү» (Алтын башту балдар), «Ары көрзө, алтын кептү, бери көрзө, күмүш кептү» (Өлгөй-Багай). Чөрчөк жеринде ак санаалу, күркөгүстү, сүрлү чырайлу кыс улус өштүлөрдүн кыстарына, тармычы жаман эмегендерге удурлаштыра тургузылган. «Эрјинде» тармачы эмеген казыр, күйүнчек каанын сөзине, сүмезине кирип, эрјине тапкан кижини истежет. Онын сүр-кебери: «Јерге јеткен эмчектү, јелим кара чачту».

Өштүлөрдүн ич, тыш сүр-кеберлерин, эдип турган керектерин, кыймыгын угуп турган улус көрүп, сезип тургадый болзын деп кичеенип, чөрчөкчи кезем чечен кептер ылгап алат. Темдектесе, кызы жокту уулга барган деп угала, каан аайы-бажы жок ачынып, коронун бадырып болбой, атыланып, «как магдайынаг тер чыкты, канду көзүн јурта көрди» (Кудачы түлкү). От эмесе казыр-калју каан кичи коркышту жараш, кеберкек келинди көрөлө, күйүнгенине сагыжи энделип, билинбей, келген керегин ундый согуп ийген бойынча, «калыг эрдин јара тиштенди, ат тискинин кайра тартты» (Өскүзек ле Алтын-Чач). Кижинин ич санаазын, айалгазын (ачынганши, сүйүнгенин ле о. ө.) эдип турган керектери, тыш бүдүминин чийүлери ажыра чокым, јарт темдектейт.

Јылбыгдууш, јапсыркак, мекечи керегинде кеп: «Сарју болуп, кайылып отурды, сагыс болуп, јапшынып отурды» (Эрјинне).

Кай чөрчөктөрдө баатырлардын ады јолой барып јадала,

Жаман-жакшыны сезип, ээине эп-сүме айдып берерге, «алын ко-
лын алып болбой, кийин будын тартып болбой», тура түшкен
болзо, куулгазынду чөрчөктө жер алдына түшкен уул жер алды-
нын ээинин журтына кирип, онын кичү кызыла жаражып жат.
Кыс десе онын адазы күндү жердин кижизи келгенин билип,
уулды түнөй ле өлтүрерин билеле, уулга «салган колын алып
болбос, сунган будын тартып болбос» кизи болуп жат деп сү-
мелейт. Герой жастыра кылык кылынганынан улам амыр жат-
кан журтына чак түжерин сезип, эжи кородоп, ачынып, «эки
тизе согунды, ылы шапкы тартынды» (Оскүзек ле Алтын Чач).
Мынды кижинин ачу-коронго бастырганын тереңжидип, се-
зимилү эдерге ченешкени. Алтай фольклордо бу темдек сүр-ке-
бер (символ) болуп жат.

Алтай эос үлгерликтин база бир көрүмжилү темдеги — ол
кижи ле ар-бүткеннин сүр-кеберлери жаантайын коштой (па-
раллелизмле) журалатаны. Темдектезе, кижинин ич күүн-се-
зимин учандырып, курчыдарга, ады бойынын ич айалгаларын
тен-тай көргүзет: «Кайчынын көк борозы үркип турат, бойы
десе коркып турат».

Аттын жепселин ар-бүткеннин, тудунар кабынар немелер-
дин сүр-кеберлерине келиштире эн талдама үлгерлик эп-арга-
лардын (эпитеттердин, түндештирүүлөрдүн) болужыла жураган
кеп: «Арташ күлөр ээрлү, жалаң болгон токымду, кебис болгон
кежимдү кара жорго ат».

Сан башка күчтердин болужыла чөрчөктө герой аш-курсак,
эм том, аракы эдип алат. Көп сабазында оны алган эжи
эмезе энези, куулгазынду болушчылары белетеп берет.
«Алты каракту Карагыста» кудайдын кызына ичирип, оны
жымжадып, болушка экелетен аракыны герой бойы жазап жат:
«Jүс тажуур араганы тайгап кеп, пир тажуур арага этти, пир
тажуур араганы пир ойвок арага эдалды».

Орто жанжыккан кептердин экинчи бөлүгү персонажтар-
дын кандый бир действилерин (жолго барганын, канча кире
өйгө жолды өткөнүн), керек канча кире өйдүн туркунына улал-
ганын көргүзөр. Геройдын жолынын узунун сестирерге, чөр-
чөкчи «барган ла барган, барган ла барган», «бар ла жаткан,
бар ла жаткан» (Алтын-Каньпук) деп тарый-тарый айдыжыла
угаачылардын санаазына канча катап эбелтип, күүн-табына
сезимли эдерге амадайт. Өйдүн өткөнүн ле керектин улалган
өйиң жарт айтпай, «ас па, көп пө барган» (ондо ок), «узак бед-
реди бе, ас бедреди бе» (Өлгөй-Багай), «канча кире барганын
бойлоры да билбеди» (Боро кушкаш) деп айдадылар.

Оро айдылган кептерде геройдын өткөн өйи, жолдын узуну
жарталбаган болзо, экинчи бөлүк кептер өдүп чыккан жолды,
керектин канча кире өйгө улалганын күндөрле, айларла, жыл-
дарла, түн ле түштин солынганыла кемийт: «Түжин басты, тү-
ний басты...», «Ай бажы жедерде...», «жети күннин туркунына
кырдын бажына жүк ле чыгып келди», «оноң бери көп жылдар
өткөн», «тогус жылдын тойы болды, тогус жылдын ойыны болды»,

Учинчи бөлүк кептерде персонажтардын өткөн жолунун ыраагы кандай бир чокум сурлү темдектерди өткөниле, ого табарганыла жарталат. Чокум сур темдектер -- ол кырлар, суулар, тайгалар, талайлар. Темдектезе: «**Жети тайганы ажыра, жети талайды кечире мантады**» (Жарым-Кулак), «**канча кырга чыгып туштилер, канча жыштар өдүп чыктылар**».

Алтай куулгазынду чөрчөктөрдө персонажтардын эрмек-куучынына (диалогко) киретен кептер көп. Чөрчөктө персонажтар бой-бойлоры ортодо айдатан жанжыккан сөстөр кандай учуралдарда айдылатаныла колбулу. Ол учуралдарды көрөлик. Бүткү геройды базарым деп иженген айас, ого уур жакылталар берип, оны бүдүрүп болбозо, жеңү болор деп туйказынан каратып, геройды кезедет: «**Каныгды калбак та кире артыспай, агызарым, эдинди эргекке тундеп, кезерим, сөөгинди, талканга тундеп оодорым**» (Абагай айу). Кай чөрчөктөрдө бу кептер баатыр ла өштүнүн эрмек куучынында болор ол эмезе олардын чын ла онойдо эткенин керелеер.

Образный параллелизм ажыра буткен «узуи куйрук уйда бүткен, уялбас мандай сенде бүткен» деген кеп куулгазынду чөрчөктөрдө база эрмек куучынга кирижет.

Чак-чинеези жок, шорлонгон герой калжу-казыр өштүнн көрүп, ол эмезе ар-бүткенинн кату элерин көрүп, чочып, коркып, ичинде эмезе чыгара айдынат: «**Өлбөгөн бойымды өлтүргилейтен туру, барбаган бойым эмди баратан турум**».

Тундегер, хакас чөрчөктө: «...пастыг пиг пил салза, өлбеен поэбысты ол өдир салар. Чатпаан поэбысты ол чатыр салар» (Хакас нымахтары, 1964).

Куулгазынду ла кай чөрчөктөрдө герой бойынын сананып алган керегинен туура барбаска, өштүге багынбай турганын көргүзүп, ол эмезе бойынын жастыра эткек бурузын алынып, мынайда айдат: «**Өлтүрер болзоор, өлтүригер, өскүрер болзоор, өскүригер**». «**Куулар**» деген чөрчөктө жинт уул сүүген кызын эчидип, өштүдөн качып жадала, ада-энезине айткан болтыр: «**Өлтүрер болзоор, өлтүригер...**».

Кай чөрчөктө эне кнжи бойынын жастыразын алынып, уулына: «**Өлтүрер болзон, өлтүргейин, өскүрер болзон, өскүргейин...**» деген.

«**Алтын башту балдар**» деген чөрчөктө алтын башту балдар тармачы эмгенинн меке-төгүнннен улам, энезинен айрылганын билип, кезем, кату суру эдил жат: «**Өлгөн болзо, сөөгин экелсеер, тирү болзо, бойын экелеер!**» Геройлордын болуш жетирген најыларына быянаып, алканып, акту санаазынан айткан сөстөрн: «**Өлбөргө турган бойымды сен тыргистин, көксиминнн өчкөн одын камыстын...**» (Боро кушкан).

Кырмакчы, не ле немеге кирижер, өткүре соныркак эмгениннн кылыгын жаратпай, өбөгөннн айдат: «**Кижининн оозыван үн чыгарга кереес туру ийне сесе**» (Жыланнын эржинеэи).

Сан башка кылык жанду, куулгазынду бактамашты герой

суудан чыгарып аларда, ого мындый чечен, эптү сөстөрлө бойын кирелеп, тирү артар эп-аргазын табарга, жакшы сүме айдайын дептир: «Бажым көдүрө сөөк, куйругым көдүрө кыл. Онын ордына жөн айдып берейин» (Күндий).

Эрмек-куучунга кирижетен жанжыккан кептерди көргөнисте, чөрчөкчилер персонажтардын айткан-деген эрмегин эридип, өгжидип, чике эрмек-куучуна жарандырат. Чөрчөкти мынайда куучундап илбиркеткени көргүзү ойына бодолду.

Эрмек куучунга киретен жанжыккан кептердин тоозына куулгакту (магиялу), «илби тартынган» сөстөр кирет. Куулгакту сөстөрдү геройлор өштүлөргө удурлажар, ар-бүткеннинг күчтерин бактырар шта тузаланат. Бу сөстөр куулгазынду чөрчөктөрдө геройдын амадаган амадузына јединерине јаап јөмөлтө эдет. «Алтын кажык» деп чөрчөктө не-неменин тилин билер куулгазынду уулчак ачап сыйап каандар келеле, аларга санаганын албан-күчле алып, ары болуп мантадала, кара сууны кечип јадарда, кара сууга баштанып, сурап, кыйгырат: «Кантал түшкөн салканыт кара сууның кечүзи, айлык болгон адын болзын, Аранай ла Шарзайды чөнүрө тут!»

Куулгакту жанжыккан кептер болуп кубултатан күч алынган эки жагыс сөстөр база болор. Темдектезе, «Ырыстуда» «пып» ла «тап-гажлан» деген сөстөр не-немени, кижини бой-бойына јапшырып, ојто айрып туратан јанду.

Түндөгөр, тува чөрчөктө «тактагалдай ла бодара» база не-немени јапшырып, айрыыр.

Куулгазынду тайакка «тастан-тустан, тапыл-тупыл» дегенин, тайак учуп чыгып, ончо улусты токтоктоп, онон ојто токынаар аргалу. Ол эмезе, «бырсу-бырсу, ыйкыл-чыйкыл» деген сөстөр ийнекти, беени төрөдөр.

Жакас калыктын чөрчөгинде герой куулгазынду бичик таап алала, амадаган аш-курсагынын адын «эт, каймак, сүт» деп кычырганда, алдына үзе јада берет (Жакаский фольклор, 1946, 113 с.).

Тува чөрчөкти көрөр болзобыс, онын куулгакту жанжыккан кептерине орой кийдириптилер болгоны јарталат. Темдектезе, беени «чигир, боова» — «шикир, теертпек» деп кожондоп, сааганда, бойы түжүп келет (Тува тоолдар, т. 3, 1955, 107 с.). Мындый учуралдарда чөрчөктин учуры јабызап, угарга келишпес боло берер деп айтса, јастыра болбос. Чөрчөктин жанжыккан сурактарынан јазып, чөрчөкчинин бойынын јангыртулар эдерге шүүнгенинег улам болгон. Ол јангырту кепке кирбейт деп бодойдыс.

Алтай куулгазынду чөрчөктөрдө жаантайын јаманып јетипти, ачаптанып, үсти-үстине кинчек эдерге јүткиген өштүн јоголто айдып, ан-куш эдип кубултып салатан арга бар эмтир. Темдектезе, каршу кылыкту каанды кудайдын куулгазын күчтү кызы каргап салган: «Ак малын, аргалу улузын кара торвок пол парзын, пойын кызыл түргүжек пол магдап кал!» (Алты каракту Карагыс).

Түндөгөр, хакас чөрчөктө: «Че анын үчүн Хара-хан хара табыргы полып, анын ипчизи ...көк тобыргы пол парзын, Хара-Пидекей оолгы ала сааскан полып, тизекте хазын чөрзин...» (Хакас чонынын нымахтары, 1956, 49 с.).

Өрө көргүзүлгөн жаңжыккан кептерде тынар-тынду неме-ле, ар-бүткенле кижги куучындажар аргазы бар деп бүдүмүшүн шылтузында табылган жажытту сөстөр бар. Болгон тушкап кижиге андый арга берилбес, оны билетен аңылу улус болор, чор-чөктөрдө агару күүндү, ак санаалу, килеңкей, кинчек жетирбей турган улус — геройлор, айдарда, оло жажытту сөстөрдн бойлоры ары жаынан билер эмезе куулгазынду болушчылары олорго айдып беретен болтыр.

Онон ары, куучын-эрмекте орто кептер болуп, фольклор-дын кичү жанрлары база туружат. Чөрчөктин кандый бир учу-ралдарына келиштире жарамыкту болгодый кеп сөстөр, укаа сөстөр кийдирилет. Олорды бис персонажтардын куучын-эр-мегинег угуп жадыс. Персонажтар бой-бойлоры ортодо чөрчөк-тө чечеркежер, табышкактажар, укааркажар, бойлоры ла акту бойлорына характеристика бергилеер. Темдектезе, Өскүзек деп уулчак сок жаңыскан, бойынын айалгазын шүүп, бойынан өс-кө кемге де иженер аргазы жок болгонын көрүп, айдынып жат: «Кайра көрзөм, көлөткөмшөн өскө неме жок, кармай алзам, жүк ле кулагым тудулат» (Өскүзек ле Алтын-Чач).

Калганчыда айдарга турганым, эл-калыктардын оос чум-демелдерин түндештирип, элгеп-ылгап иштеери солун да, бис-ке ол сүрекей керектү де. Бу ишти мен мынан ары улалтарга турум.

М. Толбина, аспирант

БИЧИКТЕРДИН ПОЛКАЗЫНДА

«Мудрый богатырь». Поэмы, стихи, басни. — Горно-Алтайск: — Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1987. — 136 с.

«Ойгор баатыр» деп жаан эмес бичик — Алтайдын культу-радагы жүрүминде жаан учурлу керек» (М. Юдалевичтин 1987 жылда 2 декабрьда «Алтайская правда» газетте чыккан рецен-зиязынан).

«Туулу Алтайдын литературазынын историязына учурлу түзөдү эдилген. Алтай литератураны тззөччилердин ады-жолдо-ры онжылдыктар туркунына «ундылган» сонгында бистер эмди олордын чумдемелдериле таныжар аргалу боло бердибис». (К. Козловтын 1987 жылда 9 декабрьда «Звезда Алтая» газетте жарлалган статьязынан).

Алтай бичик-биликтин ле алтай литературанын тӱзӱбчилери болгон Михаил Васильевич Чевалковтын (1817—1901), Павел Александрович Чагат-Строевтин (1887—1938), Мирон Васильевич Муидус-Эдоковтын (1879—1942) ӱлгерлик чумдемелдери баштапкы катап орус тилге кӱчӱрилип, кепке базылган. Бу бичик жагыс та орус тилду кычыраачыларга эмес, је алтай да улуска ачылта болгонында бир де аланзыбайдым. Бис онон озогы ӱйлӱрди ойгортып экелген чумдемелдерле коштой бистин бӱгӱнги јӱрӱмисле, санаа-амадуларысла, јӱткӱмел-тартыжуларысла колбулу болгон, эмдиги ӱйдӱ такып тапту жагылга алынган чумдемелдер табадыс. Бир мындый кичинек темдек айдайын: КЭБ-тин национальный ансамблинин артисттери бичик чыккан ла тарыйын М. В. Чевалковтын ондо јарлалган Аракы ла Чай керегинде туујызын талдап алып, ол аайынча ойын белетеп баштагандар.

«Ойгор баатыр» — јаан учурлу керектин башталганын керелеген бичик деп айдар кӱӱнис бар. Бойынын историязын, культуразын, литературазын чек билбеске јуук бӱткӱл ӱе чыдап калганып сӱрекей чочыдулу аялга деп, карыкчалду темдектейдис. Мындый ачаанду керектин шылтактары јарт, эки-јагыс эмес. Је олордын тоозында тӱрӱл јерибистин историязы, албаты-јоныбыстын ӱдӱп келген јолын, салымын толо ло чындык айлаткан, текши кычыраачыга једер бичиктер чек јок болгоны, бу сурактар аайынча школдордо ӱредӱ једикпестӱ ле сырагай јабыс кеминде тӱзӱлгӱнин канайып айтпас! Туулу Алтайдын история, тил ле литература аайынча наукада шингжӱлӱ институту чыгарып турган бичиктер нургулай специалисттерге учурлалган. Тегин кычыраачыга олорды кычырарга да куч, аайлаарга да белен эмес, соныркаары да ас. Ол ончозы — агылу, научный литература, тиражы да кирелӱ.

Темдек эдип, былтыр чыккан «Вопросы истории Горного Алтая» деген јуунтыны алалы. Историянын сурактарына эл-јондо, анчада ла јашӱскӱримде, јилбӱ јаан. Бистин јаш ӱе ӱзӱк-тынын, тамыр-тӱзин билерге амадап јат.

Калганчы јылдарда чыккан М. Чевалковтын «Чӱбӱлкӱптӱн јӱрӱми», «Павел Кучник. Эске алыныштар. Дневниктер. Самаралар», К. Укачинанын «Алтай табыштактар» ла В. Бедюровтын «Алтайдын алкыштары», И. Шодоевтин «Кызаланду јылдар» ла К. Тӱлӱсовтын «Кадын јаскыда», В. Эдоковтын «Оносто јаткан ус» ла А. Суразаковтын «Озогы чактардан келген куучындар» деп бичиктерин алалы. Баштап ла тарый башка-башка деп билдирген бу бичиктерди кычыраачылар сӱрекей соныркап уткыган.

Эмди ӱрӱги айдылган ижемји керегинде. Бичиктин учында Туулу Алтайдын бичинчилик биригӱзинин каруулу качызы В. Я. Бедюровтын «Эленчиктер керегинде сӱс» деп адакы статьязы јарлалган. Ол керегинде агылап айдар керек. Бу ишти текши јок јетире билбес, сӱрекей солун ла байлык јетирӱлерге

тайанып бичилген литературоведение аайынча иш деп айтканжын, арай ас ла толо эмес болор. Статья бүгүңги бистерге жаан учурлу сурактарды көдүрүп турганыла анчада ла баалу. Темдектезе, «Алтай литературанын историязын» белетеп чыгарары керегинде сурак. Эмезе революциядан озо жүргөн бичиичилердин чүмдемелдериле, 20-чи жылдардын революционный поэттеринин, 30-чы жылдардын бичиичилеринин чүмдемелдериле эмдиги үйени лаптап-жазап таныштырары...

Алтай бичиичилердин эленчик үйелери керегинде бис чек билбезибис дегежин, бир де жастыра болбос. Онын учун бу ишти эрчимделтерин энчикпей сакыган кычыраачылар көп.

«Ойгор баатыр» — Улу Октябрьдын 70 жылдыгына учурлалган талдама чыгармалардын бирүзи. Ол кычыраачыларга жакшынак сый болуп келген, ол бистин көгүс культурабысты өрө көдүреринде база бир көрүмжилү алтам.

С. ПЕТЕШЕВА

Эзендей ТОЮШЕВ

СЫМЫЛТЫ

Көлдөр мында
Көс кылбыккадый чанкыр.
Байдастанган сойоктор.
Булутка түртүлген ыйык.
Баганазы дезе —
Балтырганду кобылар,
Эдеги дезе —
Элбек жалаңдар.
Күн чагузына жапсыган
Кайыңдар оошкы өңдү.
Күнкаажы да чечектер
Кекийт, кекийт быйанду,
Байдастанган сойоктор
Күрееде отургандый.
Суучактардын кожоңын
Соныркажып уккандый.
Анда, ичкери төңдөр
Айылдар ошкош.
Одош-тедеш турала,
От алышкан ошкош.
Сымылты,
Канча көлди
Кучактап алала,
Күн алдында мызылдап жадырыг.
Бүдөрдө бүткөн кеенигле
Канча калыкты кайкададыг.
/Жерлештерим!
Сүгтий ару кей тынадыгар,
Чөрчөктөдий кеен жүрүм жүредигер.
Төрөгөн-төстөрим!
Слер — жеримниг тазыл тамыры
Слер — жеримниг келер ойи.
Кару жеримниг ады,
Кезерлер жериниг ады
Ак-арыкта адалат,
Албатыда макталат.

Јаш тужымды санайдым:
Көлдөр десе чап-чанкыр,
Кууй барган төөдий кыр.
Көбөлөктөр кандый көп,
Кару улус кандый топ.

ЈУРУМ

Салымда саг ла башка,
Сапанзаг саг ла башка:
Јүрегистин согулыжы,
Јүрүмистин ол өдүжи.
Јүрүм бирде эмдиктий
Карайладып эм шундуар:
Кенерте ле тура түжер,
Јыгып ийерге карыжар.
Јалынан тудуп алала,
Јыгылып-јыгылбай барадарын.
Корымдарды, колосколорды
Карандыра сезип каларын.
Кара ла терге түжеле,
Кайда мен деп сананарын.
Азыраган, чыдаган јеринге
Алкышту сөстөрдү айдарын,
Согулатан жүрек јангыс.
Собырылатан жүрүм јангыс.
Јүрүм бирде эрјинедий
Элес-элес барып јадар.
Бурылчыктар, колосколор
Бары ла јогы ундылар.
Өктөмжиреген жүрек десе
Өнгүребестен согулар.
Согоондый өдүни санаа
Санабас јерге апарар.
Бу јерде јок өйгө једип,
Баатырларга туштаарын.
Кара ла јеткерди јенгенди
Колынан тудуп алкаарын.
Бирде десе көдүрилеле,
Бийиктей учуп жүрерин.
Кадын бажы — Уч-Сүмерди
Көрөлө, мында токтоорын.

ТАЛДУНЫҢ ЈАЛАҢЫ

Сергей Манитовко

Бир өйдө бу ла алдымда
Көскө көрүнип тургандый,
Көгүске шингип калгандый;
Бир өйдө бу ла алдымда :

Талдунын јаланы јадар
Токым кептү јайылган,
Тун бозомго бүркеткен,
Толун айга чалыткан.

Талдунын јаланы јадар
Кар јабузы мызылдап,
Куйун-эзини сыылап,
Кулузын өлөнги шымырап.

Эн јаланла эки уулчак
Эрмектешкен барып јадар.
Боро атты јединген
Бозом јапшыра барадар.

Алтамнаг јол башталар,
Агыннаг суу башталар.
Олор оны кайдаг билзин,
Ажындыра канай сессин.

Келип јоксыныш јенди.
Је ле деген көгдөй тура
Межиктен соок билдирди.
Килемјизи јок келин
Кайра да көрбөй бараткан.
Та нени де белгелеп,
Јамангуш ачу кыйгырган.

БАЛУЛАТКАН СЫГЫН

Суксура түшкен туулардын ээлү ағы —
Агарган тагдактарды чочыткан сыгын
Јеткер јен алдында жүргенин билбеген,
Көлөткө болуп истешкенин сеспеген.
Јайымжырап отогон кујурын јалап,
Чочыганда ойлоп баратан от-калап.

Куреиг күстөрди тонгылта амыргылап,
Кыр миизинде туратан мыйгагын жалап,
Серт эдетен сезинкейинг кайда барды,
Чолмон кōс канайып болгоды, кулак
укпады.

Айса оштүгө аайга аай болды ба?
Караны сүр-сүененди истей басты ба?
Бөрүгө балулаткан сыгын барып жат,
Тынып алып, тайгазына учуртып жат,
Жалмаш тужынан бестү каны адылып,
Ак карга чачылып, кызартып,
кандалтып.

Туу-тайга, жобогон анга тын берзең,
Жегестү арканын түбине жажырзан!
Оштүннүн жолун кечире тузак тургус.
Тарак миизиндий азу агаштар тургус.
Суу-талай, көөркийгө кечер кечү бер,
Балузына эм суула быркырып бер.
Жер-эне, түбекке түшкенге эне бол,
Тын сыйлаган, ийде-күч кошкон ээ бол.
Бөрүгө балулаткан сыгын барып жат,
Тынын алып, тайгазына учуртып жат.

НОКОР, КОЛЫҢДЫ БЕР!

Жүрүмнүн жолунда чыдашпай,
Жүреги кижинин чарчалза,
Ару чырайы тостый кугарза,
Арга-чыдалы жетпей барза,
«Не болды»? — деп сураба сен,
Куру сурактаң кандый туза,
Тонмок ло суудан сузуп бер,
Тынын кийдирер ол айса.
Салактаган бажын жайказа,
Санаазы кириш-чыгыш болзо,
Жалтанба, жана баспа сен,
Жаман кижн деп каран сананба.

Кыжырышкан тиштерин кажып ий,
Кутук суудан уургадып ий.
Кижиле жүрүмде не болбос!
Көөркий бирде санааркашка алдыртып,
Кандый да арга таппай кыйналар.
Айса будын ташка кыйдыртып,
Арыганын сезеле, көзү жашталар.
Кижиле жүрүмде же не болбос:

Амадаган амадузына једпп албай,
Ачурканып, кородоп, ыйлаар да;
Көңү сунган колды көрөлө,
Көзи јашталып сүүнер де.
Кижн оору-јоболго до бастыраp,
Кижн санааркашка да алдыраp...
Нөкөр, арыганга колынгды бер,
Кара ла сууданг сузуп бер.

Алтай ла јеристинг кутук суузы
Арыган кижини айса сергидер,
Јүрегин болзо кееп согултар,
Јүрүмнинг јолына ичкери менгдедер.
Нөкөр, түбекке түшкенге колынг бер,
Канынгды да болзо сыйлап бер.

Чын јүрүмди ол билзин,
Чалылган сындарга эмди көрзин:
Јаркын дезе сурлап ла јат,
Јиргилјиндеп јайылып ла јат.
Нөкөр, түбекке түшкенге колынг бер.
Нөкөр, сүүшти билгенге колынг бер.
Кижн болгон адын да седенг јүр!

КУБУЛЧАН ЯНВАРЬ АЙ

Јаны жылды жебрен калык-јондор башка-башка темдектерле јартайтан. Ар-бүткеннин кандый бир аңылу кубултазыла ол эмезе албатының јүрүминде аңылу солунта болзо. Ол өйдө жаңы жыл көп сабазында јас, јай, күс ол эмезе кыш башталза келер. Күннин тоозын дезе, айдын жаңырганынан ла оның эскиргенинен алып тоолойтон.

Бистинг эрадан озо үч мунг жыл ороондордын бирүзи айдын жаңырганы, эскиргени аайынча жылдын өйин тоолоп чыгарган. Јартап айтса, ай-күндик календарьды Жебрен Вавилондо таап, тоолоп тургускан. Жебрен Вавилонның жылдык календарин он эки айдан турган. Баштапкы ай «тебету» (тхабиту) деп адалган. Кочурзе, учуры «чейинти» («боромтык») болор. Кийинде шак бу календарь Алын Азияның калыктарына бойының календарин тургузарга јаан болужын јетирген.

Бистинг эрадан озо 1100 жылда Вавилонның календарин ассириецтер алынган. Ого Вавилонның олжозына кирген калыктар, ол тоодо еврейлер база кирген. Еврейлердин баштапкы календарин керегинде јетирү сүрекей ас. Библиядагызыла болзо, жылдын баштапкы айы «авив» (мажактын айы). Бистинг эрадан озо үчинчи чактын учына јетире жаңы жыл јастын айы «нисанла» башталып, онын күски «тишри» айла солынган.

Мүргүүл жаңыныг шылтактарынан улам, еврейлердин календаринде воскресен, среда пятница күндер јок болгон. Жаңы жыл бу күндердин бир-бирүзине учураза, оны бир-эки күнге көчүретен.

Эмдиги Европанын бастыра күндик календарин жебрен Египеттинг календарине түнгейлейт. Онын тургузылган жылдары — бодоштыра алза, бистинг эрадан озо төртинчи мунгжылдык. Ол календарь аайынча жыл башталганы тенериде эн жаркынду Сириус деп чолмон эки ай јоголып, ойто көрүнген күннен башталат. Жебрен Египеттинг календаринде жыл башталар айдын ады «тот». Онызы Айдын миф кудайына учурлалган.

Јебрен египтяндар жылды үч бөлүкке үлейтен: «суу көпчигени», «тартылганы» (јердин үсти суудан јайымдалганы, суу тартылганы — јер ижине киргени), «јоголгоны» (оуу чек тартылганы). Бистинг эрадан озо 26 жылда Египетте александрийский календарь тузаланылган. Ол календарьла болзо, январь айдын 9(10) күндерине «хойяк» ай келижетен. Онын согында «тиби» деп ай кирип јат.

Ол календарьла жебрен египтяндардыг ач-үресзи — араб тил алынган копт калык тузаланат. Шак онын учун айлардыг ады, январь айдын ады копттордын календаринде арабтардын унтабыжын алынып, «кихак» ла «тубэ» деп угулат.

Озо чакта арабтар күндердин тоозын айдын календариле алатан. Олордо айлардын тоозы эки катап жарталатан. Озогы адыла болзо, жаңы жылдын баштапкы айы «аль-мутамир» болгон. Учур — «аржанынан берилген». Мусульмандардын эмдиги календариле болзо, жылдын баштапкы айы «мухаррам» — «байлу», «агару». Кудайсактардын жаңыла жууга тергенери, жуулажары чек жарабас.

Бистин эрадан озо бир мунжылдыктын баштапкы жарымында египтяндардын календарининг бир жүзүни Иранда тургузылган. Оны зороастриецтер тургускан. Ол календарьда айлардын ады миф кудайлардын адыла адалган. Темдектезе, кажы ла айдын баштапкы куну Ахура-Мазда (Курбустан) деп кудайга учурлалган. Олордын шүүлтезиле бу кудай тенерини, жылдыстарды, күнаиды жайаган.

Өйлөр өдөрдө, зороастриецтердин календари эмеш кубула берген. Темдектезе, баштапкы ай «фраваша» («фраварти» деп сөстөн — ончо неменин жулазы), ортоперс календарьда «фравардин», а эмди дезе, «фервердин» деп адалат.

Бүгүн телекейдин бастыра калыктары жебрен римляндардын күндик календариле тузаланат. Бодоштыра алза, үч жүс мун жыл мынан озо, эмдиги Италиянын жеринде ол календарь жайылган. Төс тазылы — вегетационный өй. Жартап айтса, жажыл өзүмнин текши жайылып өзөр өйи.

Бистин эрадан озо баштапкы чактын ортозында жебрен Римнин календаринде жылдын он биринчи айы «януарнус» болгон. Бу сөс «яанда» — «өткүш», «эжик» деп сөстөн табылган болор деп шүүлте бар. Ол ай Янус деп миф кудайга учурлалган. Ол туштагы улустын шүүлтезиле, бу кудай орчылангыг эжигин күн чыгар алдында ачып, ажар тужында жаап жат. Римде ого өн эки тагыл учурлалган — жылдын он эки айынын тоозыла. Ол кудайды римляндар эки жүстү эдип көргүскендер. Бир чырайы келер өйгө баштанган, экинчи чырайы өткөн жолын ширтеп тургандый.

Бистин эрадан озо 46 жылда рим башкараачы, полководец ле бичинчи Гай Юлий Цезарь Египеттин астрономы Созигенинги көбиле жаңы жылды баштапкы марттан баштапкы январьга көчүргөн. Жаңы жылдын башталганы январь айдан деп, агару Рим империянын документтеринде XIII—XIV чактардан, Испанияда 1556 жылдан, Дания ла Швецияда 1559 жылдан, Францияда 1563 жылдан, Нидерландтарда 1575 жылдан, Шотландияда 1600 жылдан, Германияда 1691 жылдан, Венецияда 1797 жылдан темдектелип келген. Папанын канцеляриязынын документтеринде жаңы жыл 1 январьдан 1691 жылдан ала темдектелген.

Телекейдин калыктарынын көбизи жылдын баштапкы айын

эки чырайлу янусла түнөйлөштүрөдилер: голландецтер ле шведтер — «януари», датчандар ла норвежтер — «януар», англичандар — «дженьюари», арабтар — «наир», гректер — «ианодариос», индонезиецтер — «джануари», итальяндар — «жанайо», испандар — «эnero», португалецтер — «жанейро», эсперантодо — «януаро» деп адагылайт.

Индияда оны «януар» ла «джанвари», Францияда — «жанвье» деп адайт. Улу француз революциянын ла Париж коммунианын өйлөринде одус күндү бй 20(21) январьда «нивоз» — кардын айы деп адалатан. Онын соында — «плювиоз» (жааштыг айы) болгон. 1793 жылда Францияда жаңы революцион календарь кийдирерде, жаңы жылды баштапкы январьдан сентябрь айга көчүрерде, кайкамчылу учуралдар болгон. Баштапкы январь аңылу шнжүде, серемјиде болгон. Оны жаңы жыл деп байрамдаарга жарабас. Ол күн почтада самараларды ачып кычырып туратандар. Жаңы жылла уткуулду самараларды жоголтып салатандар.

Јебрен Грецияда ай-күннин афин ле македон календары жарлу болгон. Ол календарьла январь айга «гамиллион» ло «перитиос» айлар келижетен. «Гамиллион» ай — той-жыргалдын айы. Юлиан календарьда жаңы жылдыг айлары көп солынган. Январь айга ол жүк бистинг эрада 9—10 чактарда кирген.

Кыдаттап январь ай — «баштапкы ай», финдеп — «таммикуу», јопондоп — «муцуки» (најылыктын айы). Јопон календарьда айлардын ады онын жылда турган јеринен база камаанду: баштапкы ай «итигацу». Јопондордын жаңжыккан календары Күнчыгыш Азиянын калыктарынын календарине түнөйлөштүрөп жараткан деп јадылар. Ол календарьла болзо, баштапкы айдын баштапкы күни — жыл башталар күн — айдын жаңызына келижип јат. Бу күн «баш күн» деп адалат.

Јпонияда бир жыл он эки айга үлөлет. Ээчий-деечий турган тоозынан башка, кажы ла ай аңылу темдектү. Ол айлар жылдын кандый бир аңылу учурын алынып јат. Кезиги јурт хозјайстводогы иштерле, албатынын кылык-јаңыла, јүзүн-базын байрамдарла колбулу. Јпонияда жаңы жылды — январь айдыг баштапкы күнин жүк ле 1872 жылдан бери байрамдап јат. Бу ороондо, анайда ок Кыдатта, Кореяда ла Индокитайдын ороондорында чылап, јүрүмде ай-күндик календарьла тuzалангылайт. Анайдада жылдын башталары 20 январьдан 21 февральга јетире башка-башка кундерге келижет.

Јпонияда григорниан календарь 1973 жылда тургузылган, Индияда ол 1757 жылдан ала тuzаланылат. Ондо анайда ок эки де календарьла тuzаланар аргалу: григорниан ла Бирлик национально-гражданский календарьла. Калганчы календарьла. Калганчы календарь 1957 жылда јөптөлгөн. Бу календарьла болзо, 21 январьга јетире — кыштын өйи — «пауза», онон корон сооктын «мачха» деп айы.

Индияда жаңы жылды түн ортозында эмес, таң атса, күн чыгарда, уткыйт. Бирмада бу байрамды жаңыс өйдө, күнде, керек десе жаңыс айда да уткыбай жадылар. Малайлар десе он эки айдын туркунына жаңы жылды төрт катап уткыгылайт! Зимбабве республикада январь айда жаңы үредүлү жыл башталат. Январь айда ыраак Андыда жай. Аргентинада база — төртөн градуска жетире изү, улустын амыраар өйи. Олордын январь айы бистин август айыс ошкош. Никарагуада — тынчу, шикир кулузыннын түжүмин жуур өй.

Бирмадагы жадын-жүрүм григориан календарьла өдүп жат. Онызы англичан колонизаторлор мында бийлеер тушта жайылган. Ол ло өйдө мында жылдын башка-башка тоолоры бар. Олордын эн ле жарлузы — «бирман эра». Оныла болзо, апрель айдын тал-ортозына жетире 1347 жыл улалар. Орооннын 37 миллион эл-жонынын 4—5 үлүзи буддисттер. Олор жыл башталган тооны Будда кудайдын чыкканынан ала (бистин эрадан озо 543 j.) баштап жат. Ондогы жаткан мусульмандарга эмди 1363 жыл.

Төрбөттө жаткан албатыларда кыштын экинчи жарымынын баштапкы айы (алтыгы кыш) жаңы жылдын баштапкы айы болгон. Ол айдын ады «улуунун айы» айса «таң аттуунун айы» джер. Майялар бир уунда көп календарьларла тузалангылайт. Олордын тоозыла жылда 260 кун (бодоштыра ады цолькин), тундардын жылы 360 күн, хаабтардыы 365 кун болгон.

Индий тегинтин ортолыктарында жаңы жылдын башталганын салкыннын соккон аайыла темдектейтен. Самоа деп ортолыктардын эл-жонына жаңы жыл талайдын кижиле тамзыктанатан палоло деп курты тирилип кыймыктаза башталат.

Көп календарьларда айдын адына коштой, жылдыстардын сүри журалатан, олорды зодиактын темдектери деп айдыжатан. Күн жаантайын он эки Жылдыстын ортозыла жаңыс жолло өдөтөн. Олорды зодиакальный — гректердин сөзиле «Зоон» (тынду) деп адайтан. Не десе ол жылдыстардын тыш бүдүмдерин тындулардын адыла адайтан.

Жылдын баштапкы айынын темдеги — Козерог (теке мүүс). Таш деп адалган календарьдын тоозыла (жылдыстарга учурлалган) январь айдын он тогус күнине жетире Рубин ле Козерог жылдыс келижет. Онын согында Гранат ла Володея деп жылдыс.

Төс Америкада гиллий бүдүмдү агаш өзөт. Ол агашты календарьдын ордына тузаланар аргалу. Не десе, жылдын кажы ла өйинде ол агаштын өңи кубулып турат.

В. МИРОНОВ, фольклорист, Москвадан

БИБЛИОГРАФИЯ. ХРОНИКА.

1987

АЛТАЙ БИЧИЧИЛЕРДИГ ЧҮМДЕМЕЛДЕРИ

II. Самыктын былтыр Москвада чыккан баштапкы үлгерлик жуунтызы «Ветер вершин».

Барнаулда К. Козловтын «Осенняя рапсодия» деп үлгерлик жуунтызы кепке базылды.

Москвада Б. Укачининг эки бичиги — бирүзи «Художественная литература» издательстводо «Избранное: Стихотворения, баллады, поэмы» деп адалып, он мун тиражту ла «Современник» издательстводо «Автопортрет» деп жуунты 5 мун тиражту чыкты.

Б. Укачининг Т. Глушкова көчүргөн үлгерлери «Литературная газетада» (24 июнь, 1987 j.) жарлалды.

Бу ок бичичининг С. Н. Марков керегинде «Верный мечте и труду» деп статьязы «Сибирские огни» (6 №, 1987 j.) журналда чыкты.

Б. Бедюровтын «Слово о родословной. — Слово о книге. — Земля, близкая к солнцу. — Большая наша земля» деп торт статьязы бириктирилип, «Сибирские огни» (8 №, 1987 j.) журналда Улу Октябрьдын 70 жылдыгына учурлалган рубрикада жарлалды.

Туулу Алтайдын Бичичилик биригузининг каруулу качызы Б. Я. Бедюровтын РСФСР бичичилерининг VI съездинде айткан сөзи «Шестой съезд писателей РСФСР: Стенографический отчет» деп адалып, Москвада чыккан бичикке кирди.

А. Адаровтын В. Мальми көчүргөн үлгерлери «Сибирские огни» (2 №, 1987 j.) журналда кепке базылды.

Бу ок журналдын алтынчы номеринде А. Адаровтын «Станный человек» деп лирикалык комедиязы жарлалды.

«Карогс» (Знамя), (1 №, 1987 j.) журналда А. Адаровтын, Б. Бедюровтын, II. Самыктын, III. Шатиновтын үлгерлери ле J. Каинчининг куучыны латыш тилле чыкты. Оныла коштой алтай литература ла кееркемелдин Латвиядагы Кундерининг туружаачыларынын фотожуруктары салылды.

ТУУЛУ АЛТАЙ КЕРЕГИНДЕ

«Литературная газетада» (29 июль, 1987 j.) Е. Федоровскийдин «Этот удивительный Чуйский тракт» деп адалып, Улу Октябрьдын 70 жылдыгына учурлалган фоторепортажы жарлалды.

Автор темдектейт: баштапкы «АТО» танмалу автомашина Бийск городко 1927 жылда келген. Эмди десе эки жүстөг ажыра «Камазтар» ла өскө дө танмалу автомашиналар Чуйдын жолыла күнүг сайын ары бери сунгулайт.

«Сельская жизнь» (11 авг, 1987 ж.) газетте «По родной стране» деп рубрика алдында «Возродятся малые ГЭС» деп жетириү эдилди. Анда Туулу Алтайдын жерлеринде Казгидропроект институтунын ишчилери оок ГЭС-тер тудар пландар шиндегени керегинде айдылат.

«Экономическая газетада» (25 №, 1987 ж.) А. Валентей ле И. Мануиловтын «Кедр эмоциями не спасти» деп статьясында Туулу Алтайдын можин канайда аргадаары керегинде айдылат. Мөш агаш 600—700 жыл өзөт, же кузугын 200—300 жылдан көп бербей жат. Мөшти бу ок жажында кескилеп жат.

«Журт албатыны куру-кей сөстөрлө мекелеп, көп агаш өскүрүп жадыбыс — деп, Алтай крайдын агаш өскүрөп башкаргузынын жааны И. Д. Менжулин айдат. — Бастыра крайда 10 миллион гектар агаш өзөт, ол тоодо 5,9 млн. гектары — Туулу Алтайда».

Туулу Алтайдагы алты агаш хозяйствонун үчүзи: Байгодогы, Горно-Алтайсктагы ченемел агашкомбинаттар, Турачактагы агашпромхоз чыгымду иштейт. Байголдын агаш комбинатында 1965 жылда 5 мун гектар агаш кезилген, тарыганы жүк ле 142 гектар деп, статьяда айдылат.

Туулу Алтайдын можин ле Алтын-Колди корыыры керегинде биология наукалар кандидады Г. Собанский «Телецкое озеро, кедровники и Кедровград: мифы и реальность» деп очергинде бичийт. Очерк «Сибирские огни» (6 №, 1987 ж.) журналда жарлалган.

«Советская Россия» (26 март, 1987 ж.) газетте В. Павловтын «Краски снега Алтая» деп жетириүзи чыккан. Геологтор Судаир деп сыннын таштарынын үстинде кызыл он барып аярган. Жазан көрөр болзо, ол өзүм болуптыр. Бу өзүм водоросльго жүзүндөш. Ол жер үстинде эн ле жебрен өзүмдердин тоозына кирет. Жебренде онок жапшырар немелер, бром, йод жазайтан.

1986 жылда Новосибирскте «Палеоэкономика Сибири» деп жуунты кепке базылган. Бичикке В. Д. Кубарев ле А. Д. Журавлеванын «Керамическое производство хуннов Алтая» деп статьязы кирген.

Статьяда 1978 жылда Кош Агаш аймакта «Жүс тыт» деп жерде керампкадан эткен көп айак-казан табылганы керегинде айдылат. Бу табынты ол өйдө жаткан улустын жадын-жүрүмин, озор жер ижиле жатканын, мындый жаан айак-казан жуу өйинде керек болгонун керелейт деп, ученылар бичиген.

Новосибирдеги «Наука» издательство «Традиционные верования и быт народов Сибири XIX — начало XX вв.» деп бичик чыгарды. Ол Сибирьде жаткан оок албатылардын ич-көгүстик культуразына учурдалат.

Бичикке Ю. В. Гричаннын «Новые материалы по изобразительному искусству Горного Алтая» ла В. Д. Кубарев ле Д. В. Черемисинниг «Волк в искусстве и верованиях кочевников Центральной Азии» деп статьялары кирген. Бөрү ле ийтинг журуктары Сибирьдеги неолит ле бронза өйлөргө келижет деп, ученыйлар темдектейт.

«Природа» (8 №, 1987 j.) журналда В. Д. Кубаревтин «Загадочные росписи Карагола» деп статьязы жарлалды.

Урсул-ичининг элбек јаландарында јебрен чактарда јуртаган улустын тудунган-кабынганы көп табылган. Мында јарлу ученыйлар: М. Грязнов, С. Киселев, С. Руденко иштегендер. Олордын кийинде 30 жыл өткөн согында, 1986 жылда СССР-динг Наукалар академиязынын Сибирьдеги бөлүгининг наука ишчизи В. Д. Кубарев мында ишти башкарган. Караголдын табынтылары кулер өйгө келижет. Межик эткен экче таштардын ич јанында јебрен журуктар табылган. Олор јебрен Египетте табылган журуктарга түйгей деп, ученый шүүнет.

1984 жылда Ленинградтын университетининг издательство-зы Д. Г. Савиновтын «Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху» деп бичигин чыгарган. Бичикте јебрен Базырык тужынынг культуразы керегинде айдылат деп, С. И. Вайнштейн ле Д. Д. Васильев «Советская этнография» (1 №, 1987 j.) журналда бичигилейт.

Быјыл «Планета» издательство Л. В. Шапошникованын «От Алтая до Гималаев» деп фотоальбомын чыгарган. Альбомдо Төс Азиянын Н. К. Рерих баштаган экспедициязынын јолын көргүзет.

Л. В. Шапошникова јарлу совет индолог, СССР-динг бичиичилер ле журналисттер биригүлерининг члени, јети жылдынг туркунына Индияда јадын, Индия ла Совет Союзтынг најылыгын тыгыдар тартыжуда эрчимдү турушканы учун 1967 жылда Дж. Нерунын сыйыла кайралдаткан. Калганчы жылдарда нөкөр Шапошникова Н. К. Рерихтинг јайаандыгыш, онын экспедициязынын јолдорын шиндеген.

Туулу Алтай — јебрен чактардаг бери көп эл-јондордын ары-бери јылыжып өткөн јолдорынын бирүзи деп, автор темдектейт.

Калганчы өйлөрдө Кадында тудулатан ГЭС керегинде блааш-тартышту көп статьялар жарлалган. Төс печатта былтыр кепке базылгандары бу:

Винокуров Ю., Булатов В. Судьба Катунь // Наука в Сибири. — 1987. — 8 январь.

Бровашов С. «У последней реки?» // Комсомольская правда. — 1987. — 21 март.

Смидович С. По ту сторону проекта // Экономическая газета. — 1987. — 12 №.

Кудинов И., Горн В., Квин Л., Гуцин Е. и др. Пока еще не поздно // Комсомольская правда. — 1987. — 19 июнь.

Погожева А. Не повторять ошибок // Экономическая газета. — 1987. — 23 №.

Шипилов В. Остановите «бугровщиков»! // Экономическая газета. — 1987. — 23 №.

Эксперт проекта — Сибирское отделение // Наука в Сибири. — 1987. — 28 №.

Герасимов В. Плотина: Спор вокруг одного проекта // Советская Россия. — 1987. — 28 июль.

Катушь на перекрестке мнений // Экономическая газета. — 1987. — 30 №.

* * *

«Сельская жизнь» (17 июнь, 1987 ж.) газетте Торичконын «На заоблачных пастбищах» деп жетирузинде Кош-Агаш аймакта Калинин колхозтын эчкичизи Назия ла Край Оспановтордын жозокту ижи керегинде айдылат.

«Правда» (16 сентябрь, 1987 ж.) газетте Латвиянын Бичинчилик биригузинин Башкартузынын председатели Я. Петерстин «Единство равных» деп статьязы жарлалды.

Я. Петерс бойынын статьязында эмдиги ойдинг жаан учурлу сурактарын кодурип, ол ло ойдо латыш литературанын Туулу Алтайдагы Кундери корумжилу отконин темдектейт.

Л. БАШТЫКОВА

ОДУП КЕЛГЕН ЖААН ЖОЛДОР

«Октябрьдын кийиндеги жетен жылдыг туркунына бис жуслуктарга тунгей жолдор одуп келгенис — деп, КПСС-тин Тос Комитединин Генеральный качызы М. С. Горбачев агылап темдектеген. — Социализм бистин коп национальносторлу улу орооныстын албатыларын тангынан бойы, кемнен де камааны жок, жайым озумнин жолына чыгарган».

Шак бу состорло Алтайдын бичиктер чыгарар издательствозынын Туулу Алтайдагы болугинде кепке базылган «Туулар устинде Октябрьдын жаркыны» деп литература-чумдемел ле публицистикалык жуунты ачылат. Онын «Ленинчил партиянын кубултаачы ийдези» деп атту башталга статьязында КПСС-тин Горно-Алтайсктагы обкомынын баштапкы качызы Ю. С. Знаменский Туулу Алтайда баштапкы партийный ячейкалар ла Советтер тозолгон кундерден ала бу ойго жетире оскон калыктардын карындаштык билезинде алтайлардын одуп келген уур-куч ле мактулу жолдорун коргузет.

Автор бисте жаңы журум тозоорин баштагандардын — коммунисттер П. Я. Гордиенконын, Н. М. Кузенскийдин, Л. А. Па-

пәрҙәнин, Я. А. Адлердин ле өскөзининг де ады-жолдорын адап, олардынг керегин бугүн көндүктирип тургандарды жылу сөстөр-лө темдектейт. Улу Октябрьдынг женүлерин корулап алары учун колына мылтык алып, тынын кыскапбай тартышкандар алба тынынг күүн санаазында ундылбас.

Бу жылдардынг туркунына областьта жаңы партийный, совет ле хозяйственный ишчилер, албаты хозяйствонынг бастыра блуктерине керектү бийик ле орто үредүлү специалисттер өзүн чыдаган.

Областьта промышленностьынг өзүмининг кеми, 1922 жылга көрө, 60 катапка элбеген. Эмди промышленный предприятие-лердинг бир айга эдип чыгарып турган продукциязынынг кеми 1940 жылдынг кемине түңей.

«Jaан кубулталар журт жерлерде болгон — деп, автор тем-дектейт. — Аш үрендеер жерлер тогус катаптан ажыра элбе-ген, уй малдын тоозы — 2,4, кой ло эчки он катапка көптөгөн. Государствого эн керектү продукталарды — эт ле сүтти, түк ле ноокыны, маралдын ла чоокыр агнынг мүүзин садары жыл-дан жылга көптөйт».

Совет жаң тургузылган өйдө Туулу Алтайда албаты үредү-зи, социалистический учурлу ла национальный бүдүмдү куль-тура чик жок бийиктеген. Алтай калыктынг тилин, литература-зын ла историязын наукалык институт шинжүлейт. Область-та бичиичилик биригузи иштейт. Жылдын ла алтай тилле школ-дорго бичиктер чыгат, алтай ла өскө совет бичиичилердинг, марксизм ленинизм классиктерининг чүмдемелдерн кепке бази-лат. Алтай, орус тилле область учурлу ла аймактарда төрт газет, «Эл-Алтай» деп чүмдемел-кеендик дептер, областьтынг радиозы эки тилле берилтелер өткүрет.

Партия обкомынынг баштапкы качызы областьта школдор-дын, аңылу орто үредүлү заведениелердинг өзүмин, педагогика институттын, су-кадыкты корыыр, культура учреждениелер-динг ижин темдектеп, жуук өйлөрдө бүдүретен сурактар кере-гинде айдат.

Облсполкомнынг председатели нөк. М. В. Карамаетинг статьязында Туулу Алтайдынг социальный ла экономикадагы өзүминде болгон jaан кубулталар чокым темдектерле көргүзи-лет. Автор бистинг жердинг айалгазында төс учурлу керек — мал өскүрери жанынаг колхозтордо ло совхозтордо өткүрилген ле өткүрилип турган иштер керегинде оморкоп айдат. Мыныла коштой Михаил Васильевич jaан ажаруны областьтынг албаты үредүзинде, культура ла кеендикте, су-кадыкты корулаарында, садуда, Алтайдынг телкем байлыгын таап тузаланырында же-димдерге эдет.

Туулу Алтайдынг арка-тууларында, кобы-жиктеринде Совет жаңды, журт улустынг өмөликтерин төзөөрн учун калапту тар-тыжулар өткөннинг бери өйлөр там ла ыраап та турза, ол жыл-дардагы өктөм, ононг арткан эзем калыктынг көгүс-санаазында

терен эбелет. Туулу Алтайдын история, тил ле литература аай-ынанча наукада шинжүлү институтунын наука ишчизи Н. В. Еке-ев «Совет жан учун» деп бажалыкту статьясында албатынын жангын тзззчилердин ады-жолдорун темдектеп, 1918—1919 жылдарда Улалуда, Шабалинде, Ильинкада, Чаргы Оозында, Кан-ичининг журттарында тзззлгн Советтердин ижи керегинде бичийт.

Совет жангынг жылдарынын туркунына алтай калыктын ор-тозынанг коп атту-чуулу улус — койчылар, уй саачылар, ан-зскүреечилер, Социалистический Иштин Геройлары, партия ла совет органдардын башкараачылары, жайалталу бичиичилер зззп чыдаган. Олордын ады-жолдоры, керектери жуунтыда жылу ззззтрлз айдылат.

Алтай ла орус позттердин злгерлеринде, очерктеринде, куу-чындарында Улу Октябрьдыг шылтузында Чагкыр Алтайда жанг журум чечектелип зскони кееркемелдз, кздуригилз зс-ззтрлз, бийик кееркемел зп-сүмеле журалган.

* * *

Алтай совет злгерликти тззззчилердин бирззи П. А. Чагат-Строевтинг Улу Октябрга, онын башчызы В. И. Ленинге, алба-тыга учурлаган «Ойгор-Баатыр» деп туузын алтай кычыраа-чы бойынын тилле кычырган, билер. Чагат-Строевтинг анайда ок «Кара Корум» деп туузын, алтай литератураны тззззчи М. В. Чевалковтын туузыларын ла басняларын, М. В. Мундус-Эдоковтын журумди революционны ууламжыла жангыртарына учурлаган туузыларын, кожондорун, злгерлерин, ззззш-шоо-дылгандарын орус тилле кепке басып чыгарганы жангс ла об-ласть ичинде эмес, же бастыра карындаштык литератураларда солун ла жарамыкту керек деп айдарга жараар.

Алтай литературанын тзззлгзинде тургандир чындык ла меке-тзгзнди, акты ла караны, кижилик куунди ле кара ама-дуны удурлаштыра тургузып, учы-учында агару, ак-чек дегени журумди кзндзктиреечи ийде болорун кееркемел зп-аргала зурекей чокым жураган.

М. В. Чевалковтын бу бичиктеги ле зскз дз чзмдемелдери албатынын оос жайаандыгынын зп-аргазыла — тзгдештирзле, удурлаштырула, алкышла, ззззшле чзмделген, онын да учун кычыраачынын кзгзс-санаазына терег томылат. «Анчы ла Кы-рачы», «Аракы ла Чай», «Алтайдын андары», «Жокту Момон ло бай Сангыскан», «Кзбзлзк лз Адару», «Каргаа» — жангс ла бу аттар автор оос злгерликке, анчада ла басниларга жуук болгонун керелейт.

Жуунтыны тургузып, адакы зззин Туулу Алтайдыг Бичиичилик биригззининг каруулу качызы В. Я. Бедуров бичиген.

Мактулу юбилейге учурлалган база бир бичик — «Бийиктер кийнинде — бийиктер». Онын авторы жуунун ла иштин ветераны Ш. С. Ялатов.

Автордын эзем-куучындарында «жангы», «жангырту», «баштапкы», «баштапкы» деген сөстөр көп учурайт. Баштапкы ТОЗ-торды, сонында колхозторды төзөөри, баштапкы «элик-путтар» (линкпункттар) ла школдор, бичик кычырар туралар — бу ончозы иит алтай уулдын көзинче өткөн, көбизинде ол бойы турушкан.

Бу бичиктер Улу Октябрьдын алдында чыкканы областын культура жүрүминде жаан учурлу керек. Олорды орус та, алтай да, жаан жаштулар да, жашөскүрим де жылбиркеп ле соныркап кычырар, бойына тузалу көпти билип алар.

А ТОДОШЕВ

ЖОЛ-ЖОРЫК, ТУШТАШТАР

(1987 жыл, май — декабрь)

13—14 майда Москвада Күнчыгышты таныыр Бастырасоюз ассоциациянын отчетту жууны өткөн. Жуунда Туулу Алтайдын история, тил ле литература аайынча наукада шинжүлү институтунын учений-качызы Н. В. Екеев турушкан. Ол бу институтты ассоциацияга кийдирип, онын ижинде көнү туружары жанынан суракты жөптөшкөн.

8 июльден 8 августка жетире Ш. Шатинов Латвияда бичинеринин Я. Райнис байзыгында иштенип, Туулу Алтайдын бичинчилик организациязынын Бюрозынын jakылтазыла латыш дайналарды — албатынын кожондорун — улалта көчүрүп, республиканын бичинчилериле чүмдемел колбулар тутты.

«Эл Алтайдын» редколлегиязынын jakылтазыла А. Ередеев 12—29 июльде Кан-ичинин Жабаган, Экинур, Көзүл, Кайсын, Кырлык журттарын эбирди.

Онын эмдиги өйдүн журт жеринин курч сурактарына учурлап жолдо бичиген очерк-куучындары бистинг ээчиде дептеристе жарлалар.

6—20 августта бичинчилик организациянын башкараачызы Б. Я. Бедюров ВЦСПС-тин журналынын корреспонденти Ю. Фельчуковло кожо жайаандык иштин командировказыла Чуйдын трагы өрө жорыктады. Жолой озор бичинчилер чек жүрбеген, буды баспаган Мукур-Чаргы (Шабалин аймак) журтты табарды. Онын турултазы болуп, сентябрь айда бу журттан алтай литературанын Күндери башталган эди.

Оңдой аймакта Күпчеген журтта Б. Бедюров озогызын jakшы билетен Т. Тандянов, Кунанакоев деген өрөкөндөргө жолыгып, кеп куучындар бичиген. Оны анчада ла тогужан сөөктин табылганы жилбиркеткен.

Ийинде иит бичинчи К. Тепуковтын айлына кирип, жадыныла, ижи-тожыла соныркаган.

Кош-Агаш аймакка једип, төс журттын, Теленит-Сортогойдын, Кызыл-Таштын, Тархатынын, Көкөрүнүн жаанду-јаштуларыла туштажып, јайлуларга, тайгаларга чыгып, койчы-малчылардын, сарлыкчылардын, төөчилердин, кымысчылардын турлуларына түжүп, солун-сорокой угужып, жадын-јүрүмиле, ижи-тожыла танышкан. Анайып, аймак ичиле литературанын он бештен артык туштажуларын өткүрген.

Јунмалунын аржанын эмденетен профилакторий эдерге јаарар ба, јок по деп сурактын аайына Ю. Фельчуков чыгышкан.

Бу аржан өкпө-жүректинг, сарсу-саптын оорузын жазарга жарамыкту. Башка-башка жерлердинг, анчада ла Эре-Чуйдынгу улузы богу жылдын сайын келип јунунат. Је мында медицина-нын, аржаига кирерининг бир де јартамал-ээжизи јок эмтир. Улус аржанга келишкенче ле јунунып јат.

Туулу Алтайда Јунмалудаг да башка аржандар көп. Об-ластьтынгу су-кадыкты корыыр учреждениелерининг каруулу иш-чилери опы ајаруга алып, аржандарда профилакторийлер ту-дары јанынаг чокым иштер өткүрер учурлу.

Эре-Чуйдынгу тайгаларында јаткан улус төрөл литературазы-ла сурекей соныркап јат. Је газет-журнал, кееркедим литерату-ра ологро өйлү-өйинде јетирилбейт эмезе чек барбайт. Онынгу учун Көш-Агаштынгу магазиндеринег јолой алган јүс салковой-дынгу баазына турар алтай бичиктер бу јердингу улузына сады-лып таркадылды.

Көкөрүнинг, Тархатынынгу колхозторында алтай улустынгу тоо-зы — 70—80%. Олор ыраак тайгаларда эбире жыл јайлап-кыш-тайт. Онынгу учун областьтынгу газеттери ле радиозынынгу коман-дировкада жүрген корреспонденттеринингу көзи ологро јетпей јат. Колхозтордынгу контораларын, јаандарды айланыжала, јүре берип тургандары јарталды.

Эре-Чуйдынгу алтай улузынынгу культуразы, тили, оос чүм-демели сурекей солун. Је ол эм үстине онду шинделбеген. Ли-тературанынгу тилине кийдиретен сөстөр мында арбын. Мыны-ла колбой, Б. Я. Бедюров алтай ла казах улустынгу кеп-куучын-дарын, табыскагын, кожондорын база јууп алган. Андый ишти ол мынаг да озо өткүрген. Бу јорыкта ол алтай кыпчактардынгу угу-тукумы, ан-куш, тынар-тындулар керегинде, казахтардынгу Чуйга келгени керегинде көп кеп куучындар бичиди.

25 августтаг 5 сентябрьга јетире Э. Тоюшев Улаган аймак-ла јорыктап, Чолушманнынгу баштапкы коммуналары кере-гинде материалдар јуунатты.

Улу Октябрьдынгу 70 жылдыгына уткый 9—13 сентябрьда Шабалин аймакта алтай литературанынгу Күндери өтті. Э. Тою-шев, К. Төлөсов ло Т. Торбоков бичиичилер бачым жүрбей тур-ган Мукур-Чаргы, Улус-Чаргы, Ильинка, Отогол, Барагаш, Шыр-гайты, Вещ-Өзөк јурттардынгу эл-јоныла, үренчиктерле тушта-жып, турлуларда, өлөнгчилердингу звенолорында болуп, жүрүм ле литература керегинде ачык-јарык эрмек-куучын өткүрген ай-ас, бичик садунынгу, школдордо алтай тил ле литератураны үре-деринингу сурактарыла јилбиркеп, бу керекте јаан једикпес-ту-тактар барын коскорып, партия райкомына јетиргендер. Оной-до ок 160 салковойдынгу баазына турар алтай бичиктер тарка-дылган.

Бу јол-јорыкка олорды тоолу күн озо ол јердингу айалгазы-ла танышкан бичиичилик организациянынгу каруулу качызы Б. Я. Бедюров ийген.

22—30 сентябрьда Б. Бедюров, А. Адаров, кайчы А. Калкин Көксуу-Оозы аймакка јорыктаган. Көксуу-Оозы јуртта, Түнгүр-

динг, Кујурлунын, Сугаштын школдорында, койчы-малчылар-дын турлуларында чүмдемел туштажулар өткүрилген. Б. Бедюров Оймоннын кайда да жарлалбаган озогы кожондорун бичип алган.

Буларла кожо Москванын режиссеры И. Я. Тарковская жүрүп, Түнгүр журттын эл-жоны алдына куучын айткан.

Режиссердын амадузы алтай калыктын жадын-жүрүми, чум-жагы аайынча кееркемел кептү фильм согоры болгон. Анайын, ол Кујурлуда эмди божоп калган алтай кайчы С. Савдининин бала-барказыла куучындашкан, Урсул-ичинде Жоло журтта алтай литературанын Латвиядагы Күндеринин туружаачызы Т. Сомоевтин айлына кирип-чыгып жүргөн.

Бу алтайла жорыктап жүргендердин шүүлтезиле, мында, Кадын-Аркыттын белтиринде журтаган, Оймоннын алтай улусынын жагдаган жагы, кожон-ойыны мышаң ары бичиичилердин, шингжүчилердин туура салбас кереги болор учурлу, не дезе, бу жер — Туулу Алтайдын база бир көрүмжилү тергеези.

1—14 октябрьда бисте Латвиянын фотоустар биригүзинин председатели, республиканын культуразынын Кайралду ишчизи А. Акис болды. Ол быжыл жайгыда латыш литературанын Туулу Алтайдагы Күндеринде турушкан. Эмди бисле нажылык колбуларды улалтып, амадап келгени ол.

Ороондо жарлу фотоус Туулу Алтайдын ар-бүткени, онын улусы, чүм жагы керегинде жаан фотоальбом белетейт.

Келген кун партия обкомынын качызы Б. К. Алушкин-ле жолыгып, куучындашкан. Онон городтын фабрик-заводто-рында болуп, ишмекчи улусты журукка соккон. Кадында ту-дулатан ГЭС-тин жерине жетире барып жүргөн.

6—8 октябрьда Карагол-ичинде Кызыл Куладыда өмөлик-коммуна колхоз төзөлгөн 60 жылдык байрамда туружып, көп со-луи журуктар соккон. Бу алтайдын эл-жоны латыш айылчыны төргө чыгарып, күндүгө көдүргөн.

Онон келеле, А. Акис партия ла иштин ветераны Е. М. Ча-пыевти Горно-Алтайскта (ол тушта Ойрот-Тура) М. И. Калинин куучын айткан туранын жанына журукка согуп алган. Е. М. Ча-пыев азыл нөк. Калининди көрүп жүретени жарталган.

Латыш фотоус 1988 жылдын туркунына Туулу Алтайга ба-за эки-үч катап келип иштенер күүндү.

7 октябрьда Карагол-ичинде Кызыл Куладынын — эмдиги XXIV партсъезд колхозтын 60 жылдык юбилейи темдектелди.

Карагол-ичинде өзүп-чыдаган бичиичилер Б. Бедюров, Б. Укачин, Ш. Шатинов, ойынчы-режиссер Н. Шумаров жер-лештериле — Куладынын эл-жоныла чүмдемел туштажу өткүр-ген. Анда онойдо ок Туулу Алтайдын бичиичилик организа-циязынын литконсультанты А. О. Адаров, алкышчы Шуны Ялатов, Латвиянын фотоустар биригүзинин председатели, рес-публиканын культуразынын Кайралду ишчизи А. Акис ту-рушкан.

Туулу Алтайдын бичиичилери адынан уткуулду адрести

көдүрингилү жуунда А. О. Адаров туттуруп, куучын айткан. Шуну Ялатов Куладыны алкап кожон айдып бергенин улус сүрекей соныркап уккан. Н. Шумаров гитара согуп, жерлеш поэттер В. Бедюров, Ш. Шатинов, М. Бочиев, С. Мешкинов, ээлү композитор С. Этеновтын кожондорун жаңарлаган. В. Укачин жербойынын библиотекасына бойынын бичиктерин сыйлаган школдо туштажу өткүрген.

Жуунда уткуулду сөсти латыш айылчы А. Акис айткан.

20-чи жылдардын учкары мында Ойрот обкомнын баштапкы качызы, латыш укту Папардэнин адыла адалган колхоз болгон. НБК. Папардэ областьтын парторганизацияын башкарып турар тужында Куладынын коммунасына улайын келип туратан. Коммуна деп солун атты шак ол латыш большевик адаганы колхозчы Коммунар Чадаев өрөкөннин куучынынат жарталды.

Латвияда алтай литературанын Күндери өдөр тужында бу керекте баштанкай эткен Б. Я. Бедюровка латыштар бойынын кереес курын курчаган. Папардэнин шылтузында Кызыл Куладыда көнжүп баштаган најылык туштажубыс керези эдип, көдүрингилү жуунда бу курды Б. Я. Бедюров ло А. Акис колхозтын эмдиги председатели, коммунарлар жеени М. Б. Чекурашевке туттуруп, Куладынын жаңы төзөлгөн мезейине жажына артсын деп сыйлаган.

Бичиичилик организациянын Бюрозынын айтырузыла Новосибирде журтап жаткан литератор Иженер Чапыев 23 сентябрдаг ала 12 октябрга жетире Горно-Алтайска келип иштеди. Ол жирменчи жылдардагы комсомолдордын, чокымдаза, Капшагай Сурулованын, Учур Бабинасованын, өмөлик авторлордын үлгер-кожондорун кепке базарына белетеп турган «Алтай совет үлгерликтин антологиясына (1917—1987 жж.)» кийдирген. Бу үлгер-кожондорды ол 30-чы жылдарда тузаланган бойынын блокнодынан алган. Анайда ок ол «Антологиянын» колбичимелиле таныжып, чүмдемелдердин авторлорун, олардын фотожуруктарын чокымдажып-ылгажып, тузалу шуүлтелерин айткан. Жажы жаан өрөкөн бичиичилик организациянын өскө дө окылу жакылталарын бүдүрди.

Бу ла күндерде Бюронын ок алдыртузыла Кан-ичинег Ш. Шатинов келип, «Антологиянын» колбичимели жанынат иштешти. Облесполкомнын архивинде база казынып, 20-чи жылдардын учындагы эски газеттерден энези Оокчы Көкүлекованын ла бир кезек өскө дө авторлордын чүмдемелдерин таап, бичиичилик организацияга табыштырды.

22—24 октябрда бир бөлүк бичиичилер — К. Козлов (башкараачы), Т. Торбоков, Т. Шинжин ле јинт үлгерчи А. Жуков Чой аймагыла јорыктап, бойлорынын кычыраачыларыла тушташкан. Чойдогы райисполкомнын ичбойындагы керектер аайынча башкартузынын, райбольницанын, «Јуртхозтехника» биригүнн ишчилериле, орто үредүлү школдын үренчиктери-

ле, Паспаул журттыг эл-жоныла литератураныг туштажулары өдүп, жербойынын авторларынын кееркемел бичиктери таркадылды.

Олордын бу жол-жорыгы партия обкомынын планыла өдүп, Улу Октябрьдын 70 жылдыгына учурлалган.

Кызыл Куладынын 60 жылдык юбилейине учурлалган «Эл-Алтайдын» быылгы баштапкы номерин белетеериле колбой, Туулу Алтайдын бичиичилик организациязынын каруулу кызы Б. Я. Бедюров ло Бюронын члени, партия обкомынын инструкторы Ж. И. Белеков 24—25 октябрьда Карагол-ичиле жорыктан, ветерандарла тушкашкан, колхозтын Боочыдагы фермазынын он эки, Куладыдагы фермазынын эки кыштузында болуп, койчы малчылардын ижи-тожыла, жадын-жүрүмиле танышкан.

XXIV партсезд колхоз аймактагы хозяйстволор ортодо эг баштап малчылардын турлуларын государствонын электролнбиязыла жеткилдееерине жаан ажару эдип жат. Турлулардын басты-разына шыдарына тӱнгӱштӱр кондырылган, эмиктер тартып койгон. Эмди подстанциялар тургузып, электроот ӱткүрери арткан. Ол ло ӱйдӱ ӱскӱ дӱ аймактарда чылап, бу су-алтай тергеде малчылардын турлуларына бир де алтай бичик жетирилбей турганы жарталды. А мынызы бичик садунын ижи жалдыр айалгада болгонын, телекӱрүлтеле колбой улус бойы да бичик кычырбай турганын керелейт. Куладынын историязы керегин де бичик чыгарар сурак туруп жат.

Бу жол-жорыгы керегинде Б. Я. Бедюров 26 октябрьда ӱткӱн Бюронын алдына жетиру этти.

27 октябрьдаг ала 5 ноябрьга жетире бичиичилик биригү-нинг литконсультанты А. О. Адаров ло Алтайдын бичиктер чыгарар издательствозынын Туулу Алтайдагы бӱлүгининг директоры Э. М. Палкин Москвада болгондор. Олор РСФСР-динг Госкомиздадында, РСФСР ла СССР динг бичиичилик биригүлерининг Башкартуларында болуп, бичиичилик биригүнинг ле издательствонын сурактарын аайлашкан.

Улу Октябрьдын 70 жылдыгы алдында жаан жашту бичиичилер А. М. Демченко — 1 ноябрьда медучилищеде, И. В. Шодоев — 3 ноябрьда городтын болушту школында литература-нын туштажуларын ӱткүрген. Олор Улу Октябрьдын шылтузында туулган литератураныг ӱзүми ле једимдери, јайаандык ижи керегинде куучындагандар. Медучилищеде дезе А. Демченконын «Чындык сүүш керегинде повесть» деп чумдемели зайынча кычыраачылардын конференциязын ӱткүрери темдектелген.

3 ноябрьда Алтайдын телекӱрүлтези «Коммунарлар јеендери», «Кызыл Куладыга — 60 јыл» деп јарым частын берилтезин ӱткүрди. Берилте 8 декабрьда такып кӱргүзилген. Ондо Б. Бедюров, Б. Укачин, Ш. Шатиновтын үлгерлери јангыланган, А. Адаров куучын айткан.

Улу Октябрьдын 70 жылдыгына учурлай 3 ноябрьда Горно-Алтайсктагы «Турист» комплексте облысполкомнын культура башкартузы ла облсовпрофтын баштапканыла иштин ле культуранын ветерандарын күндүүге көдүргөн. Бичиичилердег ондо жаан яшту өрөкөн И. В. Шодоевти уткыгандар. Туштажу эгир де Туулу Алтайдын бичиичилик биригүзинин профкомынын председатели Т. Торбоков туружып, куучын айткан.

9—15 ноябрьда бичиичилик биригүзинин литконсультанты Т. Торбоков Карагол-ичиндеги XXIV партсъезд колхозто болуп, Туулу Алтайда баштапкы алтай коммуна — Кызыл Куладыла колбулу материалдар жуунаткан.

15 ноябрьда Төс телекөрүлте «Жорыкчылар клубы» деп берилтеде москвичтердин Алтайла танышкан экспедициязынын ижи керегинде жарым частын туркунына документ фильм көргүсти.

Алтай тойдын жебрендик чүм-жанын башталганынан ала учына жетире Кан-ичинде Экинурда Анна Суйманаковага башкарткан албаты театрдын өмөлиги ойногон.

Өмөлик төзөлгөнни удабаган да болзо, эрчимдү ле једимдү иштеп, 1987 жылда Барнаулда крайдын фольклорчыларынын байрамында туружып, дипломло кайралдаткан. Бу байрам Улу Октябрьдын 70 жылдыгына ла Алтай крайдын 50 жылдыгына учурлай өткүрилген.

28 ноябрьда КПСС-тин Туулу Алтайдагы обкомынын ээчи де пленумы өткөн.

Пленумда «Калык-јонды патриот ле интернационалист кү-үй-тапка тазыктырарынын айалгазы ла оны КПСС-тин XXVII съездинин јөптөрүнүн некектелери аайынча жарандыратан иштер керегинде» сурак шүүжилген. Бу сурак аайынча партия обкомынын качызы Б. К. Алушкин доклад эткен.

Докладты шүүжип куучын айткандар тоозында — партия обкомынын членине кандидат, Туулу Алтайдын бичиичилик биригүзинин башкараачызы Б. Я. Бедюров.

3—6 декабрьда Барнаулда крайдын јиит бичиичилеринин жуун-семинары өткөн. Туулу Алтайдан ондо орус тилле бичип турган јиит литераторлор А. Жуков (Горно-Алтайск), Б. Прохоров ле Т. Немова (Майма), В. Кречетов (Устүги-Пьянково) турушкандар. Олордын талдама деген чүмдемелдери крайдын издательствозында кепке базылары јөптөлгөн.

Туулу Алтайдын педагогика институтынын ученый Совети ле партбюрозы бистин областьтын историязы, литературазы ла культуразы керегинде лекциялар кычырар, эрмек куучын өткүрер, литературанын туштажуларын өткүрер јөн јараткан.

Андый туштажулардын бирүзи 4 декабрьда история-филология факультетте өткөн. Ондо Туулу Алтайдын бичиичилик биригүзинин башкараачызы Б. Я. Бедюров, литконсультант А. О. Адаров, критик, литература шиндеечи С. С. Каташ, прозаик Ј. Кашичин турушкан. 11 декабрьда естественно-географический факультетте өткөн туштажуда дезе С. С. Каташ, К. Коз-

лов, J. Белеков, Э. Палкин, жинт бичинчилер В. Куницын ла В. Евсеев турушкандар.

7 декабрьда бичинчилик биригүзининг ээчиде Бюрозы өткөн. Анда Туулу Алтайдын бичинчилик биригүзининг каруулу качызы Б. Я. Бедюров калык жонды патриот ло интернационалист күн-тапка таскадары жанынан партия обкомынын 28 ноябрьда өткөн пелнумынын ижиле Бюронын члендерин таныштырды.

Бюродо анайда ок областта культуранын Совет фондын, терминдер камызын төзөөри, национальный драмтеатрла жуук колбулу иштеери, Латвиянын Госуниверситедининг көчүрөөчилер бөлүгине бистин эки жинтти ийери, городтогы балдардын баштапкы померлү туразына болужары керегинде ле өскө дө сурактар шүүжилген.

9 декабрьда облысполкомнын жөбиле А. О. Адаров облтеле радиокомитеттин председателине тудулган.

11 декабрьда Новосибирде «Сибирские огни» журналдын редколлегиязынын жууны өткөн. Анда редколлегиянын члени А. О. Адаров ло Туулу Алтайдын бичинчилик биригүзининг башкараачызы Б. Я. Бедюров турушкандар.

Жуунда «Сибирские огни» журналда 1987 жылда жарлалган материалдар шүүжилеп, быылгы жылдыг планы тургузылган.

Сибирьдин эн жаан, азыдан бери чыгып келген журналын жангыс та Новосибирдин бичинчилик биригүзининг эмес, бу тергеенин ончо бичинчилеринин органы эдери, оны эбиреде Сибирьдин орус ла өскө дө ук калыктарынын бичинчилерин бириктирип, журналдын таркаар кирезин жарандылары жанынан көп шүүлтелер айдылган. Шүүжүде А. О. Адаров ло Б. Я. Бедюров куучын айткан.

12 декабрьда Б. Бедюров ло А. Адаров Новосибирдинг куйнундагы Издревая деп станцияда жаткан Сибирьдин жаан жанту бичинчизи А. Л. Коптеловко жолыгып куучындашкан. А. Коптелов бистин издательстводо 1987 жылда орустап «Мудрый богатырь» деп бичик чыкканына сүүнип, оны жарадып, бу ишти улалтып, 1992 жылга жетпей, антология эдин белетегер деп жа кыган.

«Эмди слерде ченемел бар, литературагар да өзүн тыгыган. Слерлер бойлороор оны чыгарарында алаңзу жок — деп, өрөкөн куучындаган. — «Мудрый богатырь» деп бичикле колбой айдарга турганым, П. Чагат-Строевтин «Ойгор Баатыр» деп туужызы 1926 жылда чыгарда, ол керегинде Кан ичининг, өмөлик төзөлөр тужында Карагол-ичиндеги Куладынын эл-жоны куучындаганын уккам. Кызыл Кулады быыл 60 жылдыгын тем дектегенине сүүнип отурум...»

А. Л. Коптелов «Улу көчүш» деп романы аайынча Туулу Алтайдын национальный драма театры спектакль тургусканыла соныркаган. Бу ишти бачымдабай, төс учурын көргүзерге кичеенер керек деп, ол айткан.

14—17 декабрьда Новосибирде ок Сибирьдин телерадиоко-

митеттеринин председателдеринин жууны өткөн. Онын ижинде облтелерадиокомитеттин председатели А. О. Адаров турушкан.

Кан-ичиндеги XXI партсъезд колхозтын Кара Суудагы фермазында төртөн жылга чыгара койчы болуп иштеген Айабас Мендинович Куртовтың Кол-Бажы деп жердеги турлузында 16 декабрьда «Малчынын күни» өткөн.

Койчынын билезин уткыырга культушчилерле кожо совхозтын парткомынын качызы, коштой жаткан турлулардан малчы-койчы нөкөрлөри келген. Байрамдык туштажуда анайда ок Туулу Алтайдын жарлу журукчызы И. Ортоңулов ло поэди Ш. Шатинов турушкандар. Бу күн турлуда акту жүректен айдылган көдүрингилү куучындар да болгон, кожондор до чөйилген — макка иш ле nere көдүрилген. Культушчилер Куртовтордын городто жаткан жаан уулынын магнитофонго бичилген уткуулын экелгендер — эне-адага бу жаан сый болгон.

Ол ло күн Жабаган-Бажы журттын эл-жоңыла жылбилү туштажу-энгир өткөн. «Октябрь көргүскен жолло — ичкери жаан же димдерге» деп оос журналда жылдын итогторы эдилген, кышту канайда өдүп жатканы керегинде куучын болгон, иштин озочылдары адалган ла ол ологго бийе-кожон учурлалган.

Эңгирдин база бир жаан бөлүги литература ла чүмделгинин жүрүмле колбузына учурлалган. Автоклубтын башкараачызы Тожла Енчинов журукчы И. Ортоңуловтын ла поэт Ш. Шатиновтын жайаандыгы керегинде элбеде куучындаган.

Ээчий күндерде мындый туштажулар Мөндүр-Соккон, Келей, Моты-Оозы журттардын клубтарында ла школдорында, малчылардын турлуларында өткөн. Культушчилерле кожо садучылар жорыктап, бичиктер ле аш курсак, аптеканын ишчилерн эм-том саткандар.

Быжыл 8 январьда обнацдрамтеатрда Туулу Алтайдын автоном облазынын Журукчылар биригүзин төзөгөнине учурлай жөптөлгө жуун өттн.

Жуунда биригүнин председателине жажытту үн бергенле В. П. Чукуев, каруулу качызына В. П. Твердохлебова жөптөлгөн.

Бюронын члендерине В. П. Чукуев, И. И. Ортоңулов, В. И. Хромов, П. И. Богомоллов, В. П. Твердохлебова тудулды.

Ревкомыстын члендерине В. И. Хромов (председатель), В. Д. Запрудаев, С. К. Янсон көстөлгөн.

Бичиичилер, журукчылар, культура ишчилеринин оқылу улuzu куучын айткан.

Жуунда КПСС-тин Туулу Алтайдагы обкомынын качызы Б. К. Алушкин туружып, куучын айткан.

Жуулышкандар анайда ок журукчы В. Д. Запрудаевти 50 жажыла изү уткыдылар.

Бу жуунла колбой материалдарды «Эл-Алтайдын» быжылгы экинчи чыгарганынан кычырарыгар.

Г. ТОНУЖАН

ЈАҢЫ ЭЛ-ЈОНДЫК БИРИГҮ

1987 жылда 22 декабрьда Советтер Байзыгында культураның Совет Фондының Туулу Алтайдагы бөлүгүн төзөөр конференция өткөн. Онын ижинде областтың аймактарынан ла Горно-Алтайск городтон беженге шыдар делегат, партия ла совет ишчилер, эл-жондык организациялардын оқылу улузы турушкан.

Конференцияны облисполкомның председателинин заместители Н. И. Тарабаев ачкан.

Культураның Совет Фондының ижи ле онын амадулары, бу фондтын Туулу Алтайда төзөлип жаткан бөлүгүнүн алдында турган сурактар керегинде докладты облисполкомның культура башкартузының жааны В. И. Запрудаева эткен.

Шүүжүде туружып, куучын айткандардын тоозында: Кан-Оозындагы райисполкомның инспекторы Н. Т. Яндыкова, ГАНИИИЯЛ-дын наука ишчизи А. С. Суразаков, Горно-Алтайсктагы краевед музейдин директоры В. Т. Липатова, Ондойдогы райисполкомның культура бөлүгүнүн башкараачызы Н. П. Суракова, кееркемел шиндееринин кандидады В. И. Эдоков, горисполкомның культура бөлүгүнүн башкараачызы О. Е. Ракина, Туулу Алтайдын Бичиичилик биригүзинин каруулу качызы Б. Я. Бедюров, концерт-эстрада бюроның чүмдемел башкараачызы В. Е. Кончев, СССР-дин География обществозының члени Ю. В. Никифоров.

Куучындарда Туулу Алтайда археология, история ла литератураның кереестерин корыыр, калык-жонның чүмдемел ле күүлик жайаандыгын чеберлеер ле онын ары өскүрер, школдордун ла албаты музейлердин ижин жарандылар ла жаан учурлу өскө до сурактар көдүрилген. Культураның Совет фондының Туулу Алтайдагы бөлүги тузалу көп иштер өткүрер деген ижемип айдылган.

Облисполкомның культура башкартузының жаанының заместители С. К. Штанакова культураның Бастырасоюз фондының башкартузының декабрь айда Москвада өткөн жууны керегинде жетирү этти.

Конференцияда культураның Совет фондының Туулу Алтайдагы бөлүгүнүн башкартузы ла президиумы тудулган. Делегаттар башкартуунун президиумының председателине история наукалардын кандидады П. Е. Тадыевти, онын заместителине СССР-дин Бичиичилик биригүзинин члени П. Т. Самыкты бирлик күүн-санаалу туткандар.

Конференцияның ижинде партия обкомының качызы В. К. Алушкин туружып, куучын айткан.

* * *

Конференцияның кийинде Туулу Алтайдын Бичиичилик биригүзинин литконсультанты Т. Т. Торбоков культураның Со-

вет фондының Туулу Алтайдагы бөлүгүнүн председателиниң заместители П. Т. Самыкка жолыгып, кыскачак интервью алган.

Т. Т.: Элден озо, Слерди жаан жамыга тудуп, бүдүмжи эдиң, күндүүге көдүргениле уткып турум, Паслей Тордоевич! Культураның Совет фондының бүдүретен ижи, онын учуры керегинде «Эл-Алтайдың» кычыраачыларына куучындап берзегер?

П. С.: Эмди, перестройканың ойинде, калык-жоннын культурадагы өзүмине айдары жок жаан ажару эдилет. Алдында культурага чыгарган акча калганчы жерде болуп калатаны эмди бистинг кемибиске де жажыт эмес. Онон улам культураның сурактары чек сондоп, жадын-жүрүм жаранган сайын албатынын бу жанынан керексинижи астап, кылык-жангы да бош урелген. Тын-жүрегинин керексинижи астаарда, кижининг граждандык патриот күүн-санаазы база жабызап жат.

Андый айалгала эмди бистинг жөпсинижер аргабыс жок. Ол керегинде партиянын 27-чи съездинде, Төс Комитеттинг онын соңгындагы пленумдарында ачык-жарыгынча, кезе-быча айдылган. Культураның Совет фонды жаңыс ла бу история учурлу керектердинг кийинде төзөлөр аргалу боло берген.

Фондтын ижининг төс учуры мындай:

Культура, история, литература ла ар-буткеннинг кересестерин корулаары, эл-калык ортодо культураның кыймыгуларын, баштапкыларын жөмөп өскүрери, колхоз-совхозтордо, школдордо, ишмекчи өмөликтерде культураның жүзүн-башка ууламжылу биригүлерин, кружоктор, музейлер, көрүлөр төзөөрин башкалары, калык-жоннынг акту бойынынг күүниле жууган акказын билгир тузаланып, культураның, литератураның, журамалдыг ат-нерелү ишчилерине кересестер тургузары. Бир сөслө, калык-жонды ончо жанынан таскадып, ич-көгүс культуразын байгызары, онон до өскө элбек сурактар.

Келер ой албатыга көгүс культураның жолыла келип жат. Шак онынг учун жаңы төзөлгөн эл-жондык организациянынг кычырузы мындай: «Корулаар, байгызар, тузаланар».

Т. Т.: Туулу Алтайда кандый иштер өткүрер арга бар?

П. С.: Бу ончо сурактар бистинг тергееге база келижил жат. Чокымдаза, Туулу Алтайдың кеен-жараш ар-буткенин корырынан ала поэзия сүүчилердин Л. В. Кыкышевтинг адыла адалган клубын, алтай тилди сүүчилердин кружогын төзөөринге жетире, школдордо төрөл тилдин байрамын өткүреринен ала калыктынг озогы ойын-бийезин орныктырарына жетире — бу ончозы фондтын ижи. Бу жанынан сүреен көп улус өрөги организацияларга самаралар бичип, бойлоры да тагынан иштеп жат. Шак бу улус фондтын эн эрчимдү черүчилдери, тартыжаачылары болор. Областын кичинектү-жаанду кажы ла журтын да культураның төзөлгө-очогы, өмөлиги иштеер учурлу. Олорды билгир башкалар, ууламжылаар керек.

Анайда ок фонд албатынынг азыйгы кеп-кийимдерин, жакшынак чүм-жандарын орныктырып, национальный кееркедим-

нинг көрүлөрүн өткүрөрүнө болужар, сүрлү эдимдер чыгарар мастерскойлор ачарына амадаар.

Культураның фондынын ижи Туулу Алтайдын Бичиичилик биригүзининг, облысполкомнын культура башкартузынын, бичик сүүчилердинг, керее коруучылардын, эрүүл жүрерининг, өскө дө обществолордын ижиле көнү колбулу өдөр учурлу.

Т. Т.: Жуукта КПСС тиг Туулу Алтайдагы обкомынын эчиде пленумы өдүп, ондо калык-жонды патриот ло интернационалист күүн-тапка таскадары жанынан сурактар шүүжилген. Ол сурактар фондтын ижиле канайда үн алыжат?

П. С.: Бу сурактар фондтын ижиле чике колбуда. Анчадала Н. К. Рерихтин эчизин жууйтаны, оромдорды атту-чуулу бичиичилер, ученылар, жорукчылардын ады-жолыла керее степ адайтаны... Ол керегинде куучындаарга пленумнын материалдарын слерге бүткүлүнче кычырып берерге келижетен эмтир.

Т. Т.: Калганчы сурак. Бу ишке Слер кандый күүн-санаалу келдигер, Паслей Тордоевич?

П. С.: Калык-жон жебрен историязына, бийик культуразына сүрекей санап калган. Мен алдында, «от-жалбыш сыгындый» канчын-жит тужымда, ол жанынан көп санангам, көп жуундарда, бийик трибундардан да үним тунганча кыйгыргам, биске культура беригер, өзүм беригер ден. Же эмди ле көрүп-шүүп жүрер болзо, менин ол сөстөрүм куру жерге барган эмтир. Мен жагыс жерге тепсеништин ойинде жүрген эмтирим. Же эмди ой башка, перестройканын, демократиянын, ачык-жарыктын ойи. Айдарда, канча куучындаганымды, амадаганымды чын керекле, ишле көргүзөр, быжулаар турум. Мени бу ишке энем де, эш-нөкөрүм де, нөкөрлөрүм де албадабаган, жүрегимнинг кычырузыла, акту күүн-санаамла келгем. Менин ижим — перестройкага кожотон үлүүм болгой.

СССР-ДИН БИР КҮН ЖҮРҮМИ

Былтыр өткүрген жөптөжу-куучындардын шылтузында американ-совет жаба проект тургузылган, ол проект аайынча Совет Союзтын бир күн жүрүмин көргүскөн жаан форматту фотоальбом США-да «Коллинз» деген американ корпорацияда чыгарылды. Совет печатта ол керегинде жетиру болгон эди. Мындый ишти бүдүретен тузалу ченемел телекейде бар. Калганчы жылдарда США да Австралиянын, Канаданын, Японнын, СШАнын, Гавай ортолуктардын жүрүмининг бир күнине учурлаган жаан форматту фотоальбомдор чыгарылган.

Былтыр жайгыда США-нын, Кубанын, Франциянын, Польшанын, өскө дө ороондордын энг талдама жүс фотомастерлери бистинг ороондо болгондор. Олор Улу Октябрьдын социалистик революциязынын 70 жылдык юбилейин байрамдайтан жылда

Совет Союзтын фотокорреспонденттериле кожо 15 майдың туркунына бистинг ороонның 11 часовой курларыла бастыра широталарына — Франц Иосифтинг јеринен ала Ашхабадка јетире, Балтика талайдаң ала Тымык тенгиске јетире јерлерде јурук соккондор. Мындый солун фотоэкспедицияның туружаачылары озолондыра тургузылган планла 3—4 тема аайынча, ого үзеерн јилбиркеткен өскө дө сурактарга учурлалган журуктар соккондор. Олордын энг талдама дегендери өрө айдылган фотоальбомго кийдирилер.

Бистинг автоном областта андый ишти США-даң (Колорадо штат) келген фотомастер Джеймс Балог бүдүрген. Оныла кожо бистинг ороондогы АПН ның Түндүк Америка аайынча банн редакциязының редакторы Байдак Андрей Анатольевич ле АПН-ның Күнбадыш Сибирь аайынча корреспонденти Тюрин Юрий Васильевич болгондор. СССР-динг журналисттер Биригүзининг Туулу Алтайдагы организациязының председатели, областтың «Алтайдын чолмоны» газетининг редакторы Тюхтеев Степан Сузанович оморды бистинг областла алып жүрген.

Американ фотомастер Туулу Алтайда болгон күндерде областтың көп тоолу улузыла тушташкан, оморды иштен эмезе амырап турган өйлөрдө журукка соккон. Ажыныдырадаң јөптөлгөн программа аайынча ол «Горно-Алтайское» ОПХ-да кају јерде сад өскүрип турганын, КПСС-тин обкомындагы областной јуунды, Чамалдагы мехагашхозтың цегин, Эјегандагы совхозтың эчкичилерин, Горно-Алтайсктагы Мактың керезин журукка согуп алган. Ол база Горно-Алтайскты, оны эбиреде јаткан јараш јерлерди, Кадын сууның јарадындагы ар-бүткенди, кезик улустың тураларын, бойларының тураларының јанындагы маалада эмезе садта иштен турган улусты фотого соккон.

Айылчы Туулу Алтайдаң атанар алдында «Алтайдын чолмоны» газеттинг редакторы С. С. Тюхтеев США-ның фотомастери Джеймс Балогко бир канча сурактар берген. Берилген сурактарды ла алган карууларды јарлап турубыс.

Сурак: «СССР-динг жүрүмининг бир күни» деген јаан форматту альбомды белетеери јанынаң американ-совет јаба проектти бүдүргени кандый учурлу болор деп сананып турыгар?

Каруу: Мен нени айдарым — ол мениң таңгынаң бойымның ла шүүлтем. Совет Союзтын жүрүмининг бир күнине учурлалган јаан форматту фотоальбомды белетеп чыгарары јанынаң американ-совет јаба проектти бүдүргени бистинг де, слердинг де ороондор ортодогы колбуларды јарандырап аргалардың бирүзи болор деп бодойдым. Бистинг ороондо совет улус керегинде сүреен ас билгилеп јадылар. Альбом чыгарылар, андый болор деп, мен бүдүп жадым. Ол бистинг улуска Совет Союзтын 280 миллион тоолу албатызының жүрүми керегинде көпти билди алар арга берер. Мен шак ла бу айалганы ајаруга алып, јаба проектти бүдүреринде туружарга, көп акча да чыгымдап јаткан болзом, јобим бергем.

Сурак: Слер кандый специальностьу кижги, кандый агентстводо иштеп жадыгар?

Каруу: Мере 35 жаш. Мен колледжити уренип божотком. Геологтын специальностьын алгам, же бу специальностьло көп иштебегем, фото согорыныг абына алдыртып, фотомастер болуп калдым. Бу специальностьло он жыл иштеп келдим. Менин соккон фотолорым көп журналдарда ла газеттерде чыгып жат.

Мен кандый да агентстводо иштебей жадым. Бистинг ороондо жаан предприятинеде эмесе учрежденинде иштеп турган кижини экинчи сорт кижги деп чотоп жадылар. Бойыныг кереги (бизнес) бар, бойыныг керегининг узы деп идалып турган кижги бистинг ороондо тоомжыда. Ол сурак-жакылталарлу, анайдарда, акчалу да.

Сурак: Туулу Алтайды журукка согор жер эдип Слер нениг учун талдап алдыгар? Бу адрести Слер бойыгар талдап алдыгар ба айла андый жакылтаны Слерге редактор берди бе?

Каруу: Туулу Алтайга келгеним — ол мениг баштагкайым эмес. Журукка согор жерлер бистинг организациялар ла АПН ортодо узак ойдин туркунына өткөн жөптөжү-куучындардын шылтузында талдалган. Мени журукка согорго Туулу Алтай жаар ийгенин эки айалгала жартаарга турум: баштапкызы, онон озо мен Гималайлардын ла Тянь-Шаньныг кырларын журукка сокком. Менин фотожуруктарымды издательстволор алып, кепке базып чыгаргандар: экинчизи, мени кандый да болзо, оок албатылар жанынаг специалист деп бодойдылар. «Канаданын бир күн жүрүми» деген альбомды белетеер ойдо мен эскимосторды ла ас тоолу өскө до калыктардын улузын журукка сокком. Ол журуктар альбомго кирген.

Сурак: Слер СССР-ге кандый программалу келдигер, оны канайда бүдүрүп алдыгар?

Каруу: Мен Москвага келерге жетире СССР-де нени журукка соготонымды билбегем, анайдарда, менде программа болбогон. Москвада Туулу Алтайда бүдүрөтөн программала таппыштыргандар.

Онон озо бойымнын программаларды нениг учун билбегем? Онын шылтагы мындыг: слердин общество канча кирези ачык болгонын бис билбегенис. Бис Францияга ла Австралияга атанарыста, нени эдерин ажындырадан билгенис. Бис США-нын бир күни керегинде журуктар согорыста, биске космостыг ракеттерин учуртып турган жерди согорго жөп бергендер. Рейган-нын ла Устүги Жаргынын члениниг билези жаткан жерлерди ле оморды бойлорын журукка соккондор. Мен Туулу Алтайдын арбүткенин, улузын журукка согорго күүнзегем, ол амадуум бүткен.

15 майда СССР-де иштеген бастыра корреспонденттер слердегизиндий ачык-жарык айалгага туштаган болзо, СССР керегинде альбом жакшы болор. Жербойынын улузы бистинг фотоальбом белетеер ижисле жылбиркегени ле биске болушканы сүреен жа-

рамыкту болды. Көп фотожуруктар — ол Слерле, слердин областьтын өскө дө улузыла кожо өмө-жөмө иштеп соккон журуктар деп айдар күүним бар.

Сурак: Слер СССР-ге жол-жорыкка атанардан озо Сибирь, ол тоодо Туулу Алтай кандый жер деп сананганыгар?

Каруу: Сибирьди бастыра телекейдеги улус соок, жүрүмге жарамыкту эмес, кату жер деп бодоп жадылар. Олордын андый шүүлтелерин женил жартап ийер арга бар: каан жаңы ого жарабаган улусты Сибирь жаар айдап туратан. Күнбадыштагы улус Сибирьди «турме», «каторга» деген сөстөрлө түнгейлеп жадылар. Менде андый тын санаа-сагыш, шүүлте болгон. Же мен Сибирьди айлымда сананганымнан чек башка, жакшы жер деп көрдим. Сибирьдин ар-бүткени, жерлери жымжак, жараш, жадарга жарамыкту эmdir. Мен онын кырларын кайыр, кату болор деп санангам. Туулу Алтайдын кырлары амыр, жүргеери, кижинин сапаазын көдүрүп туратан эmdir. Туулу Алтай менин төрөл жериме бүдүштөш деп көрүнди. Андагы ар-бүткөн слердегизиндий ок. Менин журтап жаткан городым да слердин город ошкош, жаан эмес, анда 82 мунг кижини журтап жат. Слердин улусты кандый деп санангам, шак ла андый эmdir. Слердин жер, ар-бүткөн, слердин улус менде жакшы күүн-санаа артырды.

Сурак: Слер Совет Союзтын улузына нени күүнзеерге турыгар?

Каруу: Совет албатыга амыр-энчү ле ырыс күүнзеп турум. США-да элбеде жарлу бир кожон бар. СССР-де чокымдап айтса, Туулу Алтайда болгон өйдө ол кожоннын сөстөрү менин санаама улам сайын кирип турган. Ол кожоннын бир жолдыгы мындый: «Вистинг идеологиябыс башка да болзо, биологиябыс жаңыс». Чындап та, вистинг турабыс, чокымдап айтса, планетабыс жаңыс, бис жаңыс ар-бүткеннин айрылбас бөлүктери. Кажы ла кижини бу мындый чүмн жок чындыкты эске алынып жүрзе, телекейдеги айалга эмдигизинен жакшы болор эди деп сананадым.

С. С. Тяхтенев: Откүрилген жылбилү куучын учун Слерге быян. Бис, совет улус, американ албатыны тооп, ого амыр-энчү ле ичкери өзүм күүнзеп жадыбыс. Ол керегинде американ албатыга айдып барыгар деп, Слерди сурап турум.

Редакциядан: 1987 жылда 15 июньда Москвадан, АПН-нин башкартузынын председатели нөкөр В. М. Филиннен КПСС-тин Горно-Алтайсктагы обкомына самара-бичик келген, ондо мынайда айдылат:

«Телекейдин эн талдама 100 фотомастерлеринин күчиле вистинг орооннын бастыра жерлеринде «СССР-дин жүрүмунинг бир күүни» деген альбомды белетеп чыгарарына керектү журуктар аайынча элбек кемдү проектти бүдүрерине эрчимдү жөмөлтө жетиргенгер учун бастыра жүрегистен быянысты айдып турыбыс...».

«ЭЛ-АЛТАЙ» – ЭРКЕЛЕРГЕ

(Балдардыг бөлүги)

Тавыспай ШИНЖИН

КОЙЧЫЛАРГА

Вертолет,	Кошты апар
Вертолет!	Тутатпай.
Жердег жеңил	Кошло кожо
Учуп чык.	Эзенисти
Ыраактагы	Койчыларга
Койчыларга	Жетир капшай!

Күлөр ТЕПУКОВ

ПОЧТАЛЬОН

Арка-ташта андарга
Почта база керектү.
Ончо болгон солунды
Олор угар аргалу.

Кемге сүүнчи-жетирү,
Кемге уткуул байрамла.
Оны ончо жетирет
Почтальон болгон Томиртка.

— Тук-тук-тук,
Аба-жышта көп кузук.
Ого сүүнет тийиндер,
Боро-боро таралдар.

Мында кузук бүтпезе,
Анаар олор баргылаар.
Почтальонго быйанын
Ундыбай олор айдыжар.

— Тук-тук-тук, Койонок!
Уткуул келди ыраактан.
Толор жети жажынгла
Уткыйт сени Бөрүлер.

Койон сүүнет уткуулга:
— Быйан болзын, Томиртка.
Келзин чыккан күниме,
Айдып бараар бөрүге —

Телеграмма келди Айуга —
Кычырып болбой, шыралайт.
Кайда эткен очкозын —
Букваларды таныбайт.

— Тук-тук-тук, тындагар! —
Кычыра берди Томиртка:
«Күндүлү Айу Табашович,
Болушка капшай келигер.

Уйдап калды ойыныс —
Бистинг цирк жоголор.
Слер жокко ойынга
Балдар жүрбей токтоды.

Бир болужаар жетирзеер,
Кезикте биске болушсаар.
Каруузын капшай ийигер,
Эзенимле Попугай».

— Көзим коомой болзо до,
Мойноор аргам жок туру.
Эртен анда болорым,
Жарайт меге айтыру.

Амыр билбес Томиртка
Арка ташка кыйгырат:
— Бистин цирк жаранар,
Айу анда туружар.

Апанас ТЫДЫКОВ

БАЛДАРЫН АЛКАГАНЫ

Эки шонкор жардымда,
Эки бала койнымда.
Айланайын, балдарым,
Алып-күлүк уулдарым.

Эркеледип кабайлап,
Экилезин окшоойын.
Эне аданын жайкажы
Эр темине жетирер.

Мөш агаштын корбозы
Мөттөн тату аш берер.
Мөнгүн башту шибеелер
Мөлтүрөп агар суу берер.

Куу балдары чыдаза,
Кейди кезип учкулаар.
Кабайлаткан уулчактар
Космонавттар болгылаар.

Т У Л К У

Кырлан јерден јемсейтен
Кызыл тўлкў мен эдим.
Боочы јерден јемсейтен
Буурыл тўлкў мен эдим.

2 т а к ы п :

Эй, эй, јўс сагышту,
Кызыл јалбыш тўлкў мен!*

Ак койонды тудатан
Арга-сўмем менде кўп.
Боро койон тудатан
Бойымда јўс сагыш бар.

Айу келзе, јидирбес
Арга-сўме менде кўп.
Бўрў келзе, туттурбас
Бойымда јўс сагыш бар.

Кырдан кўртўк тудатан,
Кырадан чычкан тудатан,
Јурттан куштар уурдайтан,
Јўс сагышту тўлкў мен.

Јаспас чечен атканда,
Јарын-мойным сындырат.
Јараш ээжи — јаражай
Јака кўктўп јаранат.

Јаман јалку атканда,
Јаныма огы јууктабайт.
Јараш ээжи јаранып,
Јазап чайын кайнатпайт.

* Кажы ла тўртўлдыктыг кийинде такыдылат.

Эжине бөрүк эдерге
Эрлер мени бедрейт.
Кызыл жалбыш жараш деп,
Кыстар жака эткилейт.

Јелип жүрзем, жараш мен,
Јон ортодо блааш мен.
Базып жүрзем, жараш мен,
Базарга сатса, баалу мен.

Боочы јерле јорыкту
Буурыл тўлкў мен эдим.
Кырлан јерле јорыкту
Кызыл тўлкў мен эдим.

ЭЛ-ЈЕРИМЕ ЭЗЕНИМ

Сөстөри Б. Беджуровтың

Күүзи Д. Яшевтиң

Кый-ра-аар-ау ак кай-ын,
 кый-бы-ра-ган туу-ган-дын,
 кыс-тый а-ру бу бан-ын,
 кы-кы-жай-ы тут-кай-ын.
 Кай-нан чык-кан кар-ра-суу,
 кай-нап-бор-лоп ак-кай-ын,
 кан да жан-там ка-ру-зуп,
 аар-ша-ган ар-да-м-у-н.

Кыйраларлу ак кайын,
 Кылбыраган тургайын.
 Кыстый ару бу байың
 Кыжы-жайы туткайын.

Кайнаанг чыккан карасуу,
 Кайнап-борлоп аккайын,
 Кайран эрдинг карузып,
 Какшаган эрдин жаскайын.

Кожончы-Арал жаантайын
 Коолоп-шуулап тургайын,
 Колхозчы кыстар жангажын,
 Кожонгын сүре уккайын.

Кулады-ичи куулайып,
Куйунду јалан јаткайың,
Кулунду малың улайың
Кутус манда калгайың.

Уч-Сумер тайга, јүс айас
Ургүлјик шибее тургайың,
Уйелик јоным, јол алас,
Узүлбей журтың туткайың.

Әлчи турна, чубажып,
Әбиртелү баргайың,
Әлем-селем алкыжып
Әзенде алып јангайың.

Эр бойыма күч толуп,
Эрлү јолым алгайым,
Эл-јериме ээ болуп,
Эркинимди тапкайым.

БАЖАЛЫКТАР

«КЫЗЫЛ КУЛАДЫГА» — 60 ЖЫЛ (Туулу Алтайдын бичиичилери- ринин уткуулы)	3
«Кызыл Куладынын» 60 жылдыгына учурлаган көдүрмөгүлү жуунда Карагол-ичиндеги XXIV партсъезд колхозтын председатели М. Б. Че- курашевтин айткан сөзү (Жуунин, литературанын туштажууынан элчеген репортаж) Кепке базарга В. Камыддин белетеген	5
Ш. Шатинов Оскөн жерим	19
Н. Киндикова, Г. Торбоков. Ойдин ундери — историябыс жаңылгазы	20
Э. Тайгакова. «Кулузын агаш кезеле.»	46
Э. Борсукова. «Куулы-темир кыгзага.»	—
Э. Амургушева. «Эшти көзөр ойышым.»	—
Л. Быйантинова. «Куладынын ичине...», «Караголдун ичине...», «Карагол бажы калча айры...», «Караголдун кара суу...», «Адыбыс бистиге желшкыр...»	47
Г. Урчумаева. «Караголдун как жалаг...», «Мөнкүдөгү аккан кара суу...», «Ойымтактуу кийимди.»	48
Ч. Эликова. Кожон	49
Т. Кундыева. Кулады	—
А. Анатова. «Алтап аттар буулаган.»	50
М. Тайгакова, Н. Чичанова, Р. Сайданова. «Көндүргө-чачак жайылын.»	—
С. Мешкинов. «Коммунизм жолыла», Сурин менде	51
Р. Сайданова, М. Тайгакова, Н. Чичакова. «Бийик туунун бажын- да...», «Кара тууну айланган...», «Кара жолдун ичине...», «Межелик- тинг элигин...»	52

БИЧИИЧН ЛЕ ПЕРЕСТРОЙКА

Я. Петере Чындак интернационализм бодоштырат	54
Б. Бедюрлов. Дүрүмистин төрө-керееси	61
Л. Белеков. Таскадунын жаан ийдеги	68
Э. Палкин. Байыбыска короликтер	74

ОРУС УЛГЕРЛИКТЕГ

Б. Куняев. Ал чалын (уурлик улгерлер) Искусство чогы. Ай-жаркын. Менин сыным	81
К. Козлов. Кайсын кожондойт	82

ЛИИТ ШИГЖУЧИЛЕРДИҢ ШУУЛТЕЗИ

Г. Самаев. Косколог алдында	84
М. Толбина. Алтай куулгазынду чөрчөктөрдүн жагжыккан кептери	89
С. Петешева. Бичиктердинг полказында.	101
Э. Тоюшев. Сымылты Жүрүм Талдууның жаланын Балулаткан сыгын Нөжөр. колынды бер	104
В. Миронов. Кубулчаң январь ай	110

БИБЛИОГРАФИЯ ХРОНИКА.

Л. Баштыкова. Алтай бичичилердинг чумдеселдери. Туулу Алтай керегинде	114
А. Годошев. Одүл келген жаан жолдор	117
Г. Тоғужан. Жол жорык, тушташтар	121
Т. Торбоков. Жаңы эл-жондык биригу	129
С. Тухтеев. СССР динг бир күн жүрүми	131

«ЭЛ АЛТАН» — ЭРКЕЛЕРГЕ

Г. Шинжин. Коччыларга	135
К. Тенуков. Почталыон.	—
А. Тыдыков. Балдарын алкаганы	137
Шуны Ялатов. Тулку	138

Эл јериме эленим Сөстөри Б. Бедюровтың, куузи Д. Яшевтин 140

ЭЛ АЛТАЙ

Литературно-художественный сборник

(1-й выпуск, 1988 г.)

На алтайском языке

Художник *А. М. Кузнецов*

Отв. за выпуск *З. Шинжина*. Худ. редактор *В. Ортогулова*. Тираж редактор *Е. Манышева*. Корректор *Л. Патагашева*.

Сдано в набор 14.01.88. Подписано в печать 28.03.88. АН 14065. Формат 60X90 1/16. Бум. тип. № 2. Гарнитура школьная. Высокая печать. Усл. п. л. 9. Уч. изд. л. 8,23. Тираж 1000 экз. Заказ 214. Цена 55 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 659700 г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36, Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27.

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТ
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Имя, фамилия, инициалы

Стр. 100 - 20 8 1924 - 18 000

